

2008.2

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە مۇنەۋۋەر ژۇرنال
شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا نائىل ژۇرنال

ISSN 1005-0876

9 771005 087006

04>

源泉 (布拉克) © BULAK

商务领航
izNavigator
远见成就价值

تېلېفوننى سۆزلىشىشكەلا

ئىشلىتىش كېرەكمۇ؟

سودا يېتەكچىسى مۇلازىمىتىنى
بېجىرسىڭىز، شىركىتىڭىز تېخىمۇ
كەڭ سودا پۇرسىتىگە ئېرىشەلەيدۇ!

سودا پۇرسىتى كۆپ

خاسىيەتلىك يانفون كەسپىنى بېجىرىدىغان مۇقىم تېلېفون بىلەن كىچىك زېرەك بىرلا ۋاقىتتا سايرىيدۇ، مەيلى سىز نەدە بولۇڭ، تېلېفون ئېلىنماي قالىدىغان ئىش بولمايدۇ.

كارخانا ئوبراز تەشۋىقاتى

كارخانا رەڭدار قوغغۇرىقى بىلەن تەمىنلەيمىز، نومۇرچى بىلەن ئارقىلىق ئىسىم بويىچە مۇرۇشتۇرگىلى بولىدۇ، ھەقىسىز تەشۋىقات ئارقىلىق كارخانىڭىزنىڭ ئابرويىنى ئۆستۈرەلەيسىز.

سۆزلىشىش ھەققى ئالاھىدە ئارزان

ئايلىق ئىجارىسى يوق، سۆزلىشىش ھەققى ئىنتىبار قىلىنىدۇ، خاسىيەتلىك يانفون كەسپىنى بېجىرىدىغان تېلېفونلار ئارا ھەقسىز سۆزلەشكىلى بولىدۇ، كارخانىلارنىڭ تېخىمۇ كۆپ سۆزلىشىش ئالاقىسى ئېھتىياجى قاندۇرىلىدۇ.

جۇڭگو تېلېگرافى سودا يېتەكچىسى - **ئۈچۈر ئالاق نۇسخىسى Ta** يۈرۈشلۈك مۇلازىمىتى

جۇڭگو تېلېگرافى سودا يېتەكچىسى - **ئۈچۈر ئالاق نۇسخىسى**

Ta يۈرۈشلۈك مۇلازىمىتىگە قاتناشسىڭىز، تاللاش ئىمكانىيىتىڭىز

كۆپ بولىدۇ، تېخىمۇ كۆپ ئېتىبارغا ئېرىشەلەيسىز، تېلېفوننىڭ

قۇدرەتلىك ئىقتىدارىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرالايسىز:

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنىڭ
قوش ئايلىق ژۇرنىلى

29 - يىل نەشرى
ئومۇمىي 119 - سان

غەزەللىرى

دىلرە باغ مېھرىبانلىغى خوشىزە باغلىقلا مۇدۇر،
 دىلنە ئارىغ قەدر دانلىغى بەرگۈملىقلا مۇدۇر.
 سەردەك قەدگۈل كەبى يۈزغۈنچە دەك لەمبۇئە مەس،
 لوتقۇ ئۇھساندۇر گەدە خوشىزە باغلىقلا مۇدۇر.
 تىرگۈزۈرگە خوش بەرگەي لەملىدىن ئىبابى ھەيات،
 كەزىلىدىن نىش ئۇرۇپ قاشى كەزىلىقلا مۇدۇر.
 كەبىدەك رەفتار ئىلە ھەرسارى ئىزىپ جەشۋە لەر،
 بەردى زۇلفىن باز ئىزىپ ئىزىپ قاشىلىقلا مۇدۇر.
 ئۇھدە ئىزىپ ۋە قانى دەردۇھالىن سورماين،
 بىۋە قارىغ بىلە مەھسۇر دىللىقلا مۇدۇر.
 غەمە سەگەردان قىلىپ قان يىغلاپ قاشى ئىھسانى،
 لەھزە ئى دەردىن ئۇلاشسىمى شادمانلىقلا مۇدۇر.
 ئۇرۇبان ئىشىق ئىھسانى پەرزەندەك باشىدىن ئىباغ،
 يارۇتۇپ ئىل شامىنى شەمى جەھانلىقلا مۇدۇر.
 دىلگۈشا قاشى بىلە تا قىلماين بىردىن شاد،
 قان تۈگۈپ غەم تەغدىن سەھبەتلىقلا مۇدۇر.
 بولما دىك گۈمنا مەنىك كۈنلۈكچە ئىمى گۈل لەھزە ئى،
 كەم ئىزەلدىن ئىشىق ئىھسانى ئىھسانلىقلا مۇدۇر.

«گۈمنا مەنىك زەللىرى» دىن

2008 - يىللىق 2 - سان

باش مۇھەررىرى: ئابلەت ئىمىن مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: ئەزىز تۇردى

بۇ ساندا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

- مەھبۇبۇل - قۇلۇب ..... ئەلىشىر نەۋائىي (5)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلەت ئىمىن ئەھەت بۆگۈ
ئىسمائىل ھاجى شېئىرلىرىدىن ..... (38)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەتقاسىم ئەكرەم

شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

- باھارىستان ..... ئەبدۇراھمان جامىي (46)
ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: يۈنۈس ئىلياس ئىدىقۇتلۇق

ئەدەبىي مۇھاكىمىلەر

- قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئەدەبىي ئۇقۇملارغا تارىخىي - ئىجتىمائىي نۇقتىدىن نەزەر .....
ئابدۇقادىر جالالىدىن (63)

تىل، تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

چاغاتاي تىلى ھەققىدە يېڭى بايانلار ..... ئابدۇرېھىم راخمان (75)
ئۇيغۇرلارنىڭ چاي مەدەنىيىتى ..... تۇرسۇنجان ساۋۇت ئۈدۈمىش (83)

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

ئىبرەتلىك چۆچەكلەر ..... توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەتجان ئىسمايىل پۇناقىي (94)
ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ..... توپلىغۇچى: تۇرسۇنجان مۇھەممەت (99)

دەۋرىمىز سەھىپىلىرىدە

مىللەتنىڭ تەرەققىياتى رىغبەت ۋە يول كۆرسىتىشكە تېخىمۇ موھتاج ..... ئەنۋەر ھوشۇر (104)

※

مۇقاۋىنىڭ بىرىنچى بېتىدە: ئۇيغۇر دېموكراتىك ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن بىرى — شائىر
ئىسمائىل ھاجى (پەرھات ئىبراھىم سىزغان)

(88)

※ ※ ※

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەزىز تۇردى
مەسئۇل كوررېكتورى: ھەجەرگۈل تۇرسۇن
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ
خەتتات: سۇلايمان ئىسمائىل خالىي

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: (0991) 2815971
ئېلېكترونلۇق خەت ساندۇقى: bulak@yahoo.cn
تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: (0991) 2827472

(89)

مەھسۇبۇل - قۇلۇب ①

ئىشەنچى ۋە ھاھىل

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت ئەھمەت بۆگۈ

تۆرتىنچى فەسىل

زالىم ۋە جاھىل، فاسىق پادىشاھ زىكرىدە

[25. ت] ئادىل پادىشاھ كۆزگۈدۈر ۋە بۇ ئانىنىڭ ئۇچاسىدۇر. ئول يارۇق سۈبھ ۋە بۇ ئانىنىڭ قاراڭغۇ كېچەسىدۇر. زۇلم ئانىنىڭ كۆڭلىگە مەرغۇب ۋە فاسىق ئانىنىڭ خاتىرىسىگە مەھسۇب. مۈلك بۇزۇلغۇنىدىن زەمىرىگە جەمئىيەت ۋە ئۇلۇس پەرىشانلىقىدىن خاتىرىسىگە ئەمىنىيەت. ئاباد ئۇلار زۇلمىدىن ۋەيرانە، كەبۇتەر تاقچىلەرى چۇغزلارغا ئاشىيانە. بادە سېلى بەزمىدە تۇغيان قىلىپ، ئول سەل مۈلك مەئمۇرلارنى ۋەيران قىلىپ. سۇۋچى خانەسىگە فەرش - مەسجىد رەۋاقى تۆكۈلگەندىن ۋە كۈپلەرى باشىغا خىشت مېھراب تاقى يۈمۈرۈلگەندىن. ئەكسەر قان تۆكمەك

تۆتىنچى پەسىل

زالىم، جاھىل ۋە پاسىق پادىشاھلار زىكرىدە

[25. ي] ئادىل پادىشاھ يالتىراپ تۇرغان ئەينەك؛ زالىم، جاھىل ۋە پاسىق پادىشاھ بولسا، ئۇ ئەينەك نىڭ ئارقا تەرىپىدۇر. ئۇنىڭ بىر تەرىپى سۈبھىدەك يورۇق بولسا، يەنە بىر تەرىپى گۇياكى كېچىدەك قاپقاراڭغۇدۇر زۇلۇم قىلىش ئۇنىڭ كۆڭلىگە مەرغۇب (يېقىملىق بىلىنىدۇ)، ئەخلاقسىزلىق - بۇزۇقچىلىق ئۇنىڭ تەبىئىتىگە مەھسۇب (دوست بىلىنىدۇ). مەملىكەتنىڭ تىنچسىزلىقى ئۇنىڭ دىلىغا ئارام بېغىشلايدۇ، جەمئىيەت ۋە خەلقنىڭ ۋەيرانلىقى ئۇنىڭ كۆڭلىگە خاتىرجەملىك ئاتا قىلىدۇ. ئاۋات

① بېشى ئۆتكەن ساندا.

جايلار ئۇنىڭ زۇلمىدىن ۋەيران، كەپتەر ئۇۋىلىرى ھۇۋۇقۇشلارغا ماكان.

زالىم، جاھىل ۋە پاسىق پادىشاھلارنىڭ بەزمىسىدىكى مەي - شارابتىن ھاسىل بولغان سەل مەملىكەت ئاۋاتلىقىنى ۋەيران قىلىدۇ. چۈنكى، ساقىيلارنىڭ ئۆيىگە ياتقۇزۇلغان خىش مەسچىت راۋىقىدىن قومۇرۇۋېلىنغان؛ مەي ئىدىشلىرىنىڭ ئاغزىنى ياپقان خىش مېھرابىنىڭ ئەگمىسىدىن سۆكۈۋېلىنغان. كۆپ قان تۆكۈش

[26. ت] ئۇلارغا پېشە، كىمكى جانى بار ئاڭغا ئەندىشە. ئەگەر شۇرىغە مەشئۇف، كويۇ كوچەدە مۇسۇلمانلارغا مەخۇف. ئەگەر فاسىق بولسە بەدئەفئال، ئەھلى ئەيالىغە ئاندىن بېيىمۇ نەكال. ئەگەر سىتىزوروي بولسە خۇدراي، مۇشقىق نەۋئى جانىغە ۋاي!
 ئۆز ناشايىشتى ئۆز ئالىدا خوب ۋە ئەل مەقبۇلى ئاڭغا مەردۇد ۋە مەئىيۇب. كۆپ خىزمەت ئاز سەھۋ بىلەن ئالىدا نابۇد، كۆپ ھەق، ئاز خەتا بىلەن نامەۋجۇد. خەتا راىي ئوڭ كەلمەسە، دەخلىسىزلىرىغە شىركەت، بەلكى خەبەرى يوقلارغە تۆھمەت. ھەيات سۈيىن ئاغۇ دېسە، مۇسەللەم تۇتماغان گۈنەھكار؛ قۇياش يۈزىن قارا دېسە، تەھسىن قىلماغان تىرە روزگار.

[26. ي] ئۇلارنىڭ دائىملىق ئادىتى، شۇڭا جېنى بارلىكى ئادەم ئۇلاردىن ئەندىشە قىلىدۇ. ئەگەر ئۇلار مەي ئىچىشنى باشلىسا، كوچا - كويلاردا يۈرگەن مۇسۇلمانلارغا قورقۇنچ - خەۋپ يېتىدۇ. ئەگەر خۇلقى بۇزۇق ۋە يامان تەبىئەتلىك بولسا، خەلقنىڭ خوتۇن - قىزلىرىغا ئۇنىڭدىن خەۋپ - خەتەر (يېتەر)، ئەگەر ئەدەپسىز ۋە ئۆز بېشىمچى بولسا، شەپقەتلىك نەۋائىنىڭ جېنىغا ۋاي!
 بۇنداق زالىم، جاھىل ۋە پاسىق پادىشاھلارنىڭ بولمىغۇر ئىش - قىلىقلىرى ئۆزلىرىگە ياقىدۇ، ئەمما ئەل - خەلققە ياققان ئىش ئۇلار ئۈچۈن يېقىمىسىز ۋە ئەيب سانىلىدۇ. بىراۋنىڭ ئىشلىگەن خىزمەتلىرى ئۇنىڭ ئالىدىدا ئازغىنە سەۋەنلىك تۈپەيلى يوققا چىقىرىلىدۇ؛ ھەق ۋە راست گەپ ئازغىنە خاتالىق تۈپەيلى ئۇلارنىڭ نەزىرىدە پۈتۈنلەي يالغان. ئۆزلىرىنىڭ خاتا پىكرى ئوڭ كەلمەسە، بۇنىڭ ئۈچۈن ئالاقىسى يوق ئادەملەرنى جاۋابكارلىققا تارتىدۇ؛ ھەتتا خەۋىرى يوق ئادەملەرگىمۇ تۆھمەت قىلىشىدۇ. ھاياتلىق سۈيىنى ئوغا دېسە، تەن ئالمىغان كىشى گۇناھكار بولىدۇ، قۇياش يۈزىنى قارا دېسە، ئاپىرىن ئېيتىمىغانلار قارا يۈز قىلىنىدۇ.

[27. ت] ئۆز جانىدىن قەترەننىڭ دەرياچە ھۆرمەتى ۋە زەررەنىڭ بەيزاچە قىيمەتى. ئەل تەرەقىدىن مالى ئالەم، ئانىڭ نەزەرىدە بىر قارا پۇلدىن كەم ۋە فىدا قىلغان جانى ئەزىز، ئانچە يوقىكىم، بىر پەشىز. قارا قۇزغۇننى ئاق تۇيغۇن دېسە، قازنى ياخشى ئالۇر دېمەگەن مۇقەسسەر ۋە يارۇق تۈننى تىرەن تۈن دېسە، سۇھا كۆرۈنەردۇر دېمەگەن مۇدبىر.

چىن دەر ئەلگە جان خەتەرى، خەيرغە دەلالەت قىلغۇچىغا ئۆلۈم زەرەرى. ھەق ئانىڭ قاشىدا باتىل، خەردەندە ئانىڭ ئەقىدەسىدە جاھىل.

ئەلدىن كۆڭلى كىينەسى، مەخفى خەزىنەسىنىڭ دەفىينەسى. قەتل ئۈچۈن جان بەرمەك شىئارى، ئەل مالۇ جانىغە قەسد - شىكارى. بۇ يامان پادىشاھكى،

[27. ي] ئۆز پايدىسى ئۈچۈن قەترەننىڭ ھۆرمىتى دەرياچە ۋە زەررىنىڭ قىممىتى قۇياشچە. ئەلنىڭ ئالەمچە مال - بىساتى ئۇلارنىڭ نەزىرىدە بىر قارا پۇلدىن قەدىرسىز، فىدا قىلغان ئەزىز جانلىرىنىڭ پارچە تىيىنچىلىك قىممىتى يوق. ئۇلار قارا قۇزغۇننى ئاق تۇيغۇن (شۇڭقار) دېسە،

① بۇ سۆز قوليازىدا «نامۇد» دەپ كۆچۈرۈلۈپ قالغان، تۈزىتىپ ئېلىندى.
 ② بۇ سۆز قوليازىدا «جانىدىن» دەپ كۆچۈرۈلۈپ قالغان، تۈزىتىپ ئېلىندى.

ۋەزىرى ئاسەف بولۇپ، ئۇ ئۈزۈكىگە: «ئىنساپلىق كىشىگە ئاللا رەھمەت قىلىدۇ» دېگەن ئىبارىنى نەقىشلىپ قويغانىكەن. ئاسەف دۇنيادىن كېتەر چاغدا ئىنساپنى ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ كەتتى ۋە ئىنساپ گۆھىرىنى نائىنساپلار ئارىسىدا قالدۇرمىدى. كىشى ئۆزىنى [29. ت] ئەگەرچە يەلدەك ھەريان سالغاي، ئاسەفنى بۇ خاكداندا قايدىن تاپالغاي. دەھر ئېلىدە بىرەۋكى ئاسەف نىھاددۇر، ئول بىلگەيكىم، سۈلەيمان تەختى بەرباددۇر. بۇ زالىملار مۈلكىنى بەرباد بەرگۈچىلەردۇر ۋە مۈلك ئەھلى يىغىشتۇرغانلارنى بەرگۈچىلەردۇر. ئەۋلا ئولكى، بۇلار زىكىرىدە خامە سۈرمەگەي ۋە بۇ خامەدەك قارا يۈزلۈكلەر ئاتىن قەلەم تىلىغە كەلتۈرمەگەي. زەھر بېرىپ بىمارنى ئۆلتۈرگۈچى تەبىئىلىق بۇلارغە بولسۇن نەسىب، زور بىلە ئۆلتۈرگۈچى تەبىب ياخشى بۇلار كۆرە تەرك تەبىب.

بۇ ئىككى خەيلدىن ھەربىرى مارى ئەفئى ۋە شاھغە ۋاجىبدۇر بۇلارنىڭ دەفئى. بۇلار جۈملەسى چايانلار ۋە خەلايىقغە يەتكۈرۈر زىيانلار ۋە كىلكىلەرى نۈكى ئەقرب نىشى، [29. ي] شامالدەك ھەر تەرەپكە ئۇرغان بىلەن، ئاسەفنى، يەنى ئاسەفتەك ۋەزىرنى بۇ دۇنيادا نەدىنمۇ تاپالسۇن! ئەگەر دۇنيا ئەھلىدىن بىرەر زات ئاسەف سۈپەت دېيىلىدىغان بولسا، بىلگەيكى، بۇ سۈلايمان تەختىنىڭ بەربات بولغىنى.

بۇ زالىملار، يەنى زالىم ۋەزىرلەر مەملىكەتنى بەربات قىلغۇچى، خەلقنىڭ يىغقان - تەرگەنلىرىنى يوقاتقۇچىلاردۇر. ئەڭ ياخشىسى، ھېچكىم بۇلار توغرىسىدا قەلەم تەۋرەتمىگەي ۋە بۇ قەلەمدەك قارا يۈزلۈكلەرنىڭ نامىنى قەلەم تىلىغا كەلتۈرمىگەي. بۇلار، يەنى زالىم ۋەزىرلەر دورا ئورنىغا زەھەر بېرىپ، بىمارنى ئۆلتۈرگۈچى تېۋىپلار بىلەن ئوخشاشتۇر. كىشىنى زورغا ئۆلتۈرىدىغان تېۋىپقا كۆرۈنۈشتىن كۆرە، تېۋىپنى رەت قىلىش ياخشىراق تۇر. بۇ ئىككى تائىپىنىڭ ھەربىرى ئوخشاشلا يىلاندىر. شۇڭا، بۇنداقلارنى يەر يۈزىدىن يوق قىلىش شاھ ئۈچۈن ۋاجىبتۇر. بۇ زالىم ۋەزىرلەر (زالىم ۋەزىرلەر) نىڭ ھەممىسى چايان، خەلايىققا يەتكۈزىدۇ كۆپ زىيان، قەلەمنىڭ ئۈچى - چايان نەشتىرى،

[30. ت] رەئىيەت جانىغە ئول نىش تەشۋىشى. نەچە نىش مەزلۇملار جانىغە سانجىلغاي، ئۈمىد ئولكىم، باشلارى ئەجەل تاشى بىرلە يانجىلغاي. نەزم:

بۇلاردىن گەر ئەلا گەر ئەدنادۇرۇر،

كى ئاندىن خەلايىقغە ئازاردۇر.

شەھ ئۆلتۈرمەك ئەۋلادۇر ئول ئەلنى پات،

نەبىي دەپدۇرۇر: ئوقتۇلۇ - مۇئزىيات.

ئالتىنچى فەسل

ناقابىل سەدرلەر زىكىرىدە

بىدىيانەت سەدر رەئىيەتغە بەلادۇر، بۇ ناكەس ئەگەر ئامىيدۇر فىسقىۇ فۇجۇر ئانىڭ كامىدۇر ۋە مەجلىسىدە نەغمە نەۋازلىق، ئىلىم ۋە تەقۋا ئەزاسىغە نەۋەسازلىق. ئولەما كەتۈرگەن گۈلاب شىشەلەرى

خالى قالىپ، بادە سالئورغە كامى مۇلازىملىرى ئالىپ. بۇلار كەتۈرگەن نەبات، يەنى بەدەننىڭ نەپەسلىرىنىڭ
[30. ي] خالايقنىڭ جېنىغا زەھەر تەشۋىشى ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ زالىملارنىڭ نەشتىرى
مەزلۇملار جېنىغا قانچىلىك سانجىلغان بولسا، ئۈمىدىم شۇكى، زالىملارنىڭ باشلىرىمۇ ئەجەل تېشى
بىلەن شۇنچىلىك يانجىلغاي. نەزم:

بەزىلىرى گەرچە كاتتا ۋە بەزىلىرى تۆۋەن ئورۇندا بولسىمۇ، بۇلاردىن خالايققا يېتىدىغىنى
بەربىر ئازاردۇر. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام: «زىيانداشلارنى ئۆلتۈرۈڭلار»، دېگەن. شۇڭا، بۇنداقلارنى
تېزىرەك ئۆلتۈرۈش شاھ ئۈچۈن ھەممىدىن ئەلدۇرۇر.

ناقابل مەنسەپدارلار زىكرىدە

دىيانەتسىز ئەمەلدار پۇقرالار ئۈچۈن بالادۇر. ئەگەر ئۇ ناكەس، بىلىمسىز بولسا، تۇرغان -
پۈتكىنى پىسىق - پاسات، بۇزۇقچىلىقتۇر. ئۇنىڭ بەزمىسىدىكى نەغمە - ناۋالىرى ئىلىم ۋە
تەقۋادارلىققا تۇتۇلغان ھازىرنىڭ ماتەم پەريادىدۇر. ئالىملار گۈلاب قاچىلاپ ئېلىپ كەلگەن شېشىلەر
بوشىغاندا، مۇلازىملىرى ئېلىپ كېتىپ، ئۇلارغا مەي قاچىلايدۇ. ئالىملار ئېلىپ كەلگەن ناۋاتنى -

[31. ت] گەزەك ئۈچۈن ئۇشالىپ، ۋەزىفە ۋە جەلەرى ئۆزىگە ئەسباب ئۈچۈن سايغالىپ.
بەدكىردار ئاندا غەلبە، نابىكار ئاندا تەلبە. نەۋكەرلەرغە ئاش خانەقاھ رابىتەسىدىن، ۋە جەلەرغە مەئاش
شەيخ - مۇدەررىس ۋەزىفەسىدىن. بەزمىگە مەي كەلتۈرگەنلىكى مۇھتەسەب رازى ۋە مەيغە بادەپالار رىشى
قازى. كىشىۋەرغە ئاندا مەناھىي مۇنداق بېھىساب بولغاي، ئىسلام - شەرىئەتتە نە ئىززەت ۋە نېھىساب
ئولغاي.

سەدر كېرەك ئۈلەماغە دوست يار بولسە ۋە مەشايىخقە كارگۈزار ۋە خىزمەتكار بولسە. ساداتغە
مۇمىد ۋە فۇقەرە خىزمەتتە مۇجىد ۋە ئەۋقافى بۇزۇغىن تۈزگۈچى ۋە زىرائەت كەسەرەتتە سەئىيى
كۆرگۈزگۈچى. نەزم:

[31. ي] سۇندۇرۇشۇپ، ئەمەلدارلار ئۆز ئىچىملىكلىرىگە گېرەك (زاكۇسكا) قىلىشىدۇ. گۈلاب
شېشىسى ۋە ناۋاتنىڭ ۋەزىپىسى باشقا نەرسىلەرگە كۆچۈرۈلگەن. ئۇلارنىڭ غەلۋىسى بەتقىلىقلىق،
ئارزۇلايدىغىنى بۇزۇقچىلىق. نۆكەرلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمىكى خانقاھ تائامىغا، خەج - خىراجىتى
شەيخ - مۇدەررىسلەرنىڭ مائاشىغا شېرىك. مۇھتەسەپمۇ ئۇلارنىڭ بەزمىسىگە مەي كەلتۈرۈپ بېرىشكە
رازى ۋە قازىمۇ ئۇلارغا مەي سۈزۈلدۈرۈپ بېرىشكە رازى. مەملىكەتتە بۇنىڭغا ئوخشاش مەنى قىلىنغان
ئىشلار كۆپىيىۋەرسە، ئىسلام ۋە شەرىئەتنىڭ نە ئىززەت - ھۆرمىتى بولسۇن؟

ئەسلىدە ئەمەلدار ئالىملارغا دوست - يار، ماشايىخلارغا خىزمەتكار ۋە ياردەمچى، پۇقرالار
خىزمىتىگە ھەمىشە تەييار تۇرىدىغان بولۇشى لازىم. ئەمەلدار زۇلۇم رىشتىسىنى ئۈزۈپ، ۋەخپە
يەرلەرنىڭ بۇزۇلغانلىرىنى تۈزگۈچى ۋە زىرائەت - دېھقانچىلىقنى راۋاج تاپقۇزۇش يولىدا تىرىشچانلىق

پۈرۈش - تۇرۇشى مەست - ئەلەست، ئۆگەنگىنى شەخسنى تەجىبلىك. «چىن (راست)» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. [33. ت] دېمەكلەرى لاق. مەنىلىق سۆزلەرنى گەزاق، خۇرئەكەشلىك دىنلارنى ۋە كافىرلەرنىڭ ئايىنلارنى كۆڭۈللەرنى توفپاق سەكرەتۈردىن ئارام تاپماق، سۆزلەرنى باش يالاڭ يۈزگە چاپماق. بەزمىدە دەئۋالارنى ھاتەملىق ۋە رەزمىدە تالاشلارنى رۇستەملىق. ئۇتاغاتلاردىن نەسرى تايىرغە رەم ۋە نەيزەلەردىن سىماكى راممە نۇرى دەرھەم. تەۋرلەردىن ئاشۇقتەراق ئۇلارغە دەستار ۋە دەستار ئەلاقەسىدىن ئۇچالارىدا ئازار.

مۈلك دۈشمەنى دەشمە شۆھرەتلەرنى ۋە شاھغە مۈلك ئاسرار مەنىتەتلەرنى. بۇ دەئۋا باشىغە يەتكۈنچە نەچچەسىنى مەي ئۆلتۈرۈپ، نەچچەسىنى داغى قىلىق دەۋرەخغە يەتكۈرۈپ.

[33. ي] دېگەن سۆزلەرنى لاق، «مەنىلىك» دېگەن سۆزلەرنى بىمەنە. دىنلىرى شارابخورلۇق، رەسىم - قائىدىلىرى دىنسىزلىق، ئىستەكلىرى ئات چاپتۇرۇپ زوق ئېلىش، سۆزلەشتىن مەقسەتتى باشقىلارغا قارا چاپلاش. ئۇلار بەزمىدە ئۆزلىرىنى ھاتەمدەك، جەڭگى - جېدەلدە بولسا، ئۆزلىرىنى رۇستەمدەك كۆرسىتىشكە ئۇرۇنىدۇ. باشلىرىدىكى ئۇتۇغاتلىرىنىڭ دەبدەبىسىدىن «نەسرى تايىر» (بۈركۈت) ئۈركۈيدۇ؛ نەيزىلىرىنىڭ يالترىقلىقىدىن «سىماكى راممە»^① يۇلتۇزنىڭ نۇرى باغلىنىدۇ. قىلىقلىرى تۈپەيلى ئورنىغان سەللىلىرى چۈۋۈلغان، سەللە ھالاقىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقىدىن ئۇچىلىرى ئارام تاپمىغان.

مەملىكەت دۈشمەنلىرىنى يوقىتىمىز، يۇرتنى قوغدايمىز دەپ سالغان داۋراڭلىرى ئەمەلىيەتتە شاھقا قىلغان مەنىتەتلىرى. بۇ داۋالەرنى ئورۇنداشنى باشلىغۇچە نەچچەسىنى مەي ئۆلتۈرىدۇ، يەنە نەچچەسى باشقا بۇزۇقچىلىق تۈپەيلى دوزاخقا راۋان بولىدۇ.

[34. ت] يۈزدىن بىرى مەئىرەكەغە يېتىپ، تۈزتاغ چاپشېلارنى بىلە ئۆزىن زايىت ئېتىپ مۇبارىزىگە ئەفكەنلىكلەرنى ئۆز خىسالىغە، سەف شىكەنلىكلەرنى ئۆز يەسالىغە. بۇ نەۋۋە بەھادىر مەئىرەكەدە بولماسۇن ۋە ھېچ سەف تۈزەردە ئانىڭ قانى تۆكۈلمەسۇن^②.

شاھ سىپاھىغە دەرۋىشلەر دۇئاسىدۇر، فۇقەرە ھىممەتنى تەڭرى رىزاسىدۇر. شاھكىم، ئاڭغا ھەق ئىنايەتنى [سىپاھ] بولغاي، لىۋاي زىينەتنى «نەسرۇن مەنەللاھ» بولغاي.

شاھغە ھەق ئىنايەتنى بار، دۈشمەننى ئېرۇر خاكسار. دەۋلەتغە يەتكۈرگۈچى تەڭرى، ھەم بەرگۈچى، ھەم ئالغۇچى تەڭرى. ئول بەرسە، كىشى ئالاماس؛ ئول يەتكۈرسە، كىشى يىراق قىلالماس. شاھكى، ھەق ئەمرىنى بەجا كەلتۈرگەي، بۇ دەۋلەت

[34. ي] پەقەت يۈزدىن بىرىلا جەڭ مەيدانىغا يېتىپ بارسىمۇ، نىشانىز قىلىچ چېپىشلىرى بىلەن ئۆزىنى ھالاك قىلىدۇ. بۇنداقلار تېخى جەڭ مەيدانىدا باھادىرلىق لاپلىرىنى ئۇرىدىۇ، دۈشمەن سېپىنى بۇزۇش ئورنىغا ئۆز سېپىنى قالايمىقان قىلىدۇ. بۇ خىلدىكى «باھادىر» ھېچ جەڭ مەيدانىغا كىرمىسۇن، ھېچ سەپ تۈزۈشتە ئۇنىڭ قېنى تۆكۈلمىسۇن!

شاھ لەشكىرى دەرۋىشلەر دۇئاسىدۇر، پۇقرالارنىڭ ھىممىتى تەڭرى رىزاسىدۇر. پادىشاھقا ھەقتائالا مەدەتكار بولغاي، پادىشاھقا تەڭرىنىڭ ئىنايىتى قوشۇن بولغاي، تۇغى «نەسرۇن مەنەللاھ...» ئايىتى بىلەن زىننەت تاپقاي!

تەڭرىتائالانىڭ ئىنايىتىگە ئېرىشكەن پادىشاھنىڭ دۈشمىنى يەر بىلەن يەكسان بولۇر، ئۇنى

① ئەسەد بۇرچىدىكى بىر يۇلتۇزنىڭ نامى.
② قوليازىمدا «تولماسۇن» دەپ يېزىلىپ قالغان. لىما، ئەمەلىيەتتە شىبلىق رەھەلشلىك مەنىسىدە يەنى «تولماسۇن» دەپ يېزىلىپ قالغان.

دۆلەتكە يەتكۈزگۈچى تەڭرى، بەرگۈچىمۇ، ئالغۇچىمۇ تەڭرىدۇر. ئۇ (تەڭرى) بەرسە ھېچ كىشى ئالالماس؛ ئۇ يەتكۈزسە، ھېچ كىشى يىراقلاشتۇرالماس. پادىشاھ ھەق ئەمرىنى بەجا كەلتۈرسە، دۆلىتى

مەن [35. ت] كۆپ دۈشمەنلەرگە خەۋق رەجا يەتكۈزگەي. نەزم: شەھىكى، سىدىقى ئانىڭ تەڭرى بىرلە تۈز بولغاي، نە غەم ئەدۋۋسى ئانىڭ بىر يوق ئېرسە يۈز بولغاي. كىشىگە تەڭرى بېرۈر فەتھ يوقكى، خەيلى سىپاھ، بەس، ئىتتىماد مۇڭا ئەيلەمەك نە سۆز بولغاي.

شېئىر:

چەرىك بولسەيۇ بولماسا بەخت يار، سىپەھغە ئەدۋۋ خەيلىنىڭ ھۈكىمى بار. سەككىزىنچى فەسىل

ياساۋۇل گۈرۈھى زىكرىدە

ياساۋۇلكى، بىر مەزلۇم ئىشىگە بارغاي، ئول مەزلۇمنى زالىمدىن قۇتقارغاي. ئەگەر مۇزد تىلەمەكى مەقدۇردىن ئارتۇغراقدۇر، ئول زالىمغە ئۇلۇغراق ئورتاقدۇر. ئەگەر سەئىيىغە ياراشا ئالۇر خەيالى بولغاي، ئاتا مىراسى ئانا سۈتىدەك ھەلالى بولغاي. ئەگەر تەمەئى ھەققۇس - سەئىدىن كەمدۇر، مۇرۇۋۇت، ئەرەنلىك ئاڭغا مۇسەللەمدۇر.

شېئىر:

[35. ي] كۆپ دۈشمەنلىرىگە خەۋپ - خەتەر يەتكۈزىدۇ. نەزم: پادىشاھنىڭ تەڭرىگە چىن، ئېتىقادى بولسا، ئۇنىڭ دۈشمىنى بىر ئەمەس، يۈز بولغان تەقدىردىمۇ، نېمە غەم؟ كىشىگە غالىبىيەتنى تەڭرى ئاتا قىلىدۇ، ئۇنداق بولمىسا لەشكەر ۋە سىپاھلىرىغا قانداقمۇ ئىشەنگىلى بولسۇن؟

ياساۋۇللار گۈرۈھى زىكرىدە

ياساۋۇل بولغۇچى بىرەر زۇلۇم چەككۈچىنى زالىمنىڭ زۇلمىدىن قۇتقۇزغان بولسا، لېكىن شۇ ئىشى ئۈچۈن زۇلۇم چەككۈچىدىن ئارتۇقچە ھەق تەلەپ قىلسا، بۇنداق ياساۋۇل زالىمغا بەكرەك يېقىندۇر. ئەگەر خىزمىتىگە يارشا ھەق ئېلىش خىيالىدا بولسا، ئۇ ئاتا مىراسى ۋە ئانا سۈتىدەك

ھاللدۇر. ناۋادا تەمەسى خىزمىتىدىن كەم بولسا، بۇ ئۇنىڭ مەردلىكى ۋە مۇرۇۋۋەتلىك ئىكەنلىكىگە دەلىلدۇر.

[36. ت] ئەگەر سەئىي قىلغاي ۋە ئالماغاي مۇزد ئاڭغا ھەقدۇر، ئانى دېسە بولغاي ۋەلىي مۇتلەقدۇر. كۆپ ئەرەنلەر بۇ ئىشنى ئىشئار گېتىپدۇرلار ۋە بۇ سۈلۈك بىرلە مەقاسىدغە يېتىپدۇرلار. نەزم:

ئەۋلىيا ئۇللاھ ھەر سۈرەتدە بار،
بەئزى گەتمىش بۇ رەۋشنى ئىختىيار.
چۈن ئېرۇرلار قۇببەلەر ئىچرە نىھان،
ھەقدىن ئۆزگە كىمىگە ئېرىمەس ئەيان.

توققۇزىنچى فەسل

ياساغلىق، قارا چېرىك زىكرىدە

ياساغلىق دېگەن قارا چېرىك، يەنجۈج ۋە مەنجۈج خەيلىغە شېرىك. ئەمگەكىدىن ئۇلارغە ئارام يوق،
ياساغ كۆرسەتۈردىن بىر نەفەس كام يوق. ئىشلارى تىلەي ئالغاننى تالاماق، يات مۈلككە چۆكەرتۈدەك
سەبىزە ۋە ياقراغ يالاماق.

[36. ي] ئەگەر خىزمەت قىلىپ، ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان ھەقنى ئالمىسا، بۇنداق ياساۋۇلنى
ئەۋلىيا دېمەك لازىمدۇر. نۇرغۇن ياخشى ئادەملەر بۇ كەبى مۇرۇۋۋەتلىكىنى ئۆزلىرىگە شۇئار قىلىپ،
شۇ يول بىلەن بارلىق مەقسەتلىرىگە يەتكەندۇر. نەزم:

تەڭرىنىڭ ئەۋلىيالىرى تۈرلۈك سۈرەتتە بولىدۇ، بەزىلىرى شۇنداق يولنى ئىختىيار قىلغانكى،
ئۇلار گۈمبەزلەر ئىچىدە يوشۇرۇنغان، ئۇلارنى تەڭرىدىن باشقا ھېچكىم بىلەلمەيدۇ.

توققۇزىنچى فەسل

ياساغلىق (لەشكەر) قارا چېرىك زىكرىدە

ياساغلىق (لەشكەر) قارا چېرىك دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قارا چېرىك يەنجۈج ۋە مەنجۈج گۈرۈھىغا شېرىك.
ئىشنىڭ كۆپلۈكىدىن ئۇلارغا ئارام يوق، جازا يۈرۈشىنىڭ كۆپلۈكىدىن ئارزۇ - ئارمانلىرىنى
ئويلاشقۇدەك پۈرسەت يوق. ئىشلىرى ئۈدۈل كەلگەننى تالاش، يات يۇرتلارغا چېكەتكىدەك بېسىپ
كىرىپ، گىياھ ۋە ياپراقلىرىغىچە غاجاش.

[37. ت] ئىنسانلىغ بىلە ئۇلار ئاراسىدا مۇباينەت ۋە مۇسۇلمانلىغ بىلە ئۇلار ئاراسىدا
مۇنازىئەت. فەھمۇ ئىدراكىدىن ئۇلار زاتى ئارى، ئەقلى ئىنسانسىز بىز - زات بارى. قايانگە يۈزلەندى،
ئۇلارغە يانماق يوق، كېچە - كۈندۈز تەغافۇل ئۇيقۇسىدىن ئويغانماق يوق. ئىسغ - ساۋۇقنى تەنلىرى
تەفاۋۇت قىلماي، ئاچلىق ۋە يالاڭچىلىق زەرەرىنى جىسملىرى بىلمەي. ئادەمىيسىزدە مەخلۇقاتىدىن
مۇمتاز، ھەيۋانلىقلارنى كۆپ، مەردۇملۇقلارنى ئاز. نەزم:

ئول قەۋمدىن ئەنجۈبە خەلايىق بولماس،
كەم، مەئدەلەرى ھەرام يەردىن توپماس.

تۇيغۇر كلاسسىك رۇس يىتەن، ئۆلگۈنچە بەلا، چېكىپ جېرۇرلار مەۋجۇد، سىنىمىمىزغا رۇس يىتەن (۱۸۱۸) نىڭ بۇ يىلىدا، چىن بولدى بۇ دەئۇكى، ياساغلىق بولماس.

[37. ي] ئىنسانىيلىق بىلەن ئۇلار ئارىسىدا قارىمۇقارشىلىق ۋە مۇسۇلمانلىق بىلەن ئۇلار ئارىسىدا زىددىيەت مەۋجۇت. ئۇلار زاتىدىنلا پەم - پاراسەتسىز، ئەسلىدىنلا ئەقلى ئىنساپسىز. ئۇلار قاياققا يۈزلەنسە، قايتمايدۇ؛ كېچە - كۈندۈز غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغانمايدۇ. تەنلىرى ئىسسىق - سوغۇقنى سەزمەيدۇ، ۋۇجۇدى ئاچلىق ۋە يالىڭاچلىقنى بىلمەيدۇ. رەزىللىكتە ھەممىنى بېسىپ چۈشىدۇ، ھايۋانغا خاس قىلىقلىرى كۆپ، ئادىمىيلىكى ئاز. نەزم:

ئۇ قوۋمدەك ئاجايىپ خەلق يوق، ھارام يېيىشتىن قورساقلىرى توپمايدۇ. تا ئۆلگۈچە بالا ئىچىدە ياشايدۇ. «لەشكەر تۈزلەمسە» دېگەن گەپ راست ئوخشايدۇ.

[38. ت] تۇرپە بۈكىم، چۈن ھەقىقىي ئەلگە ئىنايەتى پىنھانى بار، بۇلار ئارا ياشۇنۇر ئەرەنلەر ئىمكانى بار. ئوردا بازىرى ئۈچۈن ئۆزىن ياساغلىق ئەلگە قاتقۇچى، ئوڭاي ئالىپ ئاغىر ساتقۇچى. چىرىك ئۆلۈشىدىن ئۇلار شەتەلخار، ئانداغكى، مۈلك ئەھلىدىن ئەلەمدار. نەزم:
 سىياھى مالىن ئول خەيلى تەباھى،
 تۈنۈ كۈن مۇفت ئالىپ خاھى ناخاھى.

مۈمكىن يوق زاد ئۇلارغە سەزا بەرگەيكى تەڭرى ئۇلارغا جەزا بەرگەي.
 ئونۇنچى فەسل

شاھ ئۆلۈشى ئۆزىگە مۇشاپپە بولۇر زىكرىدە
 شاھغە ھەم مۇلازىم تابىد بولغاي، ئىشى ۋە تەۋرى شاھ ئىشىغە مۇشاپپە ۋاقىد بولغاي. ئەگەر شاھ ئەدالەت شىئار، ئۆلۈشى شىئارىدا ھەم ئەدالەتتىن ئاسار: ئەگەر شاھ

[38. ي] قىزىقى شۇكى، ئاللاننىڭ كىشىلەرگە پىنھان مەرھىمىتى بولغىنىدەك، بۇلار ئارىسىدا يوشۇرۇنغان ياخشى ئادەملەرمۇ بار. ئوردا - قوشۇن بازىرىنى قىزىتىش ئۈچۈن ئۆزىنى لەشكەرلەرگە قوشقۇچىلار ئەرزان ئېلىپ، قىممەت ساتىدۇ. ئەمەلدارلار مەملىكەت ئاھالىسىدىن پارا ئالغاندەك، ئۇلارمۇ قوشۇن ئۆلۈشىدىن چوتا ئايرىپ تۇرىدۇ. نەزم:
 بۇنداق ناباب گۈرۈھ قوشۇننىڭ مال - مۈلكىتى كېچە - كۈندۈز خالىغىنىچە ئېلىۋېرىدۇ -
 ئىسراپ قىلىدۇ.

ئۇلارغا جازا بېرىش مۈمكىن بولمىسا، ئۇلارنى تەڭرى ئۆزى جازالىغاي!
 پادىشاھ قانداق بولسا، پۇقرالىرىمۇ شۇنداق بولىدىغانلىقى زىكرىدە

كىمكى شاھقا مۇلازىم ۋە قارام بولسا، ئىشى ۋە مۇناسىۋىتى شاھنىڭكىگە ئوخشاش بولىدۇ. ئەگەر شاھ ئادالەتپەرۋەر بولسا، ئۇنىڭ تەسىرىدە پۇقرالىرىمۇ ئادالەتنى ياقلايدىغان بولىدۇ. ئەگەر شاھ

قازىنىڭ مەھكىمىسى شەرىئەت ئىلمىنىڭ خەزىنىسى. شۇڭا، ھۆكۈم قىلىدىغان ۋاقىتتا دوستقىمۇ، ياتقىمۇ ئوخشاش مۇئامىلە قىلىشى لازىم. ئۇ ئىلىم - بىلىمى ۋە تەقۋادارلىقىدىن كىشىلەر كۆڭلىدە ئابروۋى قازىنىشى، ئىشلاردىكى ئىنچىكىلىكى ۋە پاراسىتى بىلەن دىيانەتسىزلىرىنىڭ كۆڭلىگە غەم - ئەندىشە سالالغىنى لازىم. كۆڭلى دائىم ھەق كالاملىرى بىلەن كۈچەيگەن بولۇشى ۋە ھۆكۈملىرىدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەدىسلىرىگە ئاساسلاندىغان بولۇشى لازىم.

قازى شەرىئىي ھىيلىلەرنىڭ قاراڭغۇلۇق تۈگۈنلىرىدىن كۆڭلىنى ئوچۇق، پەتىۋاچىلارنىڭ ئالدامچىلىق تۈتەكلىرىدىن قەلبىنى يورۇق تۇتسۇن. **[42. ت.]** رىشۋە خور مۇفتىلار قاشىدا مەنكۈب ۋە ھىيلەگەرلەر ئالدىدا مەئىيۇب. ئامىي قازىكى مەي ئىچكەي ئۆلتۈرگۈلۈك، دەۋزەخ ئوتىغە كۆيمەسىدىن بۇرۇن كۆيدۈرگۈلۈك. قازىي رىشۋە خار، ئىسلام ھىسارىغە رەخنەكار. ئولكى رىشۋە بېرىپ قەزا سورا ئالغاي، رىشۋە ئالىپ ھەم شەرىئىنى بۇزا ئالغاي؛ قەلەمى نۇگى بىلەن شەرىئىنى بۇزا ئالغاي.

قازى كېرەككىم، جادەئى شەرىئىدىن قەدەم چىقارماغاي ۋە سىراتى مۇستەقىمدىن تاشقارى بارماغاي. مۇستەقىم خەتكى، ھەرقايران مەيلى قىلدى، ئەگرى بولدى؛ ساز تارىدەك ئىستىدالدىن تەجاۋۇز قىلدى، تۈزۈكى بۇزۇلدى، ئولكى، ھۆكىمى ئەل مالى ۋە جانىغە جارىي بولغاي، كېرەككىم، دەئىبى مۇقىمىر شىئارى بولغاي. **[42. ي.]** شۇندىلا پارخور پەتىۋاچىلار ئۇنىڭ ئالدىدا خارۋازار، ھىيلىگەرلەر ئەيىبار بولىدۇ.

ئەگەر ئىلىمىز قازى ھاراقكەش بولسا، ئۆلتۈرگۈلۈك؛ دوزاخ ئوتىغاي يەتمەستىن بۇرۇن كۆيدۈرگۈلۈك. ئەگەر قازى پارخور بولسا، ئىسلام سېپىلىنىڭ ئۆلىنى كولايدۇ؛ ئەگەر ئۇ ئۆزى پارا بېرىپ، قازىلىق مەنسىپىگە ئولتۇرغان بولسا، ئۇمۇ پارا ئېلىپ شەرىئەت قانۇنلىرىنى بۇزىدۇ، ھەتتا قەللىمۇ شەرىئەت قانۇنلىرىنى خالىغىنىچە بۇرمىلايدۇ.

قازى شەرىئەت يولىدىن بىرقەدەممۇ تايماسلىقى، توغرا يولدىن چىقىماسلىقى لازىم. توغرا خەتمۇ قائىدىسىز، خالىغان تەرتىپتە يېزىلسا، ئەگرى بولۇپ قالىدۇ؛ سازنىڭ تارىمى ئۆز تەڭشىكىدىن ئاشۇرۇۋېتىلسە، تۈزۈكى بۇزۇلدى. قازى ئەلنىڭ مېلى ۋە جېنى ئۈستىدىن ھۆكۈم يۈرگۈزىدىغان بولغاچقا، ئوچۇق - يورۇق بولۇشى كېرەك. ئۇنىڭ ئايىغى

[43. ت.] سىراتى مۇستەقىمدىن تايلىدى ۋە يەل چامى تۈبەن مەقام قىلدى. ئىشنى ئۆزى قىلۇرمەن دېگەن بىباك ۋە كازىب ۋە كازىبۇ بىباكغە پەيغەمبەر شەرىئى ھاكىملىغى نەمۇناسىب. نەزم: مۇخبىرى سادىق شەھىكىم قىلدى دىنۇ شەرىئىنى، بارى ئەدىيان ناسىخى ئانداغكى، مۇمكىن ئېردى تۈزۈپ كازىب ئول يولنى نېچۈك تۈزگەيكى، بىر كەززاب ھەم، قىلدى كۆپ دەئۋا، ۋەلى قويدى جەھەننەم سارى يۈز.

ئون ئۈچۈنچى فەسىل

مۇقتىبىي فەقىھلەر زىكرىدە

مۇقتىبىي فەقىھى كېرەك مۇتەدەببىين ۋە ئالىمى كېرەك. مۇئىمىن، ئىسلام ئىلمىدە ماھىر، دىيانەت

ئۇرى جەبىنىدە زاھىرا مەيلىدىن كۆڭلى بىقۇسۇر ۋە ھىيلەدىن كۆڭلى زەھىرى بىسۋۇتۇر. قەلەمى رىۋايەتدە سادىق، رەقەمى مۇجتەھىد سۆزىگە مۇۋاپىق. [43. ي] - توغرىلىق كۆۋرۈكىدىن تېپىلىپ كەتسە، جەھەننەم تېگىدىن ئورۇن ئالىدۇ. قازىلىق ئىشىنى خالىغانچە قىلىنمەن دېيىش ھاياسزلىق ۋە يالغانچىلىقتۇر. بۇنداق يالغانچى ۋە ھاياسسىز پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام شەرىئىتىنىڭ ھۆكۈمدارلىقىغا قانداقمۇ مۇناسىپ كەلسۇن! نەزم: *قەلەمى رەقەمى مۇجتەھىد سۆزىگە مۇۋاپىق، ئۇرى جەبىنىدە زاھىرا مەيلىدىن كۆڭلى بىقۇسۇر ۋە ھىيلەدىن كۆڭلى زەھىرى بىسۋۇتۇر.*

دىن ۋە شەرىئەتنى ئەڭ راستچىل خەۋەرچىلەرنىڭ پادىشاھى بولغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام تۈزدى ھەم دىنلارنى بىكار قىلىپ شەرىئەتنى توغرىلىدى؛ بۇ يولنى كازاپلار قانداقمۇ تۈزلەيدۇ، بىر كازاپ كۆپ دەۋا قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزى جەھەننەم تەزەپكە يۈزلەندى. *دىن ۋە شەرىئەتنى ئەڭ راستچىل خەۋەرچىلەرنىڭ پادىشاھى بولغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام تۈزدى ھەم دىنلارنى بىكار قىلىپ شەرىئەتنى توغرىلىدى؛ بۇ يولنى كازاپلار قانداقمۇ تۈزلەيدۇ، بىر كازاپ كۆپ دەۋا قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزى جەھەننەم تەزەپكە يۈزلەندى.*

ئون ئۈچىنچى پەسىل مۇپتىلار زىكرىدە *ئون ئۈچىنچى پەسىل مۇپتىلار زىكرىدە*

فقھى ئالىمى بولغان مۇپتى دىندار، ئالىم بولۇشى، ئىمان - ئىسلام ئىلىملىرىدە ماھىر، دىيانەت نۇرى پېشانىلىدە چاقناپ تۇرىدىغان بولۇشى، كۆڭلى نۇقسانسىز، ھىيلە - مەكردىن خالىي، قەلەمى بايان قىلىشتا راستچىل، يازغانلىرى مۇجتەھىدلىرى سۆزىگە مۇۋاپىق بولۇشى لازىم. *فقھى ئالىمى بولغان مۇپتى دىندار، ئالىم بولۇشى، ئىمان - ئىسلام ئىلىملىرىدە ماھىر، دىيانەت نۇرى پېشانىلىدە چاقناپ تۇرىدىغان بولۇشى، كۆڭلى نۇقسانسىز، ھىيلە - مەكردىن خالىي، قەلەمى بايان قىلىشتا راستچىل، يازغانلىرى مۇجتەھىدلىرى سۆزىگە مۇۋاپىق بولۇشى لازىم.*

[44. ت] يوقى فاسىق بولغاي، مەيخارۇ جاھىل بولغاي؛ بەدىكىردارۇ غەددار. بىر دىرەم ئۈچۈن يۈز ھەقنى ناھەق ئەتكۈچى ۋە ئاز كەرەم ئۈچۈن كۆپ «لا» نى «نەئەم» بىتكۈچى. بىر سەبەت ئۈزۈم ئۈچۈن بىر باغنى كۆيدۈرمەكەن غەمى يوق ۋە بىر چارەك بۇغداي ئۈچۈن بىر خىرمەننى ساۋۇرماقەدىن ئەلەمى يوق. مۇفتىكى، ھىيلە بىلەن فەتۋا تۈزەر، قەلەم نۇكى بىلەن شەرىئەت يۈزىدەكى نۇقتەلەرنى بۇزار. مۇزد ئۈچۈن سىيىم ئالىپ مالىغە قاتار، دىنىنى دۇنياغە ساتار. مۇنداغ مۇفتى ئادەمىيىكۈش تەبىئىدۇر، بىرىگە ئىسلام قەتلى ۋە بىرىگە مۇسۇلمانلار قەتلى نەسىبىدۇر. نەزم: *[44. ت] يوقى فاسىق بولغاي، مەيخارۇ جاھىل بولغاي؛ بەدىكىردارۇ غەددار. بىر دىرەم ئۈچۈن يۈز ھەقنى ناھەق ئەتكۈچى ۋە ئاز كەرەم ئۈچۈن كۆپ «لا» نى «نەئەم» بىتكۈچى. بىر سەبەت ئۈزۈم ئۈچۈن بىر باغنى كۆيدۈرمەكەن غەمى يوق ۋە بىر چارەك بۇغداي ئۈچۈن بىر خىرمەننى ساۋۇرماقەدىن ئەلەمى يوق. مۇفتىكى، ھىيلە بىلەن فەتۋا تۈزەر، قەلەم نۇكى بىلەن شەرىئەت يۈزىدەكى نۇقتەلەرنى بۇزار. مۇزد ئۈچۈن سىيىم ئالىپ مالىغە قاتار، دىنىنى دۇنياغە ساتار. مۇنداغ مۇفتى ئادەمىيىكۈش تەبىئىدۇر، بىرىگە ئىسلام قەتلى ۋە بىرىگە مۇسۇلمانلار قەتلى نەسىبىدۇر. نەزم:*

مۇفتىكى، ئىشىگە مۇزد ئالىپ قىلسە رەقەم، *مۇفتىكى، ئىشىگە مۇزد ئالىپ قىلسە رەقەم،*

[44. ي] (ئەگەر ئۇ) ئۇنداق بولماي، پاسىق، مەيخور جاھىل، بەتقىلىق بولسا، بىر پۇل ئۈچۈن يۈز ھەقنى ناھەق قىلسا، ئازغىنە مەرھەمەت ئۈچۈن كۆپ قېتىم «ياق» دېيىش ئورنىغا «ھەئە» دەپ يازسا، بىر سېۋەت ئۈزۈم ئۈچۈن بىر باغنى كۆيدۈرۈشتىن يانمىسا، بىر چارەك بۇغداي ئۈچۈن بىر خاماننىڭ سورۇلۇپ كېتىشىگە پەرۋا قىلمىسا، ھىيلە - مەكر بىلەن پەتۋا چىقارسا، شەرىئەت كىتابىدىكى چېكىتلەرنى بۇزسا، ئىش ھەققى ئۈچۈن كۈمۈش ئېلىپ ئۆز مېلىغا قوشسا، دىنىنى دۇنياغا ساتقان بولىدۇ. بۇنداق مۇپتى ئادەم ئۆلتۈرگۈچى تېۋىپتۇر: بىرى ئىسلامنى ئۆلتۈرۈش بىلەن، يەنە بىرى مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈش بىلەن مەشغۇلدۇر. نەزم: *[44. ي] (ئەگەر ئۇ) ئۇنداق بولماي، پاسىق، مەيخور جاھىل، بەتقىلىق بولسا، بىر پۇل ئۈچۈن يۈز ھەقنى ناھەق قىلسا، ئازغىنە مەرھەمەت ئۈچۈن كۆپ قېتىم «ياق» دېيىش ئورنىغا «ھەئە» دەپ يازسا، بىر سېۋەت ئۈزۈم ئۈچۈن بىر باغنى كۆيدۈرۈشتىن يانمىسا، بىر چارەك بۇغداي ئۈچۈن بىر خاماننىڭ سورۇلۇپ كېتىشىگە پەرۋا قىلمىسا، ھىيلە - مەكر بىلەن پەتۋا چىقارسا، شەرىئەت كىتابىدىكى چېكىتلەرنى بۇزسا، ئىش ھەققى ئۈچۈن كۈمۈش ئېلىپ ئۆز مېلىغا قوشسا، دىنىنى دۇنياغا ساتقان بولىدۇ. بۇنداق مۇپتى ئادەم ئۆلتۈرگۈچى تېۋىپتۇر: بىرى ئىسلامنى ئۆلتۈرۈش بىلەن، يەنە بىرى مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈش بىلەن مەشغۇلدۇر. نەزم:*

مۇپتى ئەگەر بېجىرگەن ئىشى ئۈچۈن ھەق ئېلىپ قەلەم تەۋرەتسە، ناۋادا ئالغان ھەق ئارتۇق بولسا، مايىللىق قىلىدۇ. *مۇپتى ئەگەر بېجىرگەن ئىشى ئۈچۈن ھەق ئېلىپ قەلەم تەۋرەتسە، ناۋادا ئالغان ھەق ئارتۇق بولسا، مايىللىق قىلىدۇ.*

ئاندىن كىشى نى ئىشتۇرۇنە ئۆرگەنۇر،
بولغاي خۇدا سۆزى، يوق ئېسە مۇستەفا سۆزى.

[46. ي] ئالىم چاغلایدىغان، تۈرلۈك پاسقىلىقلارغا بېرىلىپ بۇنى ھالان ھېسابلايدىغان؛ قىلمايدىغان ئىشلارنى قىلىش، قىلىدىغان ئىشلارنى قىلماسلىق ئۇنىڭغا ئادەت بولۇپ قالغان كىشىلەر مۇدەررىس ئەمەس، بەلكى بىدئەتچى (ناچار ئادەتلەرنى تارقاقچۇچى) دۇر. بۇنداق كىشىنىڭ سۆھبىتىدە بولۇش ئىسلام ئەھلى ئۈچۈن مەنئى قىلىنغاندۇر. مۇدەررىس ئالىم، تەقۋادار ۋە ھوشيار بولۇشى؛ ھەرقاچان ئاللاننىڭ، رەسۇلىللاھنىڭ سۆزلىرىنى نەقىل - ئۆرنەك قىلمىقى لازىمدۇر. نەزم:

نېمىلا سۆزلىسە خۇدا ۋە رەسۇل (پەيغەمبەر) دىن سۆزلىسە، ئاندىن ئىجتىھاتلىق ئالىملار ۋە ئەۋلىيالارنىڭ سۆزلىرىنى ئېيتسا، بۇنداق ئالىمدىن كىشى نېمىنى ئاڭلىسا ۋە نېمىنى ئۆگەنسە، (ئاڭلىغىنى ۋە ئۆگەنگىنى) خۇدانىڭ سۆزى ياكى بولمىسا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆزلىرى بولىدۇ.

ئون بەشىنچى فەسىل

ئەتىببا زىكرىدە

[47. ت] تەبىبغە ئۆز فەندە ھەزاقەت كېرەك ۋە بىمارلار ھالىغە شەققەت ۋە نەفسى تەبىبغە تەبى مۇلايىم ۋە ھۈكەم قەۋلىغە پەيدەر - پەي ۋە مۇلازىم. سۆزىدە رەفقۇ دىلجويلىق ۋە ئۆزىدە ئارامۇ خۇش خويلىق.

ھازىق تەبىبكى، بىمارلارغە شەققەتى بولغاي، دېسە بولۇركى، ئىيسا رۇھۇللاھغە نىسبەتى بولغاي، ئىيسا ئىشى چىققان جاننى تەنگە كىگۈرمەك دۇئا بىلە ۋە مۇنىڭ ئىشى چىقادۇرغان جانغە مانىد بولماق دەۋا ئىلە. مۇنداغ تەبىبىنىڭ يۈزى مەرىز كۆڭلىگە مەھبۇبۇر ۋە سۆزى بىمار جانىغە مەرغۇب [دۇر] دەمى ئەلىللەرغە دەۋا ۋە قەدەمى خەستەلەرغە شىفا ۋە خىرزى نەجات ئاننىڭ تەلىئەتى ۋە ئابى ھىيات ئاننىڭ شەربەتى.

ئەگەر فەندە ماھىر بولسە، ئەمما بەدخۇي ۋە بىپەرۋا ۋە دۇرۇشتىگوي. مەرىزغە، ئەگەرچە،

ئون بەشىنچى پەسىل

تېۋىپلار زىكرىدە

[47. ي] تېۋىپ ئۆز كەسپىگە ماھىر، رەھىم - شەپقەتلىك ۋە بىمارلارنىڭ ھالىغا يېتىدىغان، تەبىئىتى مۇلايىم، ھۆكۈمالارنىڭ سۆزلىرىگە ئىزچىل ئەمەل قىلىدىغان، سۆزلىرى دوستانە ۋە كۆڭۈل ئىزدەيدىغان، ئۆزى خۇش پېئىل ۋە خۇش خۇي بولغاي.

بىلىملىك تېۋىپ بىمارلارغا مېھرىبان بولىدۇ. ئۇنى ئىيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىزباسارى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ئىيسا ئەلەيھىسسالام چىققان جاننى دۇئا قىلىش ئارقىلىق تەنگە كىرگۈزگەن.

تېۋىپ بولسا تەندىن چىققىلىۋاتقان جاننى داۋالاش ئارقىلىق توسۇپ قالىدۇ. بۇنداق تېۋىپنىڭ چىرايى كېسەلمەنلەرنىڭ كۆڭلىگە سۆيۈملۈك، سۆزى بىمارلارنىڭ جېنىغا يېقىملىق، تىنىقى ساقسىزلارغا داۋا، قەدىمى خەستىلەرگە شىپادۇر. ئۇنىڭ چېھرى نىجاتلىق ئاتا قىلغۇچى خىزىر، شەرىپتى ئابىھاياتتۇر. گەرچە تېۋىپ ئۆز كەسپىدە ماھىر بولسىمۇ، لېكىن بەتخوي، بېپەرۋا ۋە قوپال سۆزلۈك بولسا، بىمارنى بىر تەرەپتىن داۋالىسىمۇ،

[48. ت] بىر جانىدىن ئىلاج يەتكۈرۈر، ئەمما نەچچە جانىدىن تەغىرى مىزاج يەتكۈرۈر. ۋە لېكىن ئامىي تەبىبىكى، ئېرۇر شاگىردى جەللاد: ئول تىغ بىلە، بۇ زەھەر بىلە قىلغۇچى بىداد. ئول مۇندىن ياخشىراقدۇر، بىئىشتىباھكىم، ئانىڭ قەتلى گۈنەھكاردۇر، مۇنىڭ بىگۇناھ. ھېچ گۈنەھكار مۇڭا زەلىل بولماسۇن ۋە ھېچ بىگۇناھ ئاڭغا ئەلىل [بولماسۇن]. نەزم:

ھازىق تەبىبى خۇشگوي تەن رەنجىغە شىفادۇر،
ئامىيو تەشەدد خوي ئەل جانىغە بەلادۇر.

ئون ئالتىنچى فەسىل

[نەزم] گۈلىستاننىڭ خۇش نەغمە - نەۋا قۇشلىرى زىكرىدە

ئول نەچچە تەبەقەدۇر: ئەۋۋەللى جەمئەت نۇقۇدى كۈنۈزى مەئرىفەتى ئىلاھىدىن غەنى ۋە خەلق تەئرىفدىن مۇستەغنىدۇرلار.

[48. ي] ئەمما نەچچە تەرەپتىن ئۇنىڭ مىزاجىنى بۇزىدۇ. بىلىمىسىز تېۋىپ جاللاتنىڭ شاگىرتىدۇر. جاللات تىغ بىلەن ئۆلتۈرسە، بۇ زەھەر بىلەن ئازابلایدۇ. جاللات بۇنداق تېۋىپتىن ياخشىراقتۇر. شۈبھىسىزكى، جاللات گۇناھكارلارنى ئۆلتۈرىدۇ، بۇ بىگۇناھلارنى ھالاك قىلىدۇ. ھېچبىر گۇناھكار جاللات قولىدا خار بولمىسۇن ۋە ھېچبىر بىگۇناھ بىمار بۇنداق تېۋىپقا زار بولمىسۇن. نەزم:

شېرىن سۆزلۈك ماھىر تېۋىپ تەن رەنجىگە شىپادۇر، ساۋاتسىز، بەتخوي تېۋىپ ئەل جېنىغا بالادۇر.

ئون ئالتىنچى پەسىل

[نەزم] گۈلىستاننىڭ خۇش ئاۋاز قۇشلىرى زىكرىدە

ئۇلار بىرنەچچە تەبەقەدۇر: بىرىنچى تەبەقەدىكىلىرى ئىلاھىي مەرىپەت خەزىنىسىنىڭ جاۋاھىرلىرى بىلەن بېيىغان ۋە خەلقنىڭ تەرىپلەشلىرىگە ئېھتىياجى چۈشمەيدىغانلاردۇر. [49. ت] ئىشلارى مەئانىي خەزىنىسىدىن جەۋھەر تەرمەك ۋە ئەل فەيزى ئۈچۈن ۋەزىن سىلكىگە نەزم بەرمەك.

نەزم ئەداسى بەغايەت ئەر جۈمەند ۋە بىننەھايت شەرىق دىلىپسەند ۋە چۈن ئاياتى كەلامدا نازىل بار ۋە ھەدىسى مۇئەجىزە نىزامدا تىلگەن تاپار. مەئەل - قىسسە ئەمەس، ئەل ھۈرمەتى جىھەتتىن ئانى شېئىر دېمەس. ئەمما بۇ ئەزىز قەۋمنىڭ پېشۋاسى ۋە مۇقتەداسى ۋە بۇ شەرىق خەيلىنىڭ سەردەفتەرى ۋە سەرخەيلى ۋە ۋەلايەت بەھرىنىڭ گەۋھەرى ۋە كەرامەت ئەۋجىنىڭ ئەختەرى، ئەسرۇل - مۇئەمىننى ئەلى رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ ۋە كەرەمەللاھۇ ۋە جەھۇدۇركىم، نەزم دىۋانلارى مەۋجۇددۇر ۋە ئانداغ ئەسرار ۋە نۇكتەلەرى نامەئۇدۇ.

[49. ي] ئۇلار مەنلەر خەزىنىسىدىن جاۋاھىر تېرىدۇ ۋە شۇ جاۋاھىرلارنى ئەل پەيزى ئۈچۈن ۋەزىن يىپىغا ئۆتكۈزۈپ نەزم قىلىدۇ.

نەزم ئىلمى ناھايىتى ئەزىز، ئىنتايىن شەرەپلىك - يېقىملىقتۇر. چۈنكى، ئالانىڭ كالامىدا ئۇ بار، ھەدىسلەردىمۇ ئۇنى ئىزدەسە تاپقىلى بولىدۇ. كىشىلەر ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئۇنى شېئىر دەپ ئاتىمىغان.

بۇ ئەزىز قەۋمنىڭ پېشۋاسى ۋە باشلامچىسى، بۇ شاراپەتلىك زاتلار گۈرۈھىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكىسى ۋە سەرخىلى، ئەۋلىيالىق دېڭىزىنىڭ گەۋھەرى ۋە كەرامەت ئاسمىنىڭ يۇلتۇزى، مۇمىنلەرنىڭ ئەمىرى ھەزرىتى ئەلى - تەڭرى ئۇ كىشىدىن رازى بولسۇن ۋە ئۇنىڭ تۈپەيلىدىن ياخشىلىق ئاتا قىلسۇن - بولۇپ، ئۇنىڭ نەزم دىۋانى (شېئىرلار توپلىمى) بار، ئۇنىڭدا سىر - ھېكمەتلەر ھەددى - ھېسابسىز.

[50. ت] بۇ مەزھەرۇل - ئەجايىغە گۈرۈھىكى تاپىدۇر ۋە بەئزىنى بەيان قىلالىكىم، كىملىر ۋاقىئەدۇر. فارسى ئىبارەتدە ئول جۈملەدىن، نازىمى جەۋاھىرۇل - ئەسرار، مەئىرىفەتى ئىلاھى شەيخ فەرىدۇددىن ئەتتاردۇر ۋە يەنە قابىلى مەسنەۋىي ۋە مەئىنەۋىي، غەۋۋاسى بەھرۇل - يەقىن مەۋلانا جەلالۇددىن، يەئنى مەۋلەۋى رۇمىيىدۇركى، مەقسۇدلارى نەزمىدىن ئەسرارى ئىلاھى ئەداسى ۋە مەئىرىفەتى نامۇتەناھىي ئىملاسىدىن ئۆزگە يوقتۇر ۋە يەنە ھەم ئەۋلىيائى ئاگاھ ۋە مەشايىخى ئەھلۇللاھ باردۇرلاركى، بۇلارغە تەتبىۋۇ قىلىپدۇرلار. بۇلار بۇ كەلامنىڭ ئەداسىن ۋە ھەقىقىتى مەئناسىن مۇستەھسەن بىلىپدۇرلار ۋە بۇ خەيلىدۇر ھەقىقەت تەرتىمىنىڭ سۇخەنۋەرى، بەلكى كىمىياگەرى ۋە كىتەبىتى ئەھمەرى.

[50. ي] ئەمدى بىز بۇ ئاجايىپ زاتلار گۈرۈھىغا تەۋە كۆزگە كۆرۈنگەنلەردىن بەزىلىرىنى بايان قىلىپ ئۆتەيلى:

شۇ جۈملىدىن پارسى تىل بىلەن ئىلاھى مەرىپەت سىرلىرىنىڭ جاۋاھىرلىرىنى نەزم يىپىغا تىزغۇچى شەيخ فەرىدۇددىن ئەتتاردۇر. يەنە بىرى مەسنەۋىچىلىك ۋە مەنۋىيەتچىلىكنىڭ قابىلى، يېقىنلىق دېڭىزىنىڭ غەۋۋاسى مەۋلانا جەلالۇددىن، يەنى مەۋلەۋى رۇمىيىدۇر. بۇلارنىڭ شېئىر يېزىشتىن مەقسىتى ئىلاھى سىرلارنى بايان قىلىش ۋە ئۇنىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس مەرىپىتىنى تارقىتىشتىن ئىبارەت. ئىبارەت: مەسنەۋىچىلىك مەقسىتى مەنۋىيەتچىلىك ۋە مەنۋىيەتچىلىكنىڭ مەنۋىيەتچىلىكىدە يەنە بۇلارغا ئەگەشكەن، ھەممىدىن خەۋەردار ئەۋلىيا ۋە تەڭرى يولىدىكى ماشايىخلار باركى، بۇلار تەڭرى سۆزلىرىنى ئىپادىلەشنى ۋە ھەقىقەت مەنىلىرىنى ياخشى بىلگەنلەردۇر. ھەقىقەت تەرتىمىنىڭ

بىلىمىدىن، بەلكى كىمياگىرى ۋە كىبرىتى ئەھمىرىدۇر. ①
 [51. ت] يەنە بىر جەمئەتدۇرلار كىم، ھەقىقەت ئەسەرلىرىگە مەجاز تەرىقىدىن مەخلۇت قىلىنىدۇرلار
 ۋە كەلاملارنى بۇ ئۇسلۇبدا مەزبۇت كىتىپدۇرلار. ئانداغىكى، مەئانى ئەھلىنىڭ نۇقتىسىدە پەرزى شەيخ
 مۇسلىھەتتىن سەئىدى شىرازى ۋە ئىشقى گۈرۈھىنىڭ پاكىزى ۋە پاكىزە ۋى ئەبىر خۇسەرە ۋە دېھلەۋى ۋە
 تەسەۋۋۇفدا ۋەقت مۇشكىلاتىنىڭ گىرىپ - كوشايى شەيخ زەھىرىدىن سەئىدى ۋە فەرىدۇدىن ئەھلى
 يەقىن، شەيخ ئەۋەدۇدىن كىرمانى، [مەئانى] سىغە لافىز خاجە شەمسۇدىن مۇھەممەد سەئىدى
 ھافىز.

يەنە ھەم جەمئى باردۇرلار كىم، مەجاز تەرىقى ئەداسى ئۇلار نەزمىگە غالىمدۇر ۋە ئۇلار بۇ ئىشۋەگە
 كۆپرەك راغب. ئانداغىكى،

[51. ي] يەنە بىر گۈرۈھ شائىرلار باركى، ئۇلار ھەقىقەت سىرلىرىغا مەجازىي ۋاسىتىلەرنى
 ئارىلاشتۇرۇپ، ئۆز پىكىرلىرىنى شۇ ئۇسلۇبتا مۇقىملاشتۇرىدۇ. مەنە ئەھلىلىرى ئىچىدىكى ھېكمەت
 ئىگىسى شەيخ مۇسلىھەتتىن سەئىدى شىرازى، ئىشقى ئەھلىنىڭ چىن ۋە ساداقەتلىك ئاشىقى
 ئەبىر خۇسەرە ۋە دېھلەۋى، تەسەۋۋۇپتا نازۇك، قىيىن چېكىشلەرنى يەشكۈچى شەيخ زەھىرىدىن سەئىدى،
 دىن ئەھلىنىڭ يېگانىسى، تەڭرىگە يېقىن زات شەيخ ئەۋەدۇدىن كىرمانى، سۆز بىلەن ھەرقانداق
 چوڭقۇر مەنىلەرنى يورۇتۇپ بەرگۈچى خاجە شەمسۇدىن مۇھەممەد ھافىز لار شۇلارنىڭ جۈملىسىدندۇر.
 بۇلاردىن باشقا يەنە بىر گۈرۈھ باركى، ئۇلار نەزمىلىرىدە پىكىرنى كۆپىنچە مەجازىي يول بىلەن
 بايان قىلغان. ئۇلار بۇ ئادەتكە بەكرەك مايىلدۇر.

[52. ت] كەمال ئىسپەھانى ۋە خاقانى شىپىرۋانى ۋە خاجەئى كىرمانى، مەۋلانا جەلالۇددىن ۋە
 خاجە كەمال، ئەنۋەرى ۋە زەھىرى ۋە ئەبىدۇلۋاسىئە دايىرى ۋە سۈلەيمان ياساۋچى ۋە ناسىر بۇخارىي ۋە
 كاتىبى نىشاپۇرىي ۋە شاھىي سەبزەۋارىي. ئۇلارنىڭ كىتابلىرىدا مەجاز تەرىقىدىن ھەم ئىسپەھانى
 ۋە يەنە ھەقىقەت، مەجاز تەرىقىدە كامىل ۋە ھەر ئىككى تەرىقىدە ۋاقى ۋە شامىل. نەزم ئەھلىنىڭ
 مۇقتەدايى ۋە ئىمامى ھەزرىتى شەيخۇل - ئىسلام، نۇرۇل - مىللەت ۋە دىن ئەبىدۇررەھمان -
 جامى ئەۋۋەرەللاھۇ مەرقەدەھۇ ۋە قۇددىسە سىررەھۇدۇركىم، ئەۋۋەللىقى تەبەقەدە ھەم شەرىفى مەقال ۋە
 سوغىقى تەبەقەنىڭ ھەم لەتايىقى ئەداسىدا ساھىب كەمالدۇرلاركى، ئالەمدە ھال ئەھلى بۇلار لەتايىقى
 بىرلە مەسرۇردۇرلار ۋە بۇلار مەئارىفى بىرلە ھۇزۇر قىلۇرلار.

[52. ي] ئۇلار كەمال ئىسپەھانى، خاقانى شىپىرۋانى، خاجەئى كىرمانى، مەۋلانا جەلالۇددىن،
 خاجە كەمال، ئەنۋەرى، زەھىرى، ئەبىدۇلۋاسىئە دايىرى، سۈلەيمان ياساۋچى، ناسىر بۇخارىي، كاتىبى
 نىشاپۇرىي ۋە شاھىي سەبزەۋارىيلاردۇر.

يەنە ھەقىقەت، مەجاز تەرىقىدە كامىل ۋە ھەر ئىككى ئۇسلۇبتا كەم - كۈتسىز ماھىر، نەزم
 ئەھلىنىڭ پىشۋاسى ۋە يېتەكچىسى ھەزرىتى شەيخۇلئىسلام مىللەت ۋە دىننىڭ نۇرى ئەبىدۇررەھمان
 جامىدۇر (ئاللا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى نۇرغا تولدۇرسۇن، قەبرىسىنى مۇقەددەس قىلسۇن). ئۇ بىرىنچى
 گۈرۈھتىكىلەرگە ئوخشاشلا سۆزى شەرەپلىك ۋە كېيىنكى گۈرۈھتىكىلەرنىڭ ئۇسلۇبى گۈزەللىكلىرى
 بويىچە كامالەت ئىگىسىدۇركى، ئالەمدىكى ئىلاھىي ھەقىقەت شەيدالىرى، پاك ئىنسانىي مۇھەببەت
 ئەھلىلىرى ئۇنىڭ يېقىملىق ۋە مەنىلىك سۆزلىرى بىلەن خۇشاللىق تاپىدۇ ۋە تارقاتقان مەرىپەتلىرى

① كىبرىتى ئەھمىرى - قەدىمكى كىمياگەرلەر (خېمىكلار) نىڭ چۈشەنچىسى بويىچە دەرىجىدىن تاشقىرى تەسىر كۈچكە ئىگە دەپ قارالغان بىر
 ماددا، «ئالتۇن گۇڭگۇرت»، «قىزىل گۇڭگۇرت»، «ئىكسىر» دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان.

بىلەن ھۇزۇرلىنىدۇ.

[53. ت] ۋە يەنە ئەدنا تەبەقەسىدە جەمائەتتە تۇرۇپ، نەزىمى ئوقۇت بىلە خۇشئۇد ۋە خۇرسەند ۋە رازى ۋە بەھرە مەندۇرلار. ۋە يۈز مۇشەققەت بىرلە يەتتى بەيتكى، باغلاشتۇرغايىلار؛ دەئۋا ئەۋازەسىدىن يەتتە فەلەكەدىن ئاشۇرغايىلار. سۆزلىرىدە نە ھەقايىق ۋە مەئارىفى نۇشىدىن ھەلاۋەت ۋە نەزىملىرىدە نە شەۋق ۋە ئىشقى ئوتىدىن ھەررەت. نە شائىرانە تەركىبلىرى ئەھسەن ۋە نە ئاشقانە سۆزۈ دەردلىرى شۇئە ئەفكەن. بەئزىدىن ئەگەر بىرەر ياخشى بەيت ۋاقىد بولۇر، ئەمما نەچچە يامان دەئۋا ۋاقىد بولۇركى، ئۇل ھەم زايىد بولۇر.

ئەمما بىرى نازۇك مەئنا پەسەندىدە پېچ قىلۇر، ئەمما نەچچە ناپەسەند دەئۋا بىلەن ئانى ھېچ قىلۇر.

[53. ي] يەنە تۆۋەن تەبىقىدىكى بىز جامائەتمۇ باركى، بۇلار پەقەت شېئىر يېزىش بىلەن ئاشاد ۋە خۇرسەن، رازى ۋە بەھرە مەندۇرلار. ئۇلار يۈز مۇشەققەت بىلەن يەتتە بەيتنى قۇراشتۇرۇۋالسا، شائىرلىق دەۋاسىنى يەتتە قات ئاسماندىن ئاشۇرۇۋېتىدۇ. ئەمما، سۆزلىرىدە نە ھەقىقەت ۋە نە مەرىپەت تەمىدىن لەززەت، نەزىملىرىدە نە زوق ۋە نە ئىشقى ئوتىدىن ھەررەت، نە شائىرانە تەركىبلىرىدە گۈزەللىك ۋە نە ئاشقانە كۆيۈش - يېنىشلىرىدا يالقۇندىن ئەسەر بولسۇن. ئەگەر بەزىلىرىدىن گاھىدا بىرەر ياخشى بەيت يارىتىلىپ قالسا، نەچچىلىگەن ئورۇنسىز دەۋا بىلەن ھەممە ياققا جار سېلىپ، شۇ بەيتنىمۇ زايە قىلىدۇ. بۇلاردىن بەزىدە بىرەر يېقىملىق، نازۇك مەنە كۆرۈلۈپ قالسىمۇ، ئۇنى يېقىمسىز دەۋا بىلەن ھېچنەمگە ئەرزىمەيدىغان قىلىپ قويدۇ.

[54. ت] گويۇ ئەقىدەدە ئۆزلىرىگە مۇۋاپىقدۇرلار ۋە سۆزلىرىگە ئىتتىقاددا مۇشەققەتدۇرلار. تۇرغۇراق بۇكىم، ھەر بىرىنىڭ سۆزلىرىدە مەئنا ئازراق، ئۆزلىرىدە دەئۋا كۆپرەك نە ئۇزۇن بىللاھى مەن شۇرۇرى ئەنفۇسنا ۋە مەن سەيىئاتىنا ئەئمالىنا. رۇبائىي:

ئەئلالارىدۇر نەدىن دەرسەن ئەئلا،
ئەدنالاردى ھەم بارچە دەندىن ئەدنا.
ئەۋسەتلەرىكىم، ھېچ نەمگە ياراماس،
بىلكىم، نەفەس ئورماماق ئۇلاردىن ئەۋلا.

ئون يەتتىنچى فەسىل

كاتىبلار زىكرىدە

كاتىب شۇئەرا سۆزىنىڭ ۋە رەق نىگارىدۇر ۋە سۆز مەخزەنىنىڭ خەزانەدارى. خازىن ھۈنەرى ئەمانەت بولۇر ۋە تەسەررۇفى ختىانەت بولۇر.

[54. ي] گويۇ ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىچە ئەقىدىسى مۇۋاپىق ۋە ئۆزلىرى ياراتقان سۆز - بەيتلىرىغا ئېتىقادلىرى مۇستەھكەم. قىزىق يېرى شۇكى، بۇ تائىپە شائىرلىرىنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ شېئىرلىرىدا مەنە ئازراق، ئەمما شائىرلىق دەۋالىرى كۆپرەك. ئەي تەخرىم، نەپسىمىزنى ياۋۇز لۇقتىن، ئىشلىرىمىزنى يامانلىقلاردىن ئۆزۈڭ ساقلىغىن ! رۇبائىي:

ئۇلارنىڭ ئەلالىرى ھەممىسىدىن ئەلا، تۆۋەنلىرى ھەممىسىدىن تۆۋەن؛ ئوتتۇرىدىكىلىرى بولسا، ھېچنېمىگە يارىمايدۇ، بىلگىنىكى، ياخشىسى ئۇلار توغرىسىدا ئېغىز ئاچمىغان تۈزۈك.

ئون يەتتىنچى پەسىل

كاتىپلار زىكرىدە

كاتىپ شائىرلارنىڭ شېئىرلىرى بىلەن ۋاراقنى بېزىگۈچى ۋە سۆز خەزىنىسىنىڭ خەزىنىچىسىدۇر. خەزىنىچىنىڭ ھۈنرى (ۋەزىپىسى) ئامانەتنى ساقلاشتۇر، ئۇ ئامانەتنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالسا ياكى ئۆزگەرتىۋەتسە، خىيانەت قىلغان بولىدۇ. [55. ت] ئەمىنىكى، خىيانەتكە مەنسۇپ بولغاي، ئۆز ھۈنەرىدە مەئىنۇب بولغاي. ئانداغنىڭ ئىلكى قەتئىي خۇب بولغاي ۋە ياخشى نۇقتىدىن سەفەگە جەمال، ئانداغ ياخشى نۇقتىدە يۈز سەفەسىگە خەتتۇ خال. خۇش نەۋىس كاتىب سۆزگە ئارايىش بېرۇر ۋە سۆزلەگۈچىگە ئاسايىش يەتكۈرۈر. راقىمى رەقەمى بولغاي راست ۋە راستلار كۆڭلىگە قەبۇلىيەتى بىخاست. مۇھەررىركى ۋە تەھرىرى بولغاي تۈز، پېسەندىدەدۇر، ئەگەر بىر بەيت فوتۇر ۋەگەر يۈز. ئەگەر خەت سۈرەتى ناخۇشدۇر، مەئنى خەيلى ۋە ئوقۇغۇچى ئاندىن مۇشەۋۋەشەدۇر.

خۇش نەۋىسكى، سەھۋى كۆپ بولغاي، ئىلكى فەلەج ئىللەتكە خۇب بولغاي. ئولكى، بىجا نۇقتە بىرلە «ھىب» (ھەبىب) نى «خىبىت» (خەبىس) [55. ي] ئامانەتنى ساقلىغۇچى كىشى خىيانەتچى بولسا، ئۆز كەسپىدە ئەيمىداردۇر. شۇڭا، بۇنداق كىشىنىڭ قولىنى كېسىۋەتكەن ياخشى.

ياخشى يېزىلغان خەت ۋە جايىدا قويۇلغان چېكىت چىرايلىقلار يۈزىگە گۈزەللىك بەخش ئەتكەن خالدىك ئاق قەغەز جامالىنى بېزەيدۇ. خۇش خەت، يەنى خەتنى چىرايلىق يازغۇچى كاتىب سۆزگە زىننەت ۋە سۆزلىگۈچىگە راھەت بېغىشلايدۇ. ئەگەر خەت پۈتكۈچى خەتتات توغرا يازسا، ئۇنىڭ پۈتكىنى ياخشىلار كۆڭلىگە سۆزسىز مەقبۇل بولىدۇ. يازغۇچى خاھى بىر بېيىت، خاھى يۈز بېيىت يازسۇن، ئىملاسى توغرا بولسا، ئوقۇغۇچىلار ياخشى كۆرىدۇ؛ ئەگەر خەتنىڭ شەكلى چىرايلىق ۋە توغرا بولمىسا، بىلىم ئەھلى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ چۈشىنىشىدە مۇجەللىك پەيدا قىلىپ قويدۇ. شۇنىڭدەك، خېتى چىرايلىق بولسىمۇ، ئەمما ئىملاسىدا كۆپ خاتاغا يول قويدىغان بۇنداق كاتىپنىڭ ئىككى قولى پالەچ كېسىلىگە گىرىپتار بولغاي. ئۇنداقلار چېكىتنى ئورۇنسىز قويۇپ «ھەبىب» (دوست) نى «خەبىس» (پەسكەش)،

[56. ت] قىلغاي، «مىھبەت» (مۇھەببەت) نى «مىھنەت» (مىھنەت) قىلغاي. ئاندىكىدەك خەبىسى مىھنەتتەدەگە يۈز لەئىنەت.

خەتنىكى غەلەتى بېھساب ۋە قارىي مەسخەرە ساقالىغە خىزاب. ئول خەتنى قىرقىپ مەبىرىزغە تاشلاماق ياخشى ۋە ئىگەسىن مالىكى جەھەننەم سارى تاشلاماق ياخشى.

مەھبۇبىدىن مەكتۇبىكى، ھەم خەتى خۇب بولغاي، مەزمۇنى ھەم خۇب؛ جانىغە ئولدىر مەرغۇب ۋە كۆڭلىگە ئولدىر مەتلۇب. خەتى يامان بولسا، يامان ئەمەس، مۇھىب مەھبۇب خەتى [نى] يامان دېمەس.

يامان كاتىب مەنزىلى قەلەمداندىك چاھ ئارا بولسۇن، قەلەمدەك باشى يارا ۋە يۈزى قارا بولسۇن ئەزەم:

قايىسى بىر كاتىبىكى، ئول سۆزگە قەلەم سۈرگەي خىلاق، ئول قارا يۈزلۈك باشى بولسۇن قەلەم يەڭلىغ شىكاف

[56. ي] قىلىدۇ، «مۇھەببەت» نى «مېھنەت» قىلىپ يازىدۇ، ئۇنىڭدەك يارامسىز جاپاكارغا يۈز لەنەت! خېتىمۇ سەت، خاتالىرىمۇ كۆپ بولغان كاتىپ ساقىلىنى بويىپ مەسخىرىگە قالغان قېرى كىشىگە ئوخشايدۇ. شۇڭا، ئۇنداق كاتىپنىڭ خەتلىرىنى پارچىلاپ ئەۋرەزگە تاشلاش ۋە ئىگىسىنى بولسا جەھەننەمگە يوللاپ، دوزاخنىڭ پاسىبانغا تاپشۇرۇش ھەممىدىن ئەلادۇر. مەھبۇبىدىن كەلگەن مەكتۇپ خېتى چىرايلىق، مەزمۇنىمۇ ياخشى بولسا، كۆڭۈلنى سۆيۈندۈرۈپ، جانغا ھۇزۇر بېغىشلايدۇ. ئۇنىڭ خېتى كۆرۈمىسىز بولسىمۇ، ھېچقىسى يوق. چۈنكى، ئاشىق مەشۇقنىڭ خېتىنى ھېچقاچان يامان دېمەيدۇ. گويا قەلەمنىڭ ئورنى قەلەمدان بولغاندەك، يامان كاتىپنىڭ مەنزىلى زىندان بولسۇن، بېشى قەلەمدەك يارا، يۈزى قەلەمدەك قارا بولسۇن. نەزم:

سۆزنى چەلگەش - خاتا يازىدىغان ھەرقانداق بىر قارا يۈزلۈك كاتىپنىڭ بېشى قەلەمدەك تىلىنىسۇن

ئون سەككىزىنچى فەسىل

دەبىرىستان ئەھلى زىكرىدە

[57. ت] مەكتەبدار بىگۈنەھ مەئسۇملەرگە جەفاكار. ئەتفال ئەزابىغە راغىب ۋە ئۇلار تەئىبىغە مۇرتەكىب. زاتى بىمەدار ۋە دىماغى فولاد ۋە كۆڭلى خار. غەزەبىدىن قاشىدا چىن، گۈنەھسىزلىرى بىلە ئايىنى كىن. كۆپرەكىدە تەبئىي ئىللەتى پەدىدار ۋە ئەقىل قىللىتەتغە گىرىفتار. ئەمما تەۋسەنى ئەتفال تەبىئەتى جەفا بىلە رام قىلغۇچى، ناھەمئۇار سەفا تەۋرىغە سىياسەت بىرلە ئەندام بەرگۈچى. ئەگەرچە خۇيلارى دۇرۇشتىلۇقتا ياماندۇر، ئەمما ئەتفال نەھەمئۇارلىغى ئىسلاھىغە ئىرىك سۇھاندۇر.

ئون سەككىزىنچى پەستىل

مەكتەپ ئەھلى زىكرىدە

[57. ي] بەزى مۇئەللىملەر بىگۈناھ مەسۇملارغا جاپا قىلىدۇ. ئۇلار بالىلارنى ئازابلاش ۋە كالتەكلەشكە مايىل. زاتىدىنلا ئۇرۇشقاق، كۆڭلى پولات، باغرى تاش، غەزەپتىن دائىم قاپاقلىرى تۈرۈك، گۈناھسىزلار بىلەن دۈشمەنلىشىشكە كۆنۈك، كۆپچىلىكىنىڭ تەبىئىتىدە كېسەللىك بار، ئۇلار ئەقىلسىزلىك كېسىلىگە دۇچار بولغان. ئۇلار بالىلار كۆڭلىدىن ئىبارەت توسۇن تايىنى جاپا بىلەن كۆندۈرمەكچى، ئۇلارنىڭ قالايمىقان ئادەتلىرىنى قاتتىق قوللۇق بىلەن تەرتىپكە سالماقچى بولۇشىدۇ. ئۇلار تولىمۇ قوپال ۋە ئاچچىقى ياماندۇر، بالىلارنىڭ قالايمىقان ئادەتلىرىنى تۈزەشتە بىر چوڭ ھەرىگە ئوخشايدۇ.

[58. ت] ئانىڭ ئىشىنى ئادەمدىن كەلمەس، بەنى ئادەمگە ۋە نە دېئۇ قىلا بىلمەس. بىر شۇرۇك

كىشىنى بىر تىنل مۇھافىزەتتى ئاجىز كېتەر، ئول بىر سۈرۈككە ئىلىمۇ ئەدەب ئۆرگەتكەي: كۆركى ئاڭغا نې يېتەر. ئانچە باركىم، ئول قەۋمنىڭ ئىدراكى ۋە فەھمى ئاز تۇشەر، ئانداغ كىشىگە يۈز مۇنچە مۇشەققەت نې بۇشەر ۋە ھەر تەقدىر بىلەن ئەتغالغە ھەققى كۆپدۇر، ئەگەر پادىشاھلىققە يەتسە ۋە ئاڭغا قۇللۇق قىلسە خۇبدۇر. شاگىرد ئەگەر شەيخۇل - ئىسلام ۋە گەر قازىدۇر، ئەگەر ئاندىن ئۇستاد رازى ۋە خۇدا رازى. نەزم:

ھەق يولىدا كىم ساڭا بىر ھەرقى ئوقۇتمىش رەنج ئىلە،
ئەيلەمەك بولماس ئادا ئاننىڭ ھەقىقەت يۈز گەنج ئىلە.

[58. ي] ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىقىنى ئىنسان قىلمايدۇ، ئىنسان تۈگۈل، دىۋىمۇ ئۇنداق قىلمايدۇ. لېكىن، بىر بالىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا بىر توپ ئادەممۇ ئاجىزلىق قىلىدۇ. ۋەھالەنكى، مۇئەللىم بولسا، بىر توپ بالىغا ئىلىم - ئەدەپ ئۆگىتىدۇ. قاراڭ، ئۇنىڭغا نېمە جاپالار يېتىدۇ. بالىلار ئارىسىدا پەمى ئاز ۋە ئىدراكى ئاجىزلار بولسا، ئۇ كىشىگە (مۇئەللىمگە) يەنە يۈزلەپ مۇشەققەتلەر يېتىدۇ. نېمىلا دېگەن بىلەن، بالىلار (ئوقۇغۇچىلار) دا مۇئەللىمنىڭ ھەققى ناھايىتى كۆپ. ئەگەر ئوقۇغۇچى پادىشاھلىق مەرتىۋىسىگە يېتىشىمۇ، ئۆز مۇئەللىمىگە قۇللۇق قىلسا ئەرزىيدۇ. شاگىرتى ئەگەر شەيخۇلئىسلام ياكى قازى بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭدىن پەقەت ئۇستازى رازى بولسىلا، ئاندىن تەڭرى رازى بولىدۇ. نەزم:

ھەق يولىدا كىمكى ساڭا جاپا چېكىپ بىرەر ھەرقى ئۆگەتكەن بولسا، ئۇنىڭ ھەققىنى يۈزلىگەن خەزىنە بىلەنمۇ ئادا قىلغىلى بولمايدۇ.

ئون توققۇزۇنچى فەسىل

ئىماملار زىكرىدە

[59. ت] ئىمامەت قىلغۇچى ئۆز قىرائەتىنىڭ شىفتەسىدۇر ۋە ئۆز نەمازىنىڭ فىرىقتەسىدۇر. كىشىلىكىدىن ئۆز خەيالىدا تەسەۋۋۇرلار ۋە ياخشىلىق زەمىرىدە تەكەببۇرلار. ئۆز نەمازىن مەقبۇل تەخەببۇل قىلغان، جەمائەت نەمازى قەبۇلىيەتتىن تەكەببۇل قىلغان. قىرائەت قىلماغى مەھزى رەئىئالىق ۋە جەمائەتتىن ئىلگەرى چىقماقنى ئەينى رەسۋالىق. نەفسانىيەت خەيالىغە پېشۋالىق ۋە تەسەۋۋۇرى ئەلگە مۇقتەدالىق.

نەمازغە ئىمامەت كامىللار ئىشىدۇر، ئۆزىن مۇنداق تەسەۋۋۇر قىلغان جاھىل، ناتەمام كىشىدۇر. ئىمامەت مۇناسىپىدۇر پىردىن خەيلى مۇرىدغە، يا مۇئەللىمدىن سۈرۈك تىغلى نارەسىدەغە

ئون توققۇزۇنچى پەسىل

ئىماملار زىكرىدە

[59. ي] ئىماملىق قىلغۇچىلاردىن بەزىلىرى پەقەت ئۆز قىرائىتىگىلا ئاشىق ۋە ئۆز نامىزىغا مەپتۇندۇر. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئەڭ ياخشى دەپ تەسەۋۋۇر قىلىشىدۇ ۋە مەن ياخشى دەپ

اگر چه یلدیگ یان ساغما آصف نه بو خاکدان دا
 قابین تپاگنا تهر ایلیدا ابرو کا آصف نناد دور
 اول سکا یکیم سلیمان تختی بر باد دور بو ظالم ملکی
 بر باد بر کو چلار دور و ملک ایلی بیخشتو غانلانی
 بر کو جی لار دور اولی اولمکه بولار ذکر بیدیا خا سوره جی
 و بو خا م دیکم ایوز لور کلا ایتین قلم تلیفه کلنور
 زهر شربت بده اولتور کو جی طبیب بولار غم بولسون
 محضیت زور عده اولتور کو جی طبیب بولار کور اترک
 طبیب بولایک خیل دین هر بری مارا فعی و شاه
 واجوب بولار نیک فعی بولار جمله سے جاپنار
 و خلاتی غم تیکور روز یا بنلار و کلک لاری نوک غم
 رعیت

29

گراک و چون اوشالیت وظیفه وجه لاری اوزکا
 اسباب و چون سایفالیبت بد کردار اندا غلته
 نابکار اندا طلبه نوکر لاریغ اشخا نقاه را بطنه
 وجه لاریغ معاش شخ مدرس وظیفه سیدین
 بز میغ جی کلنور کلا به محتسب راضی و میغ پا ده پالار
 ریش قاضی کتور غه اندا منا هی مو مذاق حساب
 بولغا اسلام شریعت غه نه عزت دنی حساب
 اولغا صدر کرک علما غه دوست یار بولشه و
 کار کردار و خدمت کار بولشه سادات غه محبت
 و فقا خدمتیا بجز واقاف بوزو غین توز کو جی
 و ذراعت کتورتیا سعی کور کور کو جی نظم لوق اولکم
 فاسق

31

رعیت جانیه اول نیش تشویشی نه نیش مظالم
 جانیه سا جیگفا امید اولکم باشلاری اصل
 برله یا جیگفا نظم بولار دین کزاعلی کرا دن دور
 که اندین خلاق غه آزار دور شاه اولتوراک اولی
 اول ایلیه پات بنی دیب وراقتلو الموزیا
 التبیخ فصل ناقابل صدر لار ذکر بیدیا دیانت
 صدر و رعیت غه بلاد و زبونا کس عامی دور
 فخور انیک کامیدور و مجلسیدا غم نواز لوق علم
 و تقوی غم سیغ نوجه ساریق علما کور کلا
 کلاب شیشه لاری خالی قابلیت ه سالوغه
 کامی ملازم لاری الیب بولار کتورکان تبا

30

فاسق خار ذک که بوزغای کره بولغای خواجه دیکت
 رکاب نقش کر سالیق سر شتر تونیدا اندین ارتوق
 زین بو قلم کرک بشیغ قور عیله قلیق دستار
 یار دا هم انیک الکنه دور ورموالیدیکت یوق اولمکه
 مرکب لوبنیغ باغلاب کسه قشاس سیلغای
 اوزی نیک اوز بو غز دین سقا لیدیک شخ فصل
 فاسق و بد معاش بهادر لوق لافین اورغانلار
 شاه ایشکیدا یاراق ضایع قلیغ جی باعت
 اولار دین تنزیکانه طاعت و نه شه غه اطاعت
 طریق لاری خود کالتی رسم لاری خودار لوق ایشلار
 مست لوق و ز ریش لاری خود پرست لوق چین

32

دیباری لاف میخوینق سوزلاری کذاق نوجوم
 کش لیکین لاری دکا فروش لیک این لاری
 کونخل لاری تو فحاق سکر توردن آرام تا باق سوز
 لاری باش یلانکیز کا جا باق نهرم داد عوی لاری
 چاتم لیتق وزرم داتلا شلاری رستم لیتق اوتانما
 لاریدین نسر طایر غه رنم ونیزه لاریدین سمک
 راج لوری دریم نه طور لاریدین اشفته راق اولار غه
 دستازده دستار علاقه سیدین او حال لاریدا آراز
 ملک دشمنی دفعی غه شدت لاری دشا غه
 ملک سرار منت لاری بود عوی باشیغه تیکونجه
 نجه سین اولتوروش نجه سن داعی فوق دوزخ غه
 تیکوروش

33 34

یوزدن بری معرکه فیتیه تو ذناغ جا پش لاری پله
 اوزن ضایع ایتیب مباریز افکن لیک لاری اوز ضعیف
 صف شکن لیک لاری اوزیا لیتقه بونوع بهادر
 معرکه دابولما سونم غه هیچ صف تواردا اینک قان
 تولا سون شاه سپا پیخه ذرو نیلس دعاسیدو
 نقر ایتیم تنگری رفعا سیدور شاه کم اکاصی علماتی
 بولغا لو ایسی زینتی نصر من اهد بولغای شاه غه حق
 غنایت بازد شینج ایرور خاک سار دولت غه
 تیکور کوجی تنگری هم بر کوجی هم الغوجی تنگری اول
 بر کئی لاکش اول تیکور کئی سیراق قیلان
 شاه که حق امر نی بجاکل تور کای بود دولت

کوب دشمن لارده خوف رجا تیکور کای سلطه شیمی که
 صدقه اینک تنگری بزله توز بولغای نغم عدو شکی
 بر یوق ایر لوز بولغای کئی کائی تنگری برور فتح یوق کخیل
 سپاه راجت و موکا ایلاما کن سوز بولغای شعر
 جو یک بود بولما ساجت یسپه غه عدو ضعیف نیک کل باز
 سکر بنجی فصل سیاه اول کروی ذکرید ایس اول
 بر مظلوم اشیکا بارغانی اول مظلوم غه ظالم دین
 تو قارغانی اگر مزد تیلما که مقودور دین ار تو غلیق
 اول ظالم غه اولوغراق اولوغراق دور اگر سسی غه بر
 اولور ضیال بولغای اتامیراته اناسوته دیک حلال بول
 اگر طبعی تالیسی دین کم دوز مورت ایر انک کاکا مسلم

35 36

اگر سسی قلعای والماغانی مزد ما کاجق ذور لند دیک
 ولا مطلق دوز کوب ایرانلار بولیشغ شعار تیلان
 دله سلوک برله مقاصد فیتیه لار نطلم
 اولیا واحد هر صورت داباز بعضه ایتیمش بولوش
 اختیار چون ایرور لار قبه لار کجه نهان حق دین
 اوز کاکیم کار کس عیان تو توز و بنجی فصل
 ایسا غلیق قرا جو یک کزید ایسا غلیق دیکان
 قرا جو یکت یا بوج و ما بوج خیل غه شریک انکا
 دین اولار غه آرام یوق یساع کور سا توردن
 بر نفس کام یوق ایشلاری تیلای الغانی تالان
 یات ملک کاجو کار تیوه دیک سبزه و نیراغ یلانما

ایسے میل کرک قیلغای ہم فتویٰ واجوبولدی مزو
 او جون لاونم قیلاق کرک اول فلم زن ایلیکنیم
 اول نور توپنج فصل مدرسین کریدار سنک
 عرض کرک منصب لولسا پہلس علم نایور غه
 مرکیب لولسا خود مالق او جون در حصله
 توز ما ساد خود ستانلیخ او جون غوغا و تکلم
 توز ما ساد جنل دین دستاری اولوغ و علاقه
 او زون بوکامیاسات او جون مدرس الیانی
 بنی انکا اورون بوکامی دینی علمی برلا یعنی
 مسایلی ایلیکا تعلم قلیتہ با کلیک لار دین ہر
 و نا پاکلیق لار دین کریزان بولشہ یوق کہ او زین

بصحت و سستی
 کالیف یا قیلاق کرک قیلغای ہم فتویٰ واجوبولدی مزو

عالم بیگ

45

او زین عالم سلچکائی نجہ مجہولوغ معلوم قیلالام غای
 انواع فسق و مباح بلکہ حلال سلچکائی قیلما سن لار
 قیلاق اندین معلوم بولغای و قیلوریشلا تریک
 اندین قاعده و رسوم بولغای بو مدرس ایسک
 مبتدع و ذرمونداغ کشتی صحبتی اسلام ایلیدن
 متمنع عالم کرک متنع بولداکاه وایتوری قال
 قال رسول اللہ نظم ہر نیکی تیر اول خدا و رسول
 اندین سنو ک اولسہ مجتہد اولیا سوزین اندین
 کشتی نایستورونہ اورکا نوژ بولغای خدا سوزی
 یوق ایسہ مصطفیٰ سوزین او ن شیخ فصل طبیا
 ذکرید ا طبیب او ز فیندا حدائق کرک و پمارار

46

طالیعہ شفقت و نفس طبیب طبع ملائم و حکما
 قولیغہ پورہ و ملازم سوزیدار رفیق و دلجو بلوق
 و او زید ارام خوش بلیوق حازق طبیب کہ ہمار
 شفقت بولغای ذری بولور کہ عیسیٰ روح امدغہ نسبت
 بولغای عیسیٰ شہی چقان جانج تنج ک لیکور ما ک
 پلہ و مونیکی ایشہ چقا دورغان جانغہ مانع بولور
 ذوا بلمونداغ طبیب یوزی مریض کو نکالی کا جو بولور
 لاسوزی ہمار طانیغہ مرغوب و می علیلا ر غہ و وا
 قدر خستہ لار غہ شفا و خضر نجات انیک
 لاجبیات انیک شرتی اگر فیندا ما ہر بولور
 اما بدخوی و بے پروا و ورشت کوی مریض اگر جب

مرحوم

47

بر جانبین علاج تیکور و ژا مانجہ جانبین
 تغیر مزاج تیکور و ژولکین عامی طبیب کہ ایور
 جلاذ اول تیخ پلہ بوز ہر سہ قیلغوی ہدا ذ اول
 مونیچن شیراق اور بے اشتباہ کم انیک قتل
 کنہ کار دور مونیکی کناہ ہر کناہ کار موخا
 زیل بولساون و ہر بے کناہ انکا علیل بطم جارق
 طبیب شکوی تن رکنغہ شفا و ژوژ عامی و تشہ
 خوی ایل جانغہ بلا و ژا و ن التیج فصل کلستا
 نیک خوش نفس نوا تو شلاری ذکرید اول نجہ
 طبقہ دوز اولتی جماعت نغہ و کنوز معرفت
 الہی دین غن و خلق تو فر دین مستغنیہ و راز

48

ایشلاری معانه فرینه سیدن جوهرتر حاک وایل
 فیضه او جهن وزن سیکه کانظم بریاک نظم ادا
 بغایتک جمندو به نهایت شریف دلپسند
 و چون ابیات کلام وانا زل باثر و حدیث معجزه
 نظام و انیلکان تپاشیح القصه کاش این حرت
 جمیدین ان شعردیکاش اما بو عزیز قوم نیک کسوا
 و معتداسنی و بو شریف خیل نیک سرد فزی
 و سرخیله و ولایت بگری نیک کوهی و کرامت
 او جی نیک ختری امیر المومنین علی رضی الله عنه
 و کرم احد و جود و کرم نظم دیوانلاری موجود و دوز
 و انداغ اسرار و نکته لاری نامعدود بو منظر العجا

کوهی

49

کردی که تابع دوز و بعضی بیات قیلا لکم کرم لاری
 واقع دوز فارسی عبارت و اول جمله دین ناظم
 جواهر الاسرار معرفت المهر شیخ فریدالدین عطار
 دوز و فرینه قابل سنوی و معنوی عواصم بقران
 مولانا جلال الدین یعنی مولوی نور محمد و کرم مقصود
 لاری نظم دین اسرار الهی ادا شریف معرفت
 نامتناهی املا سیدن اوز کایو قوتوز و فرینه بولیا
 اکاه و مشایخ اهل احد باردور لار که بولار غم شایخ
 قلب لاز بولار بو کلام نیک اسین و حقیقت
 معنایین سخن بلب لاز و بو خیل و حقیقت
 طریق نیک سخن و رشی بلکه کیمیا کرمی و کبریت

50

ینه بر جماعت دور لار کرم حقیقت اسرار غم مجاز
 مخلوط قلبی دوز و کلام لارینی بو اوسلوب
 معنوی اتیب لار انداغ که معانه اهل نیک نکته
 پروازنی شیخ مصلح الدین سعد شیری و
 کوهی نیک پاک باز و پاک روی ابر خسروی
 و بلونی و تصوف و وقت مشکلات نیک
 کرم کاشی شیخ ظفر الدین شایب و فریدالدین
 اهل نقین شیخ ابو عبد الدین کرمانه ادا سیف
 لافظ خواجہ شمس الدین محمدی الحافظ نینه هم
 جمعی بار دور لار کرم مجاز طریقی ادا لاری نظم غم
 غالب و اولار بو شیوه و کوراک راغب انک

کمال کمال

51

کمال اسفها و خاقان شروان و خواجہ کرمانه
 مولانا جلال الدین و خواجہ کمال انورنی و ظهیری
 و عبدالواسع دایرنی و سلیمان یسا و نبی و نام
 بخاری و کاتبی نشابوری و شایب سبزواری
 و فرینه حقیقت مجاز طریقی کامل و هر کله لاری
 و از و شامل نظم اهل نیک معتدایی و اهل
 حضرت شیخ الاسلام نور الملته و الدین
 عبد الرحمن الجانی نور احمد مرقد و قدسی سره
 و در کرم اولی طبقه و اهل شرف مقال و سنه کلمه
 طبقه نیک ادا و صاحب کمال دور لار که عالم
 حال اهل بولار لطایفی بر لاسرور و دور لار و بولار

52

ئىسمائىل ھاجى شېئىرىدىن

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەتقاسىم ئەكرەم

مۇۋەششەھلەر

جەمالى ھۈر كېرەكمەس ئۇزارنىڭ ئالدىدا،
 نەسىم ھاجەت ئەمەس مېشىكارنىڭ ئالدىدا.
 مەئۇنەتۈ مەدەدىنىڭ بەس بۇ چەرخى گەردۈن ئارا،
 كەلال لازىم ئەمەس گۈفتىگارنىڭ ئالدىدا.
 ئەنسى ئەھل شەرەف ئولدۇڭ ئاسمان سارىدىن،
 يۈنۈس مۇلازىم ئەمەس يار - يارىڭ ئالدىدا.
 لەبىڭنى خىزر ئۆپۈپ، ئۈمرى جاۋىدان تافتى،
 سۆزۈم مۇناسىب ئەمەس ھۇشيارنىڭ ئالدىدا.
 ئەگەرچە لۇتفىڭ ئۈچۈن ئىنتىزاردۇر كۆڭلۈم،
 كۆڭۈل نې قەدر تاپار كامكارنىڭ ئالدىدا.
 لىۋايى فەتھۇ زەفەر فەرقىڭ ئۈزرە نۇسرەت ئېتەر،
 غۇلام ھاجەت ئەمەس زۇلفىقارنىڭ ئالدىدا.
 دىماغى ئەقلىمە دانىش كېلۈر بەھارىڭدىن،
 خىرەد قاچان ئوقۇلۇر دۈر نىسارىڭ ئالدىدا.
 يەقىن ئېرۈركى دىلىم نەقىشى رەڭگى لەئلىڭدىن،
 ھەجەر نې كارە كېلۈر نەخلزارنىڭ ئالدىدا.
 نىھالى ئەنجۈمەنىم بەھرە تافتى رىزۋاندىن،
 نىھالى ھۈسن ياراشماس غۇبارنىڭ ئالدىدا.

* * *

مۇرادى خاھشىم قەسدى مۇھەممەد ناسىر ھاجىمدۇر،
 نىزامىم رەۋنەقى فەرخۇندە خۇ دەئىبى خىسالىمدۇر.
 ھەممىيەت سىلكىدە ساھىبقىرانلىق مەنسەبى باردۇر،

زەبانىم گەردىشىگە ئاتىقۇ سەرۋى خىراممىدۇر،
 مەجالىم سەفەسىدە ئاي يۈزى رەۋشەن مۇسەففادۇر،
 بىلادىم قەرىيەسىگە شەمئىدانى شەپ چەراغىمىدۇر،
 دىماغىم ئەقلىۋ دانىشمەندلىك تەۋرىدىن ئەيلەر سۆز،
 بەھارىم گۈلشەنگە بوستانى نەۋ نىھالىمىدۇر،
 نەباتى مىسر شىرىن سۆزلەردىن شەرمىسار ئولمىش،
 ئەسەر ياڭلىغ شىفالىق بەخشىشى مەقسۇدى كاممىدۇر،
 ئەزەلدىن تا ئەبەد رۇخسارى شەۋقىدە كۆيەر خورشىد،
 شەبىستانى كەۋاكىب ئۈزرە ئەختەر چەرخى باممىدۇر،
 سىراتەل مۇستەقىم ئول دىلبەرىمنىڭ رەسمى رەفتارى،
 تەرىقى چار مەزھەب سۈننەتى بەيتۈل ھەراممىدۇر،
 رەباتى كۈھنە ھەرگىز مەنزىلى پايەندە بولمايدۇر،
 مەگەر تەسنىمى جايتاش شۇئەسى گۈلگۈن مىزاجىمىدۇر،
 ھەرمى كەئبەئى دىل مەھرىمى ئەسرارى مىنادۇر،
 كى دەۋران ساھەتتە ئەندەلبى گۈلىستانىمىدۇر،
 ئەسرى ئىشقى بولدى ۋالەئى ئاشۇبىلۇغ كۆڭلۈم،
 بەھارستان نىھالى قامەتم نەخلىدە راممىدۇر،
 جەمالى يۈسۈف ئەردى ئارەزى رىزۋانغە نۇزھەتگاھ،
 جەلالەت مەسنەدىدە گۈلئۇزارىم خەددۈ خالىمىدۇر،
 مۇھەممەد ناسىر ھاجم شەكلىدىن نەزم ئەتتى ئىسمائىل،
 تەنى ئەفسۇردە ئىچرە روھى رەيھان ياخشى ھالىمىدۇر.

ماڭا لازىم ئېرۇر شۇكرانەئى ھەردۇ جەھان قىلماق،
 سەناۋۇ ھەمدۇ تەسبىھۇ دۇئايى جىسمۇ جان قىلماق،
 ھەرەمنى ئۈمرەسىدىن ھەج تەۋافى ئەتكەن ئەزىزلەرنى،
 مەدىنە رەۋزەسىدە ئەنجۈمەنگە باغىيان قىلماق،
 مەكارىم خۇيلاردىن بولدى سەلمان ھەققە شاھىستە،
 قۇبانىڭ گۈلشەنگە بۆلبۈلى خورشىدىبان قىلماق،
 دىلۇ جانىم فىدادۇر خارۇ خەس مىيناغە قۇربانچۇن،
 جىمالۇ ① گۈسەند ئولغانغە زۇھۇمىنى رەۋان قىلماق،
 نىگارم قامەتتى تۇبانى ئەيلەر خاكىلە پەيۋەست،
 نىھالى سەرۋىلە گۈل بەرگىنى ۋىردى زەبان قىلماق،
 ئەمەسمەن مەھرىبانلىق رەسمىدە مەھرى فەلەك ياڭلىغ،
 سىتارە يۈلدۈزىنى راھدارى ئاسمان قىلماق،
 سەھىب ئەردى تەمامى رەسمى قەۋلى ھەج ماناسىدە،
 ۋۇقۇفى مۇلتەزىم ئەرفاتۇ زەمزمەنى نىھان قىلماق،
 رەقەم تارتار كىرامۇلكاتىبىن كىلكى ئەتارۇددىن،
 مىدادى مۇشتەرىنى لازىم ئولدى ئىمتىھان قىلماق،
 ھىجابۇ پەردە ھەرگىز پەردە بولماس كەئبەتۇللاغە،

① جىمالۇ - تۆگە.

باقمادى باشىم ئاقارغاندا ساقالىم يەك دەم، دافە نەمەن
 داغى فۇرقەتدە كۈنى كانى دىلى جىگەرسىن،
 سەفەر ئەتكەندە قىلۇر ئەھلى رىفاقت ماتەم.
 ئاھ دۇنيا سىتەمى ئەيلەدى باغرىمنى زەبۇن،
 ھالەتتىم زەئفى قويۇپدۇر بەدەننىم ئۈستىگە نەم.
 مېھرىدىن رەھمەت ئىلە تۆكتى قۇياش كۆز ياشىنى،
 تا بولۇنسام خەمىرى ئادەم ئىلە ھۈسنى قەلەم.
 يۈمىن ئىلە ھەم بەرەكەت تۆكتى فەلەك زاۋىيەسى،
 تا زەمىنىدىن ئۈنۈپ ئەتلەس يۈزىگە نەقىش.
 نامەدىن مۇزدە مۇھەممەد ئەمىن ئولدى تەھقىق،
 ئىككى ئالەم قەدەمى ئاستىدا تافتى بەرھەم.
 * * *
 ھەرەمنىڭ بۇلبۇلى تايىقى گۈلغە زارۇ نەززارە،
 قىلۇر مىنا تاغى شەرق ئاتەشىدە باغرىنى پارە.
 ئەلەملىك، دەردۇ غەملىك مەرۋەنىڭ ئەفغاننى كۆرگىلى،
 سەفانىڭ سالىقىنى بۇيلاماقغە بولدى ئەۋۋارە.
 جەسەد ھەۋۋانى جىددە قىلدى رۇخسارىغە ئارايىش،
 قاشۇ كىرەكلىرىدىن زۇلفىنى كۆرسەتتى مىڭ تارە.
 يەر ئىلە ئاسمان بىرلىكدە قىلدى ھۈججەتتىن ئىزھار،
 ۋەزەق ئۈزرە فېتىلىدى ھەر نۇقەتتىن لەفزى ئىقرارە.
 تەرەننۇم كۆرسەتتىپ سازەندەلىكىدىن نەغمەنى داۋۇد،
 چىقاردى ئەبىر نەيسان يەمغۇرىدەك دۈشى دۇتارە.
 مەھارەت ۋەقتىدە گەردۈن سەرايى كۆز قاراغىدىن،
 تۆكەر زەمزمە سۈيىنى خالى رۇخسارىغە رەھۋارە،
 ۋىلايەت رۇبىئى مەسكۇن زەررەچە يوق ئالى ھىممەتتىن،
 قىلىپ لاھوت ئارا مەنزىل ۋەتەن ئاھەڭگى خۇنخارە.
 رەفنىم مۇمنى ئەيلەر سەڭگى مەقناتىس تۆمۈرىدىن،
 ئەگەرچە ھەجرى ئەسۋەددىن ئەتسەم شۇئەلىغ نارە.
 * * *
 ھەرەمنىڭ رۈكنى تۇتسۇن ئەمىرى فەرمانىڭ قۇلاقىنى،
 كۆتەرسۇن ئەرشى ئەزەم فەرقىڭ ئۈزرە تەختۇ تاقىنى.
 ئەزەلنىڭ سانىنى نەقىش ئەتتى رۇخسارىڭنى مېھرىدىن،
 مۇسەۋۋەر زۇلمەنەن تەقۈم ئېتىپ قەسرۇ رەۋاقتى.
 جەلالەت كىشىۋەرىدە يەتتە ئىقلىم ئاستانىڭدىن،
 ئالۇر تەئلىم رەسمى ئادەمىيەتلىك سىياقىنى.
 ياساپدۇر ھەق تەئالا تىنەتلىكى خاكۇ زەمزمەدىن،
 سالىپ ئافاق ئىلىگە خالۇ خەددىڭ ئىشتىياقىنى.
 ئىبارەت رەشەپسىدىن خاتىرىڭ ئاسۋدەدۇر ئەممان،
 مەساكىنلەر فىغانى سالىدى كويۇڭغە تەباقىنى.
 بەھاران كۈنلەرى پاران تۆكەر رۇخسارى تاپانغە،

قاتار كىرىكىلەرنىڭ كۆرسەتتى شەققەتلىك ۋىفاقىنى، يېناپ مەنىنىڭ
 يەمىنى كەئىبەدىن تەئىپىد ئېتەر بازۇيى دەستىڭغە، سەپىمىز پەمىز
 يەدۇللاھ فەۋقەھۇم قەدرىڭغە قويمىش ئىرش ساقىنى، رەبب رەببىم
 دىماغىڭ فەھمىدىن ئىلمۇ ئەدەب ئۆرگەندى جەبرائىل، مەنى مەنىم
 رەۋانىڭ كۆرسەتپ شەب قەدر ۋەقتىدە بۇراقىنى، رەبب رەببىم
 ئاشار ھۈسنۈڭ زىياسى يەتتە كەۋكەب ئاسماندىن،
 خىزىر ئىلياس ئالىپ ئىلكىگە شەمىڭ ئىھتىراقىنى،
 لەبىڭ مەرىپەمگە بەردى مۇژدەئى ئىيساۋۇ يەھيانى،

مەسھ دەم سالدى سەندىن مۇردەغە جانلىغ بۇلاقتى،
 لەتافەت باپىدا شەرمەندە رىزۋان ئىلە ھۈزۈلئەين،
 ئەگەرچە لۇتق دىن فەيدا قىلىپ ھەق ئىتتىپاقىنى،
 ھىدايەت تافغۇسى ھەركىم دەپسە ھاجى ئوبەيدۇللاھ،
 تەجەللى بەردى ئىسمائىلغە خۇرشىدىڭ قاراقىنى،

مۇستەھزادىلار

ئەي ئىككى جەھان خۇاجەسىدۇر فەخرۇ كەرەملىك، ئول ئەھمەدى مۇختار،
 بولدى ھەمە ئەكنافى جەھان ئۈزرە پەيەمبەر، ئول ساھىبى ئەسرار،
 لەۋلاك كەبى تاجى ئەلەم قەددىغە زىننەت، شەۋكەتۇ شەرافەت،
 ۋەششەمس يۈزۈڭ كېچەگە ۋەللەيل ئىشارەت، ھەر نۇرغە ئەنۋار،
 زولتۇڭ كەبى ئەشجار ئېرۇر ئەترەغە گۈللار، نۇزھەتدە شۈكۈفە،
 يەلداغە ئۈرۈجىڭ كېچەسى قەدرە شەب قەدر، ھەر يەلدا ئەلەمدار،
 تەيرانۇ ۋۇھۇش بۇلبۇلى خۇش لەھن نەۋاسى، تاغلاردە بىنەفشە،
 ئىسارى قەدەم نەغمەئى تەۋھىد تەھىيات، ۋەسفىڭگە خەرىدار،
 ئەترىڭنى جەھان ئەھلىغە ئىسار قىلۇرغە، ئول بادى سەبانى،
 ئاتەشنى تەئام سۇ كەبى لەززەت تافىلۇرغە، بۇ تۇرغە شەمىمدار.

كۆردۈم يۈزۈڭ ئەي ئارەزى تابەندە مۇنەۋۋەر، خۇرشىد ئېرۇر زىار،
 ئەكسى رۇخىڭ ئاغاز ئېتەر ئەھدى پەيەمبەر، ئافاق خەرىدار،
 بالا قەدىڭ ئالدىدا خىجىل سەرۋى گۈلىستان، خەس - خارە قاتىدە،
 توقۇز فەلەك ئەيۋانى ئېرۇر فەست يەر ئوخشە، ھۈسنۇڭا گىرىفتار،
 دانىشمەند ئىدى فېتنەت زەھەڭ بىلە لۇقمان، ھىكمەتدىن ئاشۇقراق،
 مەئجۇنى شىفائى ئەبرى فەلەكدىن تۆكۈپ ئولدى، ئەسقامغە ئىسار،
 بىر ئەرسەسى گۈلدەستەئى فەردەۋسنى ئاڭلاپ، ئاقتۇردى بۇلاقتى،
 شاھەدىكى شەھى ھەردۇ سەرا رەھم قىلۇر دەپ، بىچارە تەلەبكار،
 ئەي بادى سەبا ھالى دىلى غەمدىن ئېرۇر زىار، دىلبەر ئەلەمدىن،
 يەتكۈر ھەمە ئەرزىمنى قۇلاغى دىماغىغە، بولسۇن ماڭا نەرزىار،
 كىم بولماسۇن ئۈمرۈڭدەكى ئاسارى كەرامەت، ئەي بۇرقەئى يۇسۇق،
 خەم بولماسۇن ئاسىبى سىتەمدىن قەدى ئالىڭ، بالايى سىنپەھدار،
 مەندىن ساڭا مىڭ مەرتىبە يەتسۇن ئەسەرى ئاھ، ئەي گۈشى شەھەنشاھ،
 سەندىن ماڭا بىر مەرتىبە بەسدۇر بۈگەرانلىغ، ئەي دىيدەئى خۇنيار،
 تا يەتتە فەلەك تۇردى نۇجۇم ئىلە مۇزەييەن، گۈلشەن گۈلى ياڭلىغ،

ئالدىڭدە بولۇپ بەندەئى بىچارە مۇسەخخەر، چۈن تىغلى خۇدايار. سەير ئەيلەپ ئىدى بەرۈلەھيات ئەيش سۈيىنى، خىزر ئىلە سىكەندە، بولدى بىرى سىراپۇ بىرى خۇشك لەب ئەردى، ئەي ناپەئى تاتار. ھەرچەند فىغان ئەتسە ساڭا قىلمادى تەئسىر، ئەي سەنگى دىل ئەمدى، ئىسمائىل ئۈچۈن بىر نەزەر ئەتكىل كەرەمىڭدىن، بولسۇن خەتى ئەھرار.

* * * * *

ئۆلمەككە يېقىنلاشتى تەنۇ جىسم شىكەستە، دىلبەر ئەلەمدىن، گويىكى زەمىن قىلدى نىھان جانۇ جىگەرنى، كۆكنىڭ سىتەمدىن. دەريايى غەمىڭ قەترە تۆكۈپ فەرقى سىرىمغە ئاقتۇردى فەلەكنى، يا خىزر سۈيى باشلاى باران بۇلۇتىنى، فەرخۇندە دەمدىن. تۇبا شاخى باش تارتتى قۇرۇغ بادى سەبادىن، جەننەت ئاراسىدا، يافراغ چىقارۇر ئول مەھەل ئەنۋائى خىرامان، كەۋسەرنىڭ نەمدىن. رىزۋانى بىھىشت ئارەزىڭ ئىستەر كېچە - كۈندۈز، نەززارە يولۇڭغە، بىچارە غەرب ئولدى مەگەر ئۆز ۋەتەندە، ھىجرىڭنىڭ غەمدىن. خەلق ئاغزىدا ۋەسفىڭنى ئوقۇپ شۇكر قىلۇرلار، مەھمۇدلىغىڭدىن، دەرلەر ھەمە ئەل ئەينى لەتافەت بىزە مەخسۇس، ئالىي كەرەمدىن. خەمدۈر فەلەك ئەيۋانى قەدىڭ ئالدىدا گويىا، تەئزىم ئۇچۇندۇر، كىم بولماسۇن ئۇمرۇڭدەكى ئىكرامۇ تەۋازىئۇ، باغى ئىرەمدىن. ئايا نەزەرى تۇشسە نېچۈك بولغۇسى، يا رەب، بىز بادىيەسىگە، رەفرەق ئاياغى يەتسە كۆزۈم قاراسى ئىچرە، بەتھا ھەرەمدىن. ئىسمائىل ئۈچۈن قىلدى انۇزۇل ھەزرىتى جىبرىئىل، قوچقار قويىنى، تا ئانكى خۇدا قىلسا قەبۇل مەككە ئۆيىنى، ئەھمەد قەدەمدىن.

* * * * *

ئەي تەلئەتلىڭ ئەتتى بۇ جەھان مۈلكىنى پەيدا، يۈز شەئۇ شەرەفدە، تۇتۇڭ ھەمەنى قەدرىچە سەنئەتدە ھۇۋەيدا، بۇ ئالتى تەرەفدە. ھۈسنۇڭ گۈلى ئول ۋەقتكىم ئاچىلدى ئەدەمدىن، تەنھاۋۇ يىگانە، بۇ بەكرى ياراتتىڭ ئۇلۇغ غارى سەفادا، دىلبەرلىك غۇرەفدە. دامانى ئەمەل قاسىرۇ بىچارە گەربان، ۋەسفىڭنى قىلۇردا، ئۆز زاتىڭ ئېرۇر ۋەسفىلە مەۋسۇق مۇھەممەد، ئەنگۈشت ئىلە كەفدە. مىڭ پارە تىلىم ئەجىزىن ئېتىپ زاھىرۇ پىنھان، كىمدۇر ساناماقدىن، ۋەسقى ئولدى ساڭا مۇسەففۇ تەۋراتۇۋۇ ئىنجىل، كۆرسەتتى سەھەفدە. ئەي شەۋقىڭ ئوتى كۆيدۈرۈپ ئارامى دىلىمنى، باغرى جىگەرىمدىن، ئەي ۋاي، ئەلەم غۇسسەدە تۇرغۇزدى فەلەكنى، يۇلدۇزى خەسەفدە. گەر ئەيلەسەڭ زەۋق جىگەر ئىچرە ئىناپەت، كەۋسەر بۇلاقتىن، لەب تەشەنە بولۇپ ئاقتى كۆزۈم ياشى لەبىمگە، جام ئولدى كەلەفدە. توققۇز فەلەك ئالدىڭدا ئېرۇر زەررەچە ناچىز، سۇلتانى دۇ ئالەم، ئىقلىمى زەمىن خامەئى شەۋكەتدە مۇسەخخەر، بەرپا ھەمە سەفدە. سەن بارسەنۇ ئۆزگە پەيەمبەر ھەمە نازىر، جۇدۇڭ كەرەمىغە، ئەي ئالىي كەرەم ھىممەتى ئەللا ھەمە جاندىن، دەم ئۇرغۇچى لەبىدە. مەدھىڭنى ئوقۇپ زەۋق ئىلە فەرياد ئېتەرمەن، نەۋكى قەلەمدىن،

ئەي گۈلشەنى فەردەۋس ئېرۇر تەربىيەتتىن، بەتھايى ئەرەبىدە.
 سەلمان سېنى تاپماقچە ساتىلدى نەچە نەۋبەت، يەسرىدە تافىشتى،
 رىزۋان باغىغە نەخل تىكىپ مەۋە چىقاردى، ئازاد تەلەبىدە.
 ئوسمان ساڭا سەرق ئەيلەدى مىڭ تىۋە يۈكىلە، تۈبۈك مەرھىلەسىدە،
 ئەھزاب كۈنى تۆكىدى ئەلى، ئۈمەر قانىنى، تاشلاندى نەقەبىدە.
 نەززارە سېنىڭ ئارەزىڭ ئۈستىگە مەدىنە، مۇھتاجلىغ ئەيلەپ،
 جۇدۇك كەرەمى يافتى ئانىڭ ئۈستىگە خىلىتەت، فەردەۋس لەقەبىدە.
 فەرخۇندە ئېرۇر فەيزى ئەزەل شەئشەئەسىدىن، تۈبايى مۇكەررەم،
 خۇررەملىق ئۈچۈن ئەيلەدىڭ ئاندا ۋەتەن ئايىن، ئۈمىملىق ھەسەبىدە.
 رىزۋان ساڭا ھەر لەھزە قىلۇر تۇھفە جاننى، باغرىنى خۇن ئەيلەپ،
 جىبرىلى ئەمىن ئىلە ساڭا ھەدىيە ئىبەردى، يۈز نەۋى تەرەبىدە.
 لاھۇت كېلىپ گەردى غۇبارىڭنى يۇياتتى، ئاھۈيى ھەرەمگە،
 مۇشك ئولدى ھەمە بادى سەبا چىنۇ خوتەندىن، خۇشبۇيى رەجەبىدە.
 ئەرش ئەئزەم ئىدى بولدى ئۇلۇغ سەيرگەھىڭدىن، مىئراج تۈنىدە،
 كۇرسى ئوقۇپ ئول ۋەقتدە ياسىن ئىلە تاھا، مەسرۇرى ئەجەبىدە.
 تالۇت ئوقۇپ نەقىشى نىگىن لەئىل خەتنى، كام ئىلە زەباندا،
 جالۇتنى قەتل ئەيلەدى داۋۇدى مۇزەففەر، شىددەتلىك تەئەبىدە.
 مۇسا سېنى ۋەسفى ئەتتى كەلام تىلى بىرلە، تۇر تاغى ئىچىدە،
 دەم سالىدى ۋەرەق ئۈستىگە ئىيسا بىلە مەريەم، تۇرغۇزدى رۇتەبىدە.

* * *

تۇرغاندە گۈمە مۇنتەزىر ئەھۋالىغە ئوخشاش، نەززارە ئۆزىگە،
 كۆز نۇقتەسىدىن نازىر ئولۇپ بىنىش مەردۇم، تەلمۇردى كۆزىگە.
 ناگەھ فەلەكۈل ئەرشدىن ئاۋازى تۇشۇلدى، بەتھايى ھەرەمگە،
 سۆزلەپ سۆزىدىن شەھدۇ - شەكەر بولدى رەۋانە، تابەندە يۈزىگە.
 ئائىنەسى ئىسكەندەر ئىدى مەھزى قاراغلار، ھەيۋان بۇلاقىدە،
 خىزر ئەيلەپ ئانى تامغاقى سەھنىگە مۇقەررەر، بەركىتتى سۆزىگە.
 گۇفتارىدە بۇ كاشغەر ئەھلى ئۈمەر ئاخۇند، داموللا زەماندۇرۇ،
 دەپ كۆرسەتپ ئۆتتى تۇرۇقى تەۋرى ھۇمانى، ھەلقۇم بوغۇزىگە.
 تەلقىن ئېتەر ئەردى ئانىڭ ئاۋازى خۇيىنى، ئادەم بىلە جىبرىل،
 تەقلىدى تەرەب ھۇرى بېھىشت ئۇزرە مۇناسىب، تەن جان ئەۋەزىگە.
 سۇبھانە ئىزاجائە ئەلەل ئەرزى سۈرەييا، مەن ۋەجھى سەمائىن.
 پەيدا قىلىنۇر رويى زەمىن ئۈستىگە فىلھال، تاغ تەرزى تۈزىگە،
 ..... يا رەب، نەقىلۇر خامەئى ئىسمائىل ھاجەر، بىر زەررەنى سەنسىز،
 سەن سەن دىلۇ جان خاتىرىنى تۇتقۇچى خۇشنىۋ، بەرگەندە ئۆزىگە.
 ئايىنى فەلەك ئەتتى ئانىڭ قەدرىنى ئەئلا، توققۇز مەھەلدىن،
 سەن ئەيلە بەلەند چەرخى بەرىنىڭ ئەسەرىدىن، تۇرغۇز فەرەزىگە.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى خوتەن ۋىلايەتلىك ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ پېنسىيونېرى)

پاھارستان

ئەبدۇرراھمان جامىي

ئۆزبېكىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: يۈنۈس ئىلياس ئىدىقۇتلۇق

تۆتىنچى رەۋزە

ساخاۋەت ۋە كەرەم بابىدا

ھېكايەت

نەسىھەت

بىر بەدەۋى ئەرەب مۇسۇلمانلار ئەمىرى ھەزرىتى ئەلى^③ ئالدىغا كېلىپ، ئۈندىمەي ئولتۇرۇۋەردى. ئۇنىڭ چىرايىدىن قاشاقلىق ۋە خارلىق، گادايلىق ۋە زارلىق زاھىر ئىدى.

— ماڭا قانداق ھاجىتىڭ چۈشتى؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن ھەزرىتى ئەمىر.

بەدەۋى تىلىغا ئېلىشتىن ئۇيالغان «قاشاقمەن» دېگەن سۆزنى يەرگە يازدى.

ھەزرىتى ئەمىر ئۇنىڭغا ئىككى پارچە ماتا بەردى. ئەمىرنىڭ ئۇنىڭدىن باشقا ھېچنېمىسى يوق ئىدى.

بەدەۋى ئورنىدىن تۇرۇپ ماتانىڭ بىر پارچىسى بىلەن تېنىنى ئورىدى، ئىككىنچىسىنى

ساخاۋەت بىرەر نەرسىگە قاراپ ياكى بىر نەرسە ھەققى ئۈچۈن بىرەر نەرسە تەلەپ قىلىش بولسا، ھەتتا تەلەپ قىلىنغان نەرسە ماختاش ۋە مىننەتدارچىلىق بولسىمۇ، ئۇ ھەرگىز ساخاۋەت ئەمەس.

سېخىي دېمە، ساخاۋىتىگە بىرەر تەلەپ قويسا گەر ئادەم. سېخىلىكمەس، بۇ سودىگەرلىك، بۇندا يوقتۇر شەرەپ ۋە كەرەم.

ساخاۋەتتىن كىمنىڭ مەقسىتى ئەگەر بولسا شوھرەت ۋە ئاتاق. ئەھلى كەرەم شەھىرىدە ئاڭا ھەر دائىما تاقاقتۇر قاپقاق^②.

① بېشى ئۆتكەن ساندا.
② قاپقاق — بۇ سۆز بۇ يەردە «ئىشك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.
③ ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ نەۋرە ئىنىسى ۋە كۈيىئوغلى، تۆتىنچى خەلىپە (661 — 656)، شىئەلەرنىڭ بىرىنچى ئىمامى.

بەرگەندى، ئۈنمۇ يەۋەتتى؛ ئۈچىنچىسىنىمۇ تاشلاپ بەرگەندى، ئۈنمۇ يەپ تۈگەتتى. مەن شۇ چاغدا ئەبدۇللاھ غۇلامغا قاراپ: «ھېلىقى سېنىڭ كۈندىلىك يېمىكىڭ نېمە؟» دەپ سورىدى. — ھېلىقى كۆرگەنلىرىڭ، — دېدى قۇل.

— نېمىشقا ئۇلارنى ئىنتقا تاشلاپ بېرىسەن؟ — دېدى ئەبدۇللاھ. — شۇنىڭ ئۈچۈنكىم، ئۇ ئۇزاق يولدىن كەلگەن مۇساپىر، پەممىچە ئېچىر قاپ كەتكەن، ئۇنى ئاچ قويغۇم كەلمىدى.

— ئەمدى ئۇزۇڭ نېمە يەيسەن؟ — دېدى ئەبدۇللاھ. — بۈگۈن روزا تۈتىمەن، — دېدى غۇلام. «ھەممە كىشى مېنى سېخى دەيدۇ، ئەمما بۇ غۇلام مېنىڭدىنمۇ سېخى ئىكەن» دەپ ئويلىدى ئەبدۇللاھ. ئۇ كېيىن خورمىلىقنى ھەممە نەرسىسى ۋە قاراۋۇل قۇل بىلەن، قوشۇپ سېتىۋالدى. دە، قۇلغا ئازادلىق يارلىقى پۈتكۈزۈپ، خورمىلىق باغنى ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلدى.

ئۇ ئىنتقا ئۆز لوقما — نېنىنى بېرىپ، ئۆزىنىڭ نەپسىدىن كېچەلگەن ئىنسان. ئۆزى قۇل تۇرۇقلۇق، كۆپ ئازادلارنى ئۆزىگە قۇل قىلىپ ئالمىقى ئاسان.

ھېكايەت
مەدەنە شەھىرىدە ئىبىز ئالىم بازار ئىندى. ئۇ ھەر ئىشقا قايىل ۋە ھەر بىلىمىدە كامىل ئىدى. بىز كۈنى ئۇ كېنىزەكلەر بازارىغا باردى، ئۇ يەردە بىر سازەندە كېنىزەككە كۆزى چۈشتى. ئۇنىڭ ئاۋازى قوڭغۇراقتەك ياڭىراق، ھۆسن — جامالى ئاپتاپتەك پارلاق ئىدى. مۇشۇ ھالدا مەن ئالىم كېنىزەك جامالىنىڭ سەۋدايىسى ۋە

بېشىغا سەللە قىلىپ ئورىدى، ئاندىن بۇ ھالىتىگە يارىشا پاساھەت ۋە بالاغەتتە كامالەتكە يەتكەن بىرنەچچە بېيىت ئوقۇدى. ئۇ شېئىرلار ھەزرىتى ئەمىرگە تولمۇ ياقىتى. مۆمىنلەر ئەمىرى ھەسەن — ھۈسەنلەر — شاھزادىلەرنىڭ ھەققى بولغان ئۈچ دىنار ھەزرىتى ئەمىرنىڭ يېنىدا ئىدى، ئۇ شۇلارنىمۇ بەدەۋىگە ئىنىئام قىلىۋەتتى. ئەمدى ئۇ رەمىيە دەپ ئاتالغان بىر بەدەۋى پۇلنى ئېلىپ: «مېنىڭ رەمىيەم نەمىيە» — ئەي مۆمىنلەر ئەمىرى، مېنى ئۇرۇقۇڭدىكى ئەڭ باي كىشى قىلىپ قويدۇڭ، — دېدى ۋە چىقىپ كەتتى. كەرەملىك ئەمىر دېدى: «ئەي كەمەل!»

— مەن ھەزرىتى پەيغەمبەردىن ئىشىتكەن ئىدىمكى: «ھەر بىر كىشىنىڭ قەدىر — قىممىتى ئۇنىڭ پېئىل كامالى ۋە سۆزلىرى جامالى بىلەن ئۆلچىنىدۇ».

ئادەمنىڭ قىممىتى ئەمەس سىمۇ ① زەر، ئادەمنىڭ قىممىتى بىلىم ھەم ھۈنەر. نەزەر سال، دۇنيادا ھۈنەر تۈپەيلى خوجىسىدىن قەدرى ئارتۇق كۆپ قۇللار. قانچىلەپ خوجىلار ھۈنەرسىز بولغاچ، قۇللىرى ئالدىدا بىئۇق، بىسپەر ② تۇرىدۇ.

ھېكايەت
«مەنمۇ مۇشۇ ھالدا تۇرىدۇ» دېدى. جەئفەر ئوغلى ئەبدۇللاھ ③ سەپەر جەريانىدا بىر خورمىزارغا چۈشۈپ دەم ئالدى. خورمىزار قاراۋۇلى بىر زەڭگى غۇلام ئىدى. ئۇ كۈندىلىك يېمىكى ئۈچۈن ئۈچ دانە نان ئېلىپ كېلەتتى. نەدىندۈر بىر ئىت پەيدا بولۇپ قالدى. غۇلام نېنىدىن بىرنى ئۇ تاشلاپ بەرگەندى، ئىت ئۇنى ئوپۇل — توپۇل يەۋەتتى؛ ئىككىنچىسىنىمۇ تاشلاپ

① سىم — كۈمۈش نەڭگە، مۇشۇ ھالدا تۇرىدۇ. ② سېپەر — قالغان. ③ ئەبدۇللاھ جەئفەر ئوغلى — ھەزرىتى ئەلەينىڭ جىيەنى، مەدەنە شەھىرىدە ياشاپ، 699 - يىلى ۋاپات بولغان، رىۋايەتلەردە سېخىلىكى بىلەن داڭلىق.

— ئۆزۈڭدىن سېخسىرەك بىر كىمنى كۆردۈڭمۇ؟

— ھەئە! — دېدى ئۇ — بىر كۈنى بىر يېتىم بالىنىڭ ئۆيىگە كىرىپ قالدىم. ئۇنىڭ ئون قولى بار ئىكەن. دەرھال بىر قوينى سويۇپ، گۆشنى پىشۇرۇپ، ئالدىمغا ئېلىپ كەلدى. گۆشنىڭ بىر يېرى ماڭا تېتىپ كەتكەنلىكتىن، مەن: «خۇدا ھەقىقى، تولىمۇ لەززەتلىك ئىكەن» دېدىم.

ئۇ يىگىت تاشقىرىغا چىقىپ قويلارنى بىر — بىرلەپ سويۇپ، گۆشنىڭ ماڭا تېتىپ كەتكەن يېرىنى پىشۇرۇپ ئەكىرىپ ئالدىمغا قويۇۋېرىپتۇ. مەن بۇ ئىشتىن خەۋەرسىز قاپتىمەن. تاشقىرىغا چىقىپ ئاتقا مىنەي دەپ تۇرغىنىمدا، قورۇدا ناھايىتى كۆپ قان تۆكۈلگەنلىكىنى كۆرۈپ قالدىم — دە، بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىدىم.

— ئۇ ھەممە قوينى سويدى، — دېيىشتى كىشىلەر.

— نېمىشقا بۇنداق قىلدىڭ؟ — دەپ كايىدىم بالىغا.

— خۇداغا شۈكۈركى، مېنىڭ بىرنەرسەم ساڭا يېقىپ قاپتۇ، ئەگەر خەسسىلىك قىلغان بولسام، بۇ ئەرەب شەھىنگە يامان ئىش بولار ئىدى. — بۇنىڭ بەدىلىگە سەن نېمە بەردىڭ؟ — دەپ سوراشتى كىشىلەر.

— ئۈچ يۈز سەمەن تۆگە ۋە بەش يۈز تۇپاق قوي بەردىم، — دېدى ھاتەم.

— ئۇنداق بولسا سەن ئۇنىڭدىن ئالىي ھەممەتلىك ئىكەنسەن، — دېيىشتى كىشىلەر. ھاتەم شۇنداق جاۋاب بەردى:

— ھەيھات! ... ئۇ بار — يوقىنىڭ ھەممىسىنى ماڭا بەرگەندى، مەن بولسام بار نەرسەمنىڭ بىر بۆلىكىنىلا بەردىم شۇ.

ئەگەردە ئۆيىدىن چىقىرىپ بەرسە بارۇ يوق بىر پۇچۇق نېنىنى گەدا.

غېمىم قوغلاپ قارار، سەۋرىم كەتكۈزدۈڭ، شور ياش تىنىپ، كۆزگە ئۇيقۇ يۈگۈردى.

ھېكايەت

بىر كۈنى كېچىسى مىسىر مەسچىتى كۆيۈپ كېتىپتۇ. مۇسۇلمانلار بۇ ئىشنى نەسارالاردىن كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ ئۆيلىرىگە ئوت قويۇشقا باشلاپتۇ. مىسىر سۇلتانى ئوت قويغۇچىلاردىن بىرنەچچىسىنى تۇتۇۋاپتۇ — دە، بىر جايغا يىغىپ، ئۇلار قانچە كىشى بولسا، شۇنچە چەك تەييارلاشقا بۇيرۇپتۇ. چەكلەرگە ئۆلۈم جازاسى، قولنى چېپىپ تاشلاش ياكى قامچىلاش جازالىرى يېزىلغان بولۇپ، كىمنىڭ چېكىگە قايسى جازا يېزىلغان بولسا، ئۇنىڭغا شۇ جازا بېرىلىدىكەن. چەك تارتىش باشلىنىپتۇ. بىر كىشى چەك تارتقانكەن، ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى چىقىپتۇ.

— مەن ئۆلۈمدىن قورقماسمەن، — دەپتۇ ھېلىقى كىشى، — ئەمما ئانام بار ئىدى، ئۇنىڭ مېنىڭدىن باشقا ھېچكىمى يوق.

بۇ كىشىنىڭ يېنىدىكى ئادەمنىڭ چېكىگە «قامچىلاش» جازاسى يېزىلغانكەن. ئۇ:

— مېنىڭ ئانام يوق، — دەپتۇ — دە، ئۆز چېكىنى ئۇ كىشىگە بېرىپ، ئۆزى ئۇنىڭ چېكىنى ئاپتۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا بۇ كىشىنى قەتل قىلىپتۇ، ئاۋۋالقى كىشى بولسا قامچا جازاسى بىلەن تىرىك قاپتۇ.

كۆپلەر مالىنى بېرىپ، مەردلىك قىلىدۇ، مەردلەر جاننى بېرىپ، مەردلىك قىلىدۇ. بىلىدىكىم، دوستىمنىڭ ئېھتىياجى جان، ئايماي ئۆز جاننى ئەيلىدى قۇربان.

ھېكايەت

كىشىلەر ھاتەمدىن سوراشتى:

— بۇرۇتلىرىڭ قوللىرىمنى تىرىتىدى، —
دېگەنكەن، بەدەۋى ھازىر جاۋابلىق بىلەن:
— سېنىڭدەك ئەركەك شىر پەنجىسىگە
مېنىڭدەك ئاجىز كىرىپنىڭ تىكىنىدىن نېمە
زىيان يەتكەي؟ — دەپتۇ. ئەمىرگە بۇ گەپ بەك
يېقىپ كېتىپتۇ ۋە:
— بۇ گېپىڭ ئوقۇغان شېئىرىڭدىنمۇ ماڭا
بەك ياقتى، — دەپتۇ — دە، قەسىدىگە مېڭ
دەرھەم، جاۋابقا بولسا ئۈچ مېڭ دەرھەم مۇكاپات
بېرىپتۇ ...

ئەگەر دە ماختاپلا كۆككە كۆتۈرسەڭ،
ھامان سۆز قەدرىنى بىلمەيدۇ نادان.
مەدھىيە — ماختاشقا ئەتمەي ئېتىبار،
ئېگىز — پەستىن سىناپ كۆرگەي سۇخەندان.

بەشىنچى رەۋزە

دوستلۇق ۋە مۇھەببەت بابىدا

ئىشقى نۇرىنىڭ جىلۋىسى مەردلەر دىلىن جامالى،
دىلى گۈزەل بولمىغان مەيىل قىلماس مۇھەببەت.
بۇنغا ئەگەر نادانلار ھۆججەت تەلەپ قىلسىلار،
«جىنس جىنىسقا ئىنتىلۇر» دېگەن سۆز ئىسپات — ھۆججەت.

ھېكايەت

ئەبۇ بەكر سىدىق^② خەلىپىلىك قىلىۋاتقان
چېغىدا ھەمىشە مەدىنە كوچىلىرىنى ئايلىناتتى
ۋە ئىشىكلەر ئالدىدىن كۆپ ئۆتەتتى. بىر كۈنى
ئۇ بىر ئىشىك ئالدىدىن ئۆتۈۋاتقىنىدا يىغا
ئاۋازىنى ئىشىتتى. ئۆي ئىچىدە بىر ئايال بېيىت
ئوقار ۋە كۆزلىرىدىن ئىسسىق ياش تۆكەر ئىدى.

ئەي چېھرىسى تولۇن ئايدىن گۈزەلىم،
ھۆسنۇڭدىن كۆكتىكى قۇياش ئوسالىم^③.

يېرىم خەزىنىسىن بەرگەن پادىشاھتىن —
سېخىلىك بابىدا شۇ گەدا ئەلا.

ھېكايەت

بىر بەدەۋى بىر ساخاۋەتلىك ئەرەب
ئەمىرىنىڭ كېلىشى مۇناسىۋىتى بىلەن قەسىدە
يېزىپ، ئۇنىڭغا ئوقۇپ بېرىپتۇ ۋە قەسىدىنى
شۇنداق بېيىت بىلەن تۈگىتىپتۇ:

ئاللىقىنىدىن تۆھپە يېغىلغان قوللىرىڭ سوز مەن تەرەپ،
ئۈستىگە بۆسە^① يېغىلغان قوللىرىڭ سوز مەن تەرەپ.
ئەمىر ئۇنىڭغا قوللىرىنى سوزۇپتۇ، بەدەۋى
سۆيۈپتۇ. شۇ چاغدا ئەمىر ھەزىل قىلىپ:

بەشىنچى رەۋزە

دوستلۇق ۋە مۇھەببەت بابىدا

ئىككى دانىشمەن ئىشقى — مۇھەببەت
توغرىسىدا سۆزلىشىپ قالدى. بىرى دېدى:

— ئىشقىنىڭ خاسىيىتى ھەمىشە مېھنەت —
بالادۇر ۋە ئاشىقنىڭ ھەمىشە تارتىدىغىنى
مالامەت — جاپادۇر.

— يۈم ئاغزىڭنى! — دېدى ئۇنىڭغا
ئىككىنچى دانىشمەن، — سەن ھېچقاچان جەڭدىن
كېيىنكى سۈلھىنى كۆرمىگەنسەن. پىراق
كەينىدىن ۋىسال كەيپىنى سۈرمىگەنسەن، ساپ
دىل ئاشىقلاردىن لەتىفراق كىشى ئالەمدىن
تېپىلمىغاي، ئەگەر كىشى بۇ ئەندىشىدىن پىراق
بولسا، ئۇنىڭدىن ئىپلاسراق كىشى بولمىغاي.

① بۆسە — سۆيگۈ، سۆيۈش.

② ئەبۇ بەكر سىدىق (ئەبۇدۇللا ئىبنى ئەبۇ قەھەق) — مۇھەببەت ئەلەيھىسسالامنىڭ سەپداشلىرىدىن بىرى، ئۇنىڭ قىيىناتىسى ۋە ئۇنىڭدىن

كېيىنكى بىرىنچى خەلىپە «634 — 532»: «سىدىق» (دوست) نامىغا ئېرىشكەن.

③ ئوسالىم — ئوسال (ناچار، يارىماس، يامان، قاتتىق ئۇيالماق، خىجىل بولماق) سۆزى بولۇپ، قاپىيە يۈزىسىدىن شۇنداق ئېلىنغان. بۇ مىسرادا

سۆيگىنىنىڭ ھۆسنۇڭدىن كۆكتىكى قۇياش ئۇيلىدۇ، مەنىسىدە كەلگەن.

ھەر كىشىكى يار ئوتىدا دىلپارە، كۆزلىرى نەملىك ئېرۇر،
يەتسە قۇلاققا يارىنىڭ ئاۋازى، ئول بەك شادلىنۇر.

خوجايىن تۇيۇقسىز پەسكە قاراپ يىگىتىنى
كۆرۈپ قالدى - دە، ئۇنى يېنىغا چاقىرىپ،
داستىخانغا ئولتۇرغۇزۇپ ئىززەتلىدى، قىزىق
ھېكايىلەردىن سۆز ئاچتى ۋە مەنلەر جاۋاھىرىنى
چاچتى.

يىگىتنىڭ خىيالىغا ھېچنېمە كىرمەس،
كۆزى كېنىزەكتە، قۇلقى خوجايىندا ئىدى.
كېنىزەك نازلىنىپ قانداق سوئال سورىسۇن،
يىگىت قاش ھەرىكىتى بىلەن جاۋاب بېرەتتى،
كېنىزەك يەنە نېمىگىدۇر سېكىلەكلىرىنى تۈگۈن
قىلار، يىگىت نازۇك تەبەسسۇمى بىلەن ئۇ
تۈگۈننى يېشەر ئىدى.

نە خوشلۇقتۇر ئىككى ئاشىق تېپىشسا،
رەقىبى مەيلى بىرلە دىل يېپىشسا.
قۇچاغۇ بۆسەگە ئىزدەپ باھانە،
قاشۇ كۆز بىرلە ئېيتىشسا فاسانە^①.

سۆھبەت سوزۇلۇپ كەتكەنىدى، خوجايىن
ھەممىگە مەلۇم سەۋەب بىلەن تاشقىرىغا چىقىپ
كەتتى. بىر - بىرىنى كۆرمەككە ئىنتىزار بولغان
بۇ بىر جۈپ ئاشىق - مەشۇق خالىي قېلىشتى.
ئىشۇ ئوتى يالقۇنجىدى. شۇ چاغدا كېنىزەك
يىگىتكە قاراپ ئېغىز ئاچتى ۋە شۇنداق دۇرلار
چاچتى:

خۇدا ھەققى، ئوچۇق ۋە پىنھان،
بارچە ئېرۇر خۇدا بەندىسى.
نەچچە كۆردۈم پەرىيۇ ئىنسان،
پەقەت سەن سەن دىلنىڭ ئەركىسى.

يىگىت بۇ سۆزلەرنى ئىشېتىپ، پەرياد بىلەن
دېدى:

سېنىڭ مەنزىلىڭدۇر بۇ كۆزۈ بۇ دىل،
بار گۈزەللىك سېنىڭ ھۆسنىڭدىن ھاسىل.

لېۋىمگە تەگمەستىن پاك ئانا سۈتى،
سېنىڭ نامىڭ ئىدى تىلدا غەزەلىم.

بۇ بېيىت ئەبۇ بەكرىنىڭ دىلىغا قاتتىق
تەسىر قىلدى، ئۇ ئىشىكنى چەكتى،
ھويلا ساھىبەسى ئىشىكنى ئاچتى.
- ئازادمۇسىز ياكى چۆرىمۇسىز؟ - دەپ
سورىدى ئەبۇ بەكرى ئۇنىڭدىن.

- چۆرىمەن، - دېدى ئۇ.
- بۇ بېيىتلەرنى كىمنىڭ ئىشقىدا
ئوقۇدىڭىز، كۆز ياشلىرىڭىزنى كىمنىڭ
مۇھەببىتى ئۈچۈن تۆكۈسىز؟
- ئەي پەيغەمبەرلەر خەلىپىسى، ئۇنىڭ
جەننىتى ھەققى ئۈچۈن مېنى كەچۈرگەيسىز.
- مەن تاكى دىلىڭىز سىرنى بىلمىگۈچە
بۇ يەردىن كەتمەسمەن، - دېدى خەلىپە.

كېنىزەك دەردلىك دىلىدىن بىر ئازابلىق ئاھ
چېكىپ، قەلبىلەرگە ئوت سالدى ۋە ھاشىم
ئوغۇللىرىدىن بىرىنىڭ ئېتىنى تىلىغا ئالدى.
خەلىپە مەسچىتكە كېلىپ، كېنىزەكنىڭ
ئىگىسىنى تاپتۇرۇپ، ئۇنىڭدىن كېنىزەكنى
سېتىۋالدى ۋە ئۇنى سۆيگىنى تامان يولغا سالدى.

ئەي دىل، ئىشۇ دەردى ھېچ قالماس پىنھان،
پەقەت دەردىسىز كىشى سەزمەس ھېچقاچان.
دەردتىن ئۆزگە دەۋا يوق مۇھەببەتكە،
يىغلار ھەر ئۆتكۈنچى دىلنى ئېتىپ قان.

ھېكايەت

ھۆسنۇ جامالى مەشھۇر ۋە لۇتفۇ ناۋاسى
مەنزۇر گۈزەل چېھەرلىك بىر كېنىزەك بار
ئىدى. ئۇ بىر كۈنى شىپاڭدا خوجايىننىڭ
ئالدىدا ساز چېلىپ غەزەل ئوقۇۋاتاتتى. ئۇ
كېنىزەكنىڭ ئىشقىدا سەۋدا بولغان بىر يىگىت
پەستە تۇرۇپ، كېنىزەكنىڭ ئاۋازىغا قۇلاق
سالغان، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ئۇنىڭ غەزىلىنىڭ
لەززىتى باسقانىدى.

① فاسانە - ھېكايە، داستان، سەرگۈزەشت.

كۆپ شىكەستە يەتتى. ئۇ شۇ ھالەتتە سۆيگىنى يېنىغا كېلىپ دەيدى: **ئىلىم رەھبەرلىك ھالەتتە كېلىشىپ**

ياۋ دەستىدىن ئۆلۈم يېتىشتى، ئەي يار، كەل قايغۇلە باقاي يۈزۈڭگە بىر بار^①. قېنىڭ تۆكەي تا ياۋ تۆككۈنچە قېنىم، ھېقىق لېۋىڭگە ياۋ تەگمىسۇن زىنھار.

قىزمۇ مۇنداق دەيدى:

— خۇدا ھەقىقى، قېنىمنى سەن تۆكۈمسەڭمۇ، مېنىڭ ئۆز قېنىمنى ئۆزۈم تۆكۈپ، سېنىڭ قېنىڭغا قوشماق ئىستىكىم بار ئىدى. ئەمما، بۇ ئىشنى ئۆزۈڭ قىلغىنىڭ ۋە كۆڭلۈڭدىن بۇ گۇماننى نېرى قىلغىنىڭ ئەۋزەل. سەللى ئورنىدىن تۇرۇپ، بۇ قوشاقنى ئېيتتى:

زالىم بۇ پەلەكنىڭ ئىشلىرىغا باق،
نە ئۈچۈن قەلبۇ تېنىم ئەيلەمىش تۇپراق.
ئىلكىمدە ئاسرىغان ھاياتىم گۈلىن
ئەمدى ئۆز قولىمدا ئېتۈرمەن ماجاق^②.

ئارقىدىن ئۇ قىزنىڭ مارجاندىنمۇ، ھەتتا كۆڭلىكىنىڭ ياقىسىدىنمۇ رەشك ئەيلەپ يۈرگەن نازۇك بويۇنغا قىلىچ ئۇرۇپ، ئالەمنى يورۇتۇپ تۇرغان شامنى ئۇچۇردى. ئۆزىنىڭ تۇپراققا مېلەنگەن يۈزىنى ئۇنىڭ قېنى بىلەن بويىدى ۋە ياۋ بىلەن ئېلىشىپ ھالاك بولدى.

سەللى قەبىلىسىدىكىلەر بۇ مۇدەھىش خەۋەرنى ئىشىتىپ، ياقا يىرتىپ، چاچ يۇلۇپ يېتىپ كېلىشتى. ھەر ئىككى جەسەتنى قەبىلە قەبرىستانغا ئېلىپ كېلىپ، بىر لەھەتكە سالدى، يەنى تۇپراققا تاپشۇردى. مەھشەت كۈنى ئويغانسا بولمىسۇن دەپ خارۇزار، ئىززەت بىرلە تۇپراققا تاپشۇرۇلدى ئىككىسى.

دىلىم ساڭا مايىل بولسا نە ئەجەب، تاش بولمىغان ھەر دىل ساڭدۇر مايىل.

كېنىزەك يەنە دەيدى: — جاھاندا بىرلا ئارزۇيۇم باركى، ئىككىمىز ۋەسالىمىزغا يېتىشىشكە ۋە لەۋلىرىمىزدىن شېرىن شەربەت ئىچىشىشكە. — مېنىڭمۇ ئارزۇيۇم شۇ، — دەيدى يىگىت، — ئەمما نەچارە، سېنىڭ ئىگەڭ باردۇر.

ھېكايەت

ئابرويلۇق ئەرەب قەبىلىلىرىدىن بىرىدە سەللى ئىسىملىك بىر يىگىت بار بولۇپ، ئۇ ئەدەپتە زامانىنىڭ يېگانىسى، مەرىكىلەردە مەردلەرنىڭ بىر دانىسى، توقاي شىرىغا تىك باققان، مەردلەر مەيدانىدا ناغرا قاققاندى. ئۇنىڭ دىلىدا تاغىسىنىڭ قىزىغا بولغان ئىشق ئوتى، بېشىدا ھىجران سەۋداسى بار ئىدى. ئۇ تا ئۆز مەشۇقىنىڭ جامالىنى كۆرگۈچە قانچە جاپا چەكمىدى، قانچە دەرد كۆچىتىنى دىلىغا تىكىمىدى دەيسىز.

ئۇنىڭغا تېخى سۆيگىنىنىڭ جامالىغا توپماي، ۋەسالىم شەرىپىنى قاچىسىنى قولىدىن قويماي تۇرۇپ، ئۆز تۇرار جايىنى ئۆزگەرتىش، بۇ يەردىن كۆچۈپ باشقا يەردە ماكان قۇرۇش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلۇپ قالدى. ئۇ ئىشلىرىنى تۈگىتىپ ئاي يۈزلۈك يارىنى كاجۇۋاغا ئولتۇرغۇزۇپ، يولغا راۋان بولدى. ئۇلار بىر كۈن يول يۈرۈپ، بىر كۆركەم جايغا يېتىپ كەلدى ۋە شۇ يەردە چۈشكۈن قىلماق بولدى. يىگىت تۈگىسىنى چۆكتۈرۈپ كاجۇۋىدىن يارىنى ئەمدىلا چۈشۈرۈشىگە يىراقتىن ئوتتۇز ئاتلىقنىڭ قارىسى كۆرۈندى. يىگىت سەكرەپ تۇرۇپ قوراللىرىنى ئالدى - دە، ئۇلار تەرەپكە ئات سالدى. يېقىنلاشقاندا كۆردىكى، ئۇلار دۈشمەنلەر توپى ئىكەن. يىگىت ئۇلارغا شىردەك تاشلىنىپ جەڭ قىلدى، كۆپلىرىنىڭ ھالىنى يەر بىلەن تەڭ قىلدى، ئەمما ئۆزىگىمۇ

① بار — قېتىم.
② ماجاق — مېچىش.

— تۇر، — دېدى ئەشتەر دوستىغا، — ئەمدى خۇددى يوقالغان تۆگەڭنى سوراپ — سوراپ تاپقاندىك، جەيدەلەرنىڭ قەبىلىسى ماكانلاشقان جايىنى تاپ، ھېچكىمگە ھېچنېمە دېمە. ئۇنى تاپالساڭ سالىمىنى يەتكۈز ۋە ئۇنى بىزنىڭ قەيەرگە چۈشكىنىمىزدىن خەۋەردار قىل. ئەشتەرنىڭ دوستى مۇنداق ھېكايە قىلىدۇ:

— مەن ئورنۇمدىن قوپۇپ جەيدەلەرنىڭ قەبىلىسى جايلاشقان يەرگە باردىم. ماڭا ئۇچرىغان بىرىنچى ئادەم بىر كېنىزەك ئىدى. ئۇنىڭغا ئەشتەرنىڭ سالىمىنى يەتكۈزدۈم ۋە ئۇنىڭدىن جەيدەلەرنىڭ ئەھۋالىنى سورىدىم. — ئەرگە بېرىشتى، — دېدى ئۇ، — ئۇنىڭ ئەھۋالى يامان، ئېرى ھېچ يەرگە چىقارمايدۇ. ئەمما، سىزنى ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشتۇرمىن، سىزلەر چۈشكەن تۆپىلىكنىڭ ئارقىسىدا بىر دەرەخلىك بار، خۇپتەن ۋاقتىدا شۇ يەردە ھازىر بولۇڭىز لار.

مەن تېز قايتىپ كەلدىم ۋە بۇخەۋەرنى ئەشتەرگە يەتكۈزدۈم. ئىككىمىز تۆگىلىرىمىزنى ئېلىپ ئېيتىلغان چاغدا دەرەخلىككە يېتىپ باردۇق.

تەلمۈرۈپ يولغا چېكىپ ئاھۇ ۋاي،
كۈتۈپ ئولتۇردۇق، قايدا خوش چىراي؟
بىردىن قوڭغۇراقنىڭ كەلدى ئاۋازى،
يەنى: «تۇر» دېدى ئۇ، چىقتى تولۇن ئاي.

ئەشتەر ئورنىدىن ئىرغىپ تۇرۇپ، سۆيگىنىنىڭ ئىستىقبالىغا چىقتى ۋە سالام بېرىپ، قولىغا سۆيىدى. مەن ئۇلاردىن نەزىرىمنى قاچۇردۇم ۋە باشقا ياققا يۈردۈم. ئۇلار مېنى چاقىرىپ: «يېنىپ كەلگىن، بىزنىڭ سۆھبەتتىن باشقا ھېچقانداق ناشايان ئىشىمىز يوق» دېيىشتى. مەن قايتىپ كەلدىم. ئۇلار ئۆتكەن — كەچكەن ۋە كەلگۈسى ئىشلار توغرىسىدا سۆزلەشتى.

كېيىن ئەشتەر جەيدەگە:

— بۇ كېچە بۇ يەردە قېلىپ، كۆزلىرىم

بىر ياستۇققا باش قويۇپ يېتىشۈر يەر ئاستىدا، ئۇندا بىر ئۇخلىسۇن، بىرگە ئويغانسۇن ئىككىسى.

ھېكايەت

ئەشتەر ئاتلىق ئەدەپلىك ۋە ئەقىللىق بىر يىگىت باشقا بىر قەبىلە باشلىقىنىڭ جەيدە ئىسىملىك گۈزەل قىزىنى ياخشى كۆرۈپ قالغانىدى. ئۇلار بىر — بىرى بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرار ۋە شۇنىڭ بىلەن ئارىسىدىكى مۇھەببەت كۈچىيىپ بارار ئىدى. ئۇلار سىرلىرىنى يېقىن — يىراق قېرىنداشلىرىدىن يوشۇرۇپ يۈرشەر ۋە بار كۈچىنى سىرلىرىنىڭ ئېچىلىپ قالماسلىقىغا سەرپ قىلار ئىدى. ئەمما ئېيتىدۇكى:

ئىشقا سىرىنى تەرىپ ئېتىپ بولماس، بىل،
يۈز پەردىگە ئوراپ يوشۇرماق مۈشكۈل.

ئاخىر ئۇلارنىڭ سىرى كۈندۈزدەك روشەن ۋە قەلبلىرىدىكى مەخپىيەتلىكى پۈتۈن جاھان نەزىرىگە ئاشكارا بولدى. ئىككى قەبىلە ئارىسىدا ئاداۋەت تۇغۇلدى. ئادەم ئۆلۈپ، قان تۆكۈلدى. جەيدەلەرنىڭ قەبىلىسى ئۆز جايىدىن چېدىر — ئوتاقلىرىنى كۆچۈرۈپ باشقا جايلارغا كېتىشكە مەجبۇر بولدى. قىز، يىگىتنىڭ پىراق كۈنلىرى ئۇزارغانسېرى ئىشقا ئوتى شۇنچە يالقۇنچىغىلى تۇردى. بىر كۈنى ئەشتەر بىر دوستىغا:

— سەن مېنىڭ جەيدەلەرنىڭ تۇرار جايىغا بېرىپ، ئۇنى كۆرۈشۈمگە ياردەم بېرەلمەسەن؟ — دېدى، — ئەمدى ئارتۇق چىدالمايمەن، ئۇنى كۆرۈش ئارزۇسىدا جېنىم ھەلقۇمغا كەلدى، يورۇق كۈنلىرىم تۈنگە ئايلىنىپ كەتتى.

— باش ئۈستىگە، — دېدى دوستى، — ھەرنېمە دېسەڭ قىلىشقا، قەيەرگە دېسەڭ بېرىشقا تەييارمەن، مېنى سادىق قۇلۇم دەپ بىلگەيسەن. ئۇلار تۆگىلىرىنى ھازىرلاپ يولغا چىقتى، بىر كېچە، ئىككى كۈندۈز يول يۈرۈشتى. كەچقۇرۇنلۇقى جەيدەلەرنىڭ يۇرتىغا يېتىپ كېلىشتى. بىر تۆپىگە چىقىپ تۆگىلىرىنى باغلىدى ۋە چېدىر تىكتى.

كېتىپ، سۈتنىڭ ھەممىسى يەرگە تۆكۈلۈپ كەتتى. — ھەي، تېخى ماڭا قول كۆتۈرگۈدەك بولدۇڭمۇ؟ — دېدى ئۇ ۋە قولىنى سوزۇپ كىيىك تېرىسىدىن ئۆرۈلگەن، سېپىغا ئۈنچە قالدالغان، ئۈچىدا يىرتقۇچ ھايۋان تىرىنىقىدەك تۈگۈنى بار قامچىسىنى ئالدى.

يوغانلىقتا زەھەرلىك يىلان، ئۈزۈنلۈقى ئۈزۈن ئەجدىھادەك. يىلان رەسىمىن سىزىشتۈر ئىشى، لەۋھەسىدۈر ياپپالنىڭچ تەن.

كېيىن دۈمبەنى يالىڭاچ قىلدى - دە، جەڭ كۈنىدىكى دۈمباقچىدەك بىر قېلىپتا زەرب بىلەن ئۇرۇشقا باشلىدى. مەن ئاۋازىمدىن تونۇپ قالمىسۇن دەپ ۋارقىراشقىمۇ پېتىنالمىدىم. دۈمبەنىڭ تېرىسى تىتىلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ، تاقەت قىلالماس ئىدىم. ئورنۇمدىن چاچراپ قويۇپ خەنجەر بىلەن ئۇنىڭ كېكىرتىكىنى تىلىپ، قېنىنى تۆكمەكچىمۇ بولدۇم. ئەمما، بۇنىڭ ئاقىۋىتىدە چوڭ غوۋغا كۆتۈرۈلسە، بۇنى بېسىش ھېچكىمنىڭ قولىدىن كەلمەيدىغانلىقىنى ئويلىدىم.

بۇ ئىشتىن جەيدەنىڭ ئانىسى ۋە سىڭلىسى خەۋەر تېپىپ يېتىپ كەلگۈچە تاقەت قىلدىم. ئۇلار كېلىپ مېنى ئاجرىتىپ، ئۇنى چېدىردىن ئېلىپ چىقىپ كېتىشتى.

بىردەمدىن كېيىن جەيدەنىڭ ئانىسى كىرىپ كەلدى. ئۇ مېنى جەيدە دەپ ئويلار ئىدى... مەن يىغلاشقا باشلىدىم، نالە قىلدىم، بېشىمنى كىيىم بىلەن ئوراپ، ئۇنىڭغا ئارقامنى قىلىۋالدىم.

— قىزىم، خۇدادىن ھېيىق، — دېدى ئۇ، — ئېرىڭگە ياقمايدىغان ئىشنى قىلما. ئېرىڭنىڭ بىر تال تۈكى مىڭ ئەشتەردىن ئارتۇقراققۇ ئاخىر. ئەشتەرىڭ كىم ئۆزى، سەن ئۇنى دەپ شۇنچە زەخمەت چېكىسەن ۋە بۇ ئازاب شەربەتلىرىنى ئىچىسەن، مېنىڭ ھەممىمىنى...

ئىنتىزارلىقىنى قاندۇرغايىسەن، پاراغىتىڭ تىرىنىقى بىلەن يۈزلىرىمنى تىرىناپ، مېھرىڭ ئوتىدا قەلبىمنى ياندۇرغايىسەن، — دېدى. — خۇدا ھەقىقى، مەن بۇ تەلىپىڭنى ئورۇندىيالمىمەن، — دېدى جەيدە، — مېنىڭ ئۈچۈن بۇ جاھاندا بۇنىڭدىنمۇ قىيىنراق ئىش يوقتۇر. سەن زامانىڭ يەنە ماڭا قەھرىنى چېچىپ، قانلىق ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشىنى، بالا - قازا دەرۋازىسىنىڭ ماڭا يەنە ئېچىلىشىنى ئىستەمسەن؟ — خۇداغا مىڭ قەسەمكى، سېنى قويۇۋېتەلمەيمەن ۋە ئېتىكىڭدىن قولۇمنى ئالمايمەن.

كىم كەلسە كېلىۋەرسۇن، نە بولسا بولىۋەرسۇن!

— بۇ دوستۇڭ مەن نېمە دېسەم، شۇنى قىلىشقا ھازىرمۇ؟ — دېدى شۇ چاغدا جەيدە. مەن ئورنۇمدىن تۈردۈم ۋە: — نېمە دېسەڭ، شۇنى قىلىشقا ھازىرمەن، ھەتتا بۇ يولدا جېنىم كەتسىمۇ ئەمىرىڭگە ئىنتىزارمەن، — دېدىم. ئۇ كىيىملىرىنى سېلىپ ماڭا ئۈزىتىپ، دېدى:

— سەن كىيىملىرىڭنى سېلىپ ماڭا بەر ئاندىن، بۇ لىباسلىرىمنى كىيىپ، مېنىڭ چېدىرىمغا بار، پەردە ئارقىسىغا ئۆتۈپ ئولتۇر. ئېرىم بىر قاچا سۈت ئېلىپ كېلىپ، ساڭا: «بۇ سېنىڭ كەچلىكىڭ، ئال» دەيدۇ. سەن ئۇنى ئېلىشقا ئالدىرىما. بىر ئاز ئۈندىمەي ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئاندىن ئال. ئېرىم سۈتنى يا قولۇڭغا بېرىپ كېتىدۇ، يا يەرگە قويۇپ كېتىدۇ - دە، ئەتىسى بامداقا ئەزان چىققۇچە قايتىپ كەلمەيدۇ. مەن جەيدەنىڭ دېگىنى بويىچە ئۇنىڭ چېدىرىغا بېرىپ ئولتۇردۇم. بىر چاغدا جەيدەنىڭ ئېرى بىر قاچا سۈت ئېلىپ كەلدى. مەن خېلى ئۇزۇن «ناز» قىلدىم. ئۇ سۈتنى يەرگە قويۇپ كەتمەكچى بولۇۋىدى، مەن ئۇنىڭ قولىدىن ئالماقچى بولدۇم. شۇ چاغدا قاچىغا قولۇم تېگىپ

كۈلپەت كۈنى سادىق دوستلىرىڭ كېرەك،
بەختلىك كۈندە دوستلار ھېچ كەم ئەمەستۇر.

ھېكايەت

مىڭلاپ دانالار ئىشقىدا شەيدا، تۈنۈ كۈن
ئاستانىسىدە غوۋغا بولىدىغان بىر گۈزەلنىڭ
چىرايى كۈن - ئايلا ئۆتۈپ، سولغۇنلۇق بالاسىغا
يۈزلەندى. ئىشك - تۇڭلۇكتىن، ھەممە ياقىتىن
خۇنۈكلۈك كىرىپ كېلىشكە باشلىدى. ئاشىقلىرى
ئۇنىڭ بىلەن بولغان ئالاقىلىرىنى ئۈزۈپ،
بوسۇغىسىغا قەدەم باسماي قويۇشتى. مەن ئۇلاردىن
بىرىگە:

ئۇ ساڭا يار بولغاننىڭ ئۆزىغۇ، شۇ قاش،
شۇ كۆز، شۇ ئېغىز، شۇ لەۋ يەنىلا جايىدا،
قامىتىنى دېسەڭ بۇرۇنقىدىن ئېگىزرەك، بەدىنى
بولسا ئاۋۋالقىدىن كۈچلۈكرەك، بۇ نېمىدېگەن
ۋاپاسىزلىق ۋە شەرمەندىلىك! نېمىشقا ئۇنىڭ بىلەن
ئالاقە بېرىش - كېلىشنى توختاتتىڭ؟ - دېدىم.
- ھەيھات! - دېدى ئۇ، - نېمە
دەۋاتىسەن؟ - كۆڭلۈمنى ئالغىنى، ئەس كە
ھوشۇمنى ئوغرىلىغىنى ئەسلىدە ئۇنىڭ ۋۇجۇد
قەپسىدىكى روھ ئىدى. ئۇنىڭ ئەزاسىنىڭ
كېلىشكەنلىكى، بەدىنىنىڭ نازۇكلۇقى ۋە
ئاۋازىنىڭ يۇمشاقلىقى شۇ روھتىن ئىدى. ئەمدى
روھ بۇ قەپەستىن كۆچتى. مەن قانداقسىگە بۇ
جانسىز تەنگە مۇھەببەت قوياي، سولغان گۈلگە
قوشاق قاتاي:

باغ ئارا گۈل قالمىغاچ، مەن خارۇخەسنى نەقىلاي،
شاھ كېتىپ قالغان شەھەردە بىر نەپەسنى نەقىلاي؟
گەر قەپەس بولسا گۈزەللىك، تۈتىدۇر ئۇندا چىراي،
شېرىن - سۇخەن تۈتىسى ئۇچقاچ، مەن قەپەسنى نەقىلاي؟

ھېكايەت

بىر كۈنى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بىر
خوتۇنغا:

- ئېرىڭدىن سوراپ باق، كۆزىنىڭ ئېقى
بارمىكىن؟ - دېدى.

بۇ گەپنى ئىشتىكەن خوتۇن قورققىنىچە

ئارقىدىن ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ:
- سىڭلىڭنى ئەۋەتمەن، بۇ كېچە ساڭا
ھەمدەم ۋە سىرىڭغا مەھرەم بولسۇن، - دېدى -
دە، چىقىپ كەتتى.

بىر سائەتتىن كېيىن جەيدەنىڭ سىڭلىسى
كېلىپ يىغلاشقا باشلىدى. مېنى ئۇرغىنى ئۈچۈن
يېزىنىسى قارغىدى. ئۇنىڭغا ھېچنېمە دېمىدىم.
ئۇ مېنىڭ يېنىمدا يېتىپ كۆزىنى يۇمدى.
شۇنىڭدىن كېيىن قولۇمنى ئۈزۈپ ئۇنىڭ
ئاغزىنى چىڭ ئېتىۋالدىم ۋە:

- سېنىڭ ھەدەڭ ئەشتەر بىلەن بىللە، مەن
ئۇنىڭ ئورنىدا بۇ ئازابلارنى تارتتىم، بۇنى سىر
تۈت، بولمىسا سىلەرمۇ رەسۋا بولىسىلەر، مەنمۇ
شۇ، - دېدىم.

باشتا ئۇ بەك قورقۇپ كەتتى، كېيىن
قورقۇش خەيرخاھلىق بىلەن ئالماشتى. ئۇ
ئەتىسى تاڭغىچە بۇ قىسىنى قايتىلاپ كۈلۈپ -
كۈلۈپ چىقتى.

تاڭ يورۇغاندا جەيدە يېنىپ كەلدى، بىزنى
كۆرۈپ قورقۇپ كەتتى ۋە:

- ۋاي، بۇ كىم يېنىڭىزدىكى؟ - دېدى.
- بۇ سىڭلىڭ، ئۇ بەك ئوبدان قىز ئىكەن.
- ئۇ قانداقلا چە بۇ يەرگە كېلىپ قالدى؟
- ئۆزىدىن سورا، - دېدىم مەن، - ھازىر
پۇرسەت يوق.

مەن ئۆز كىيىمىمنى كىيىپ ئەشتەرنىڭ
يېنىغا قايتىپ كەلدىم. ئىككىمىز
تۈگىلىرىمىزگە مېنىپ يولغا چىقتۇق. يولدا
بولغان ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇنىڭغا سۆزلەپ
بەردىم. ئۇ مېنىڭ دۈمبەمنى ئېچىپ قامچا
ئىزلىرىنى كۆردى ۋە كۆپتىن - كۆپ
ئۆزىرخاھلىق قىلىپ دېدى:

- دانىشمەنلەر: «قىيىنچىلىق كۈنى دوست
كېرەك، راھەت كۈنلىرىدە ئۇلار كۆپتۇر» دەپ
بىكارغا ئېيتىمىغانىكەن.

بىل ئەگەر ناگاھان غەمگە ئۇچرىساڭ،
غەمخور دوستۇڭ بولسا، ئۇ غەم ئەمەستۇر.

ئەيىبى بار؟

يۈگۈرۈپ ئېرىنىڭ يېنىغا باردى. ئېرى ئۇنىڭ ئالاقزادە بولغىنىنىڭ سەۋەبىنى سورىغانىدى، ئۇ ھەزرىتى پەيغەمبەرنىڭ سۆزىنى ئېيتتى. ئېرى دېدى:

— توغرا ئېيتىپتىغۇ، مېنىڭ كۆزۈمنىڭ ئېقىمۇ بار، قارىسىمۇ بار، ئەمما بۇنىڭ نېمە

لايىق كىشى قىلسا ھەزىل، كۆرمە ئەيىب، يول قويۇر دائىم بۇ ئىشقا ئەقلىدىن. كۆڭۈل بىر كۆزگۈكى، تۈرۈر دانلىشىپ، دېتى كېتىپ كۆركەملىشۈر ھەزىلدىن.

ئالتىنچى رەۋزە

چاقچاقلار

ھېكايەت

بىر كۈنى خەلىپە چۈشلۈك تاماق يەپ ئولتۇراتتى، بىر سەھرالىق ئەرەب كىرىپ كەلدى. خەلىپە ئۇنى داستىخانغا تەكلىپ قىلدى. ئۇ ئولتۇرۇپلا داستىخاندىكى قورۇلغان قوزا گۆشىگە ئاچ بۆرىدەك تاشلاندى. بۇنى كۆرگەن خەلىپە ئۇنىڭغا دېدى:

— بۇ نېمىدېگەن رەھىمسىزلىكى، گويا بۇ قوزىنىڭ ئاتىسى سېنى ئۈسكەندەك بىچارىنى سۆڭەكلىرىدىن شىلۋەتمەكتىسەن ۋە شۇنداق كۈچەپ چاينماقتىسەن؟

ئۇ ئەرەب بۇنىڭغا جاۋاب بېرىپ دېدى: — بۇ يېيىشلىك تائام ئىكەن، ئەمما سەن ئۇنىڭغا شۇنداق شەپقەت بىلەن باقماقتىسەن ۋە يېيىلىپ كېتىشىدىن شۇنداق تەشۋىشلەنمەكتە. سەنكى، گويا ئۇنىڭ ئانىسى سېنى ئەمدۈرۈپ چوڭ قىلغاندەك.

ھەزىل

بەھلۇلغا^① دېدى:

— بەسرە دىۋانلىرىنى ساناپ بەر.

— ئۇلار سان - ساناقسىز، — دېدى ئۇ، — ئەگەر ئەقىللىقلىرىنى سورىسىڭىز ساناپ بېرەي، ئۇلار بىرنەچچىلا شۇ.

ئەقىللىق دەپ بىلگەن ھەربىر كىشىدە دىۋانلىقتىن ھەم باردۇر بىر ئەسەر. دۇنيا تەشۋىشىدىن شۇ دىۋانلىك سايسىدە پەقەت ئامانلىق تاپار.

چاقچاق

پازىل بىر كىشى سىرداش دوستىغا مەكتۇپ يېزىۋاتاتتى، ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان بىر كىشى كۆز قىرىنى سېلىپ مەكتۇپنى ئوقۇشقا باشلىدى. بۇ ھال پازىل كىشىگە مالال كەلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ مەكتۇپقا: «ئەگەر يېنىمدا بىر مۇتتەھەم دەيۈز خېتىمنى ئوقۇپ تۇرمىغان بولسا، ساڭا ھەممە سىرىمنى ئېيتقان بولاتتىم» دەپ يېزىپ قويدى.

— خۇدا ھەققى، مەۋلانا، — دېدى ھېلىقى كىشى، — سىلنىڭ مەكتۇپلىرىنى ئوقۇغىنىم يوق.

— ئەي ئەخمەق، — دېدى پازىل كىشى، —

① بەھلۇل — ھازىر جاۋابلىقى بىلەن داڭق چىقارغان قەلەندەر، 809 - يىلى ۋاپات قىلغان.

ھازىر سەن نېمە دەيدىڭ؟ خېتىمنى ئوقۇمىغان بولساڭ، ئۇنداقتا سېنى يازغىنىمنى قەيەردىن بىلىدىڭ؟

كىم بىر ئۇنىڭ سىرلەرىنى بىلمەكچى بولسا يوشۇرۇن، يا ئوغرىلىق بىرلە سىر ئالسا، چىن ئوغرىدۇر ئۇ ھەم. گەر بۇ ئىشقا ھەق تەلەپ قىلسا، يەنە بەتتەر ئىشى، نامىنى قويسا ياراشقاي يا دەيۈز، يا مۇتتەھەم.

چاقچاق

باغداد قازىسى مەسچىتكە پىيادە كېتىۋاتاتتى، ئالدىدىن بىر مەست چىقىپ، ئۇنى تونۇپ قالدى - دە:

— خۇدا ئۆمۈرلىرىنى ئۇزۇن قىلغاي، ئەي قازىم، پىيادە يۈرۈش سىلىگە ياراشمايدۇ، - دېدى ۋە قازىنى بوينىغا مىندۈرمىسە، «خوتۇنى تالاق بولۇش» توغرىسىدا قەسەم ئىچىپ سالدى.

— ئالدىمغا كەل، ئەي مەلئۇن، - دەپ قازى ئۇنى چاقىرىپ كەلدى ۋە ئۇنىڭ گەدىنىگە مىندى. مەست بولسا ئۇنىڭغا بۇرۇلۇپ: — ئەمىر قىلسىلا، تېز ماڭايىمۇ، يا ئاستىمۇ؟ - دېدى.

— ئوتتۇراھال، - دېدى قازى، - لېكىن دەلدەڭشىمە، يىقىلما، باشقىلارغا كاشلا قىلماي تام تۇۋىدىن ماڭ.

— بارىكالا، ئەي قازىم، - دېدى مەست، - سىلى ئاتلىقلار قائىدىسىنى ئوبدان بىلىدىكەنلا.

مەست قازىنى مەسچىتكە ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، قازى ئۇنى زىندانغا تاشلاشقا بۇيرۇدى.

— خۇدا توغرا يولغا سالسۇن سىلىنى، ئەي قازىم، - دېدى مەست، - سىلىنى پىيادىلىك شەرمەندىلىكىدىن قۇتقۇزۇپ، ئۆزى ئات بولۇپ ئىززەت بىلەن مەسچىتكە يەتكۈزۈپ قويغان كىشىنىڭ جازاسى شۇمۇ؟

قازى كۈلۈپ كېتىپ، ئۇنى قويۇپ بېرىشكە پەرمان قىلدى.

ئەي ھەكىم، يول ئۈستىدە مەست چىقسا جاڭجال ئاڭتۇرۇپ، تاپقايسەن ئېھتىياتكارلىق بىلەن مۇۋاپىق يولىنى. ئۇلارچە ئاقىللار ئابروۋى مىسالى قىلچىلىك، جەھل ئىلە ئۈزدۈرمىگىل ئۇ مەستكە ئابروۋى قىلىنى.

ھېكايەت

بىر مەست ئۆيىدىن چىقىپ، كوچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قۇسۇپ يېتىپ قالدى. بىر ئىت كېلىپ، ئۇنىڭ ئېغىز - بۇرۇنلىرىنى يالاشقا باشلىدى. بىر ئۆمۈر ئېغىز - بۇرۇننى تازىلاپ قويۇۋاتقان ئوخشايدۇ، دەپ ئويلاپ قالغان مەست بولسا، پىچىرلاپ ئۇنىڭغا دۇئا قىلىشقا باشلىدى: — خۇدا سېنىڭ پەرزەنتلىرىڭنىمۇ ساڭا شۇنداق مېھرىبان قىلسۇن...

كېيىن توساتتىن ئىت ئايىغىنى كۆتۈرۈپ، ئۇنىڭ يۈز - كۆزىگە سىيىۋەتكەندى، ئۇ: — بارىكالا، ئەي ئاغا، يۈزۈمنى يۇيۇشقا ئىسسىق سۇمۇ ئېلىپ كېلىپسەن، - دېدى.

شارابنى تا ھوشىدىن كەتكۈنچە ئىچىپ، ساقال - بۇرتۇڭ ئىپلاس ئەتسەڭ بىھاي. بۇ ناپاك بۇرتۇڭنى كۈچۈكلەر كېلىپ، سۈيدۈك بىلەن يۇيسا ساڭا شۇ راۋا.

چاقچاق

بىر بۆزچى بىر موللامغا پۇلىنى ئامانەت قويغانىدى، بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ئۇ پۇل كېرەك بولۇپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئۆيىگە كەلدى. موللام سۈپىدا سەپ تارتىپ ئولتۇرغان شاگىرتلىرىغا ساۋاق بېرىۋاتاتتى.

— ئەي ئۈستاز، ئۆتكەنكى ئامانەتنى بەرسىلە بوپتىكەن، كېرەك بولۇپ قالغانىدى، - دېدى بۆزچى.

— بىر دەم تۇرۇپ تۇر، دەرسىم تۈگىسۇن، -

دېدى موللام.

ئۆزگىلىرىنى كۆرمىسىمۇ، كۆرگەي ئۇ كور ئۆز ئىشىن.
 چاقچاق

بىر گاداي بىر ئۆيىنىڭ ئىشىكىنى قېقىپ
 سەدىقە سورىغانىدى، يىراقتىن ئۆي ئىگىسىنىڭ
 ئاۋازى كەلدى:
 — كەچۈرگەيسەن، ئۆيدە خوتۇنۇم يوق ئىدى.
 — ماڭا خوتۇنلار سۆھبىتى ئەمەس، بىر
 بۇردا دان كېرەك، — دېدى گاداي.

نە بولسا ئېپىچىق، كۆرسەتمە باھانە،
 ئىشىكىڭ ھالقىسىن قاققاندا گادا.
 خوتۇن خەقنىڭ زىكرىن قىلغاندىن كۆرە،
 بىرنېمە بەرگىنىڭ ئەۋزەل ۋە ئەلا.

چاقچاق

بىر مۇئەللىمنىڭ ئوغلى كېسەل بولۇپ
 ئۆلۈمگە يۈزلەندى.
 — يۇغۇچى چاقىرىڭلار، بۇنى يۈسۈن، —
 دېدى مۇئەللىم.
 — تېخى ئۆلگىنى يوققۇ؟! — دېگەنىدى
 بىرى، ئۇ:
 — ھېچقىسى يوق، يۇغۇچى يېتىپ كەلگۈچە
 ئۆلىدۇ، — دەپ جاۋاب بەردى.

ئىشتىن ئاۋۋال ئالدىراڭغۇلۇق قىلسا كىشى،
 «ئالدىراڭغۇلۇق» بولغاي يۈزىگە پۈتۈك.
 يا تېخى كۈن پاتماي تۇرۇپ ئاچار روزىسىن،
 ياكى سۇنى كۆرمەي تۇرۇپ يېشىدۇ ئۆتۈك.

چاقچاق

بىر كىشىدىن:
 — سەن چوڭمۇ يا ئوكاڭمۇ؟ — دەپ
 سورىغانىدى، ئۇ:
 —

بۆزچى كۈتۈپ ئولتۇردى، ئەمما دەرس
 سوزۇلۇپ كەتتى. موللامنىڭ دەرس ۋاقتىدا
 بېشىنى چايقاپ قويدىغان ئادىتى بار ئىدى. ئىچى
 تىتىلداپ تۇرغان بۆزچى دەرس ئۆتۈش دېگەن
 باشنى چايقاش ئىكەن، دەپ ئويلىدى — دە،
 موللامغا:

— سىلى ئۆيلىرىگە كىرىپ ئاماننىمنى
 ئېلىپ چىقسىلا، سىلىنىڭ ئورۇنلىرىدا مەن
 بېشىمنى چايقاپ تۇراي، ئىشىم زۆرۈر ئىدى، —
 دېدى.

موللام بۇ گەپنى ئىشتىپ كۈلۈپ كەتتى:

بىلىمدىن لاپ ئۇرۇر شەھەر فىقھىسى ①،
 ھەر ئىلىمنى بىلۈر يوشۇرۇن — ئاشكار.
 ئۇندىن نېم سورا، قول بىلەن قىلار ئىما،
 ياكى جاۋاب ئورنىغا باش ئىرغىتار.

چاقچاق

قاراڭغۇ كېچىدە بىر قارىغۇ كىشى مۇرىسىگە
 بىر كوزىنى قويۇپ، بىر قولىدا چىراغ كۆتۈرۈپ
 كېلىۋاتاتتى، بىر نادان كىشى ئۇنىڭغا ئۇچراپ
 قېلىپ دېدى:
 — ئەي نادان، سېنىڭ ئۈچۈن كۈندۈز بىلەن
 كېچىنىڭ پەرقى يوق، ساڭا يورۇقلۇق بىلەن
 قاراڭغۇلۇق ئوخشاشلا. بۇ چىراغنىڭ ساڭا نېمە
 پايدىسى بار؟

قارىغۇ كۈلۈپ تۇرۇپ دېدى:

— بۇ چىراغنى ئۆزۈم ئۈچۈن ئەمەس، ساڭا
 ئوخشاش دىلى كور ۋە ئەقلى كەملەر ماڭا ئۇرۇلۇپ
 كېتىپ، ۋە كوزامنى سۇندۇرۇپ قويمىسۇن دەپ
 كۆتۈرۈپ يۈرۈپتىمەن.

نادانلار ئەھۋالنى چۈشەنگەي بىئەقىلدىن باشقا كىم،
 گەر ئىبن سىناچە بولغان چاغدا ئىلىم دانىشى.
 تەنە قىلما كۆزى كورنى، ئەي ئوچۇق كۆز مەن دېگەن،

① فىقھى — شەرئەت ھۆكۈملىرىنى تولۇق بىلىدىغان، شەرئەت ئىلمى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشى.

— مال — دۇنيادىن پالان — پالان نەرسىلەر قالدى، — دەپتۇ ئوغۇل، — ۋارىسلاردىن بولسا ئۇلۇغ ۋەزىر بىلەن مەن پەقىرۇ ھەقىر قالدۇق. ۋەزىر كۈلۈپ كېتىپ:

— مال — دۇنيا ئىككىگە بۆلۈنسۇن، يېرىمى بۇ ئوغۇلغا بېرىلسىن، يېرىمى پادىشاھ خەزىنىسىگە تاپشۇرۇلسۇن، — دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ.

زالىم ۋەزىر يېتىم ھەقىقىي — مالدىن پادىشاھ ھەققىن يولماقتىن بىلمەس باشقىنى. ھەممىنى ئالسا ئادالەت بىلۈر، پەزىلەت بىلۈر ئالسا يېرىمىنى.

چاقچاق

بىر كىشى بىر دوكتىن: — سەن خۇدايىتائالادىن دۈمبەڭنى تۈپتۈز قىلىپ قويۇشنى تىلەمسەن ياكى باشقىلارنىڭ دۈمبىسىنى سېنىڭكىدەك دۈمچەك قىلىپ قويۇشنى تىلەمسەن؟ — دەپ سورىۋىدى، دوكت:

— مەن خۇدادىن باشقىلارنى ماڭا ئوخشاش دۈمچەك قىلىپ قويۇشنى تىلەيمەنكى، ئۇلار ھازىر ماڭا قانداق كۆز بىلەن قارىسا، مەنمۇ ئۇلارغا شۇنداق نەزەر تاشلاي! — دەپ جاۋاب بەردى.

قۇتۇلۇپ سەن غەم ھەم تەنە قىلغان ئەيىبتىن، ئولتۇرساڭ پاپىكىز نەقەدەر ياخشى. تېخىمۇ ياخشىراق سېنىڭ نۇقسانىڭ دۈشمىنىڭگە ئۆتسە بولۇپ دىل نەقىشى.

چاقچاق

بىر كىشى «جۇھا»^① ئون دىرھەم قەرزىمنى بەرمەيۋاتىدۇ» دېگەن دەۋا بىلەن قازىنىڭ ئالدىغا

— مەن چوڭ، ئەمما بىر يىلدىن كېيىن ئۇ ماڭا يېتىشىۋالدى، — دېدى.

ئەگەر ئۆتسە ئۆمرۈڭ ھېچبىر ھوسۇلسىز، باشقىلار ئىشىنى ساناپ تالىسەن. ئۆزىڭلەر ئۆمرىنى قىلىسەن ھېساب، ئۆز ئۆمرۈڭ ھەم ئۆتەر، بىلمەي قالسىەن.

چاقچاق

بىر كىشى بىراۋنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنىڭدىن ئاغرىنىپ دېدى:

— ئەجەبا، سەن مېنى تونۇمامسەن، قېرىنداشلىق ھەققىنى ئادا قىلمايسەنغۇ؟ مېنى ئۇ كىشى ھەيران بولۇپ: — بۇ ئىشلاردىن مېنىڭ خەۋىرىم يوققۇ، — دېدى.

— ئاتام ياشلىقىدا ئاناڭغا ئەلچى كىرگۈزگەنكەن، ئەگەر شۇ چاغدا ئاناڭ ماقۇل بولغان بولسا، سېنىڭ بىلەن مەن ئاكا — ئۇكا بولۇپ قالماسىدۇق.

— ئۇنداق بولسا، خۇدا ھەقىقىي، بىز بىر — يېرىمىزدىن مىراس تەلەپ قىلىشقا ھەقىقىي قېرىنداشلاردىن ئىكەنمىزغۇ، — دېدى ئۇ.

خام تەمە كىشىلەر ھەربىر ئادەمدىن ئېھسان ئۈندۈرمەكنى پەرز دەپ بىلىدۇ. بۇنداق خام تەمەسى پىشىپ يەتمەسە، كۆپ جاپا چېكىدۇ، دىل سىقىلىدۇ.

ھېكايەت

بىر زالىم پادىشاھنىڭ ۋاقتىدا بىر باي كىشى ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئۇ زالىمنىڭ ۋەزىرى ئۆلگۈچىنىڭ ئوغلىنى چاقىرتىپ، ئۇنىڭدىن ئاتىسىدىن نېمىلەر قالغىنىنى سۈرۈشتۈرۈپتۇ.

① جۇھا — كىچىك — كىچىك لەتىپە — يۈمۈرلەر قەھرىمانى. باشقا ئەرەب ئاغزاكى ئەدەبىياتىدا پەيدا بولۇپ، باشقا خەلقلەر ئەدەبىياتىغىمۇ ئۆتكەن.

زەر شۇناس ① كىشىلەر بىلۇر قەدرىنى،
تاپقىنىڭدىن ئارتۇق تاپماق لەززىتى.

ھېكايەت

بىر تېۋىپ ھەر قېتىم گۇرستان يېنىدىن
ئۆتسە يا گۇرستانغا بارسا، يۈزىگە چىمىلدىق
تارتىۋالدىكەن. بىر كىشى تېۋىپتىن بۇنىڭ
سەۋەبىنى سورىغىنىدا، ئۇ شۇنداق جاۋاب
بېرىپتۇ:

— بۇ گۇرستاندا ياتقان ئۆلۈكلەردىن
ئۆيلىمەن، چۈنكى بۇ يەردە كىمنىڭ يېنىدىن
ئۆتمەي، ئۇ يا مېنىڭ زىيانكەشلىكىمگە
ئۇچرىغان، يا مېنىڭ شەرىپىتىمنى ئىچىپ ئۆلگەن
كىشىدۇر.

ئەي كېسەلگە داۋا قىلماي بولغان ھەلەك،
ھەر چامدىمىڭ نەق ئۆلۈمدىن بېرۇر دېرەك.
ئەجەل كەلسە، ئەزرائىلنى قىلدىڭ ئازاد
جان ئېلىشىڭ جاپاسىدىن، ئۆزۈڭ ھەلەق.

سەندىن تانار تېبابەتنىڭ بازارى،
سەندىن ئارتىپ بارار بىمار ئازارى.
ئەمما خۇدا ھەققى سەندىن يېشىلۇر
يۇغۇچى، كېپەندۈز، گۆركار خۇمارى.

چاقچاق

خۇددى بىر دانىشمەن ئېيتقىنىدەك: «چالا
تېۋىپ ھەممىگە بالا، مىسالى ۋابا!»

كەلدى. قازى ئۇنىڭدىن: رەببىم، رالە —
ئىسپاتىڭ بارمۇ؟ — دەپ سورىدى.
— يوق.

— بولمىسا، ئۇ قەسەم ئىچسۇنمۇ؟
— ئۇنىڭ قەسەمىنىڭ تايىنى بارمىدى؟

— ھەر قەدەمدە ئىچەر يۈز قەسەم يالغان،
گويا چۆلدە ئەرەب ئىچكەندەك ئايران.
گەپكە جۇھا ئارىلىشىپ دېدى:

— ئەي مۇسۇلمانلار قازىسى، بىزنىڭ
مەھەللىدە تەقۋادار بىر ئىمام بار، شۇنى
چاقىرغايلا. مېنىڭ ئورنۇمدا شۇ قەسەم ئىچىپ
بەرسۇن، تاكى بۇ كىشى مەندىن رازى بولسۇن.

چاقچاق

بىر ئەرەب تۆگىسىنى يوقىتىپ قويۇپ:
«كىمكى تۆگەمنى تېپىپ بەرسە، ئىككى تۆگىلىك
مال بېرىمەن» دەپ جار ساپتۇ. بىر كىشى
— ھاي — ھاي، — دېيىشىپتۇ كىشىلەر، —
بىر ئادەتتىكى تۆگىگە ئىككى تۆگىلىك مال ۋەدە
قىلغىنىڭ قىزىققۇ!

— جىم، — دەپتۇ ئۇ، — سىزلەر يوقالغان
نەرسىنى تېپىۋېلىش خۇشاللىقىنى ھېچقاچان
بېشىڭىزلاردىن كەچۈرمىگەن، قولىدىن كەتكەن
نەرسىگە قايتا ئىگە بولۇش لەززىتىنى تېتىپ
كۆرمىگەن ئوخشايسىزلەر.

يوقالغان نەرسە گەر كىچىك بولسىمۇ،
ھېچ دېمەك: «ئىزدىمە، بارمۇ قىممىتى؟»

① زەر شۇناس — بىرەر نەرسىنىڭ قەدىر — قىممىتىنى ياخشى بىلىدىغان كىشى.

ھەربىرى ئۆز توپىغا كېتىدۇ - دە، سېنىڭ كارۋىنىڭدا ھېچنەمە قالمىدۇ.

كېچە دەۋا قىلىپ ماڭا دېگەنتىڭ:
«مېنىڭ شېئىرلىرىم ھەسەلدىن شېرىن»
دېۋانىڭغا بېقىپ شۇنى كۆردۈمكى،
ھەر يەردىن يىغىپسەن ئۇنىڭ بېيىتلىرىن.
ھەربىر بېيىتى كەتسە گەر جايغا،
قۇرۇق قەغەز قالور، قۇپقۇرۇق زېمىن.

چاقچاق

شائىر فەرەزدەق^① بەسرە ھۆكۈمدارى خالىد نامىغا قەسەدە يېزىپ، ئۇنى مەدھىيلىدى، ئەمما ئۇنىڭغا كۈتكىنىدەك مۇكاپات تەگمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ تۆۋەندىكى ئىككى بېيىتنى يېزىپ، خالىدنى مەسخىرە قىلدى:

كۆردۈمكى، سىرتى ئەجەب گۈزەل بىر ساراي،
قەلبىمدىن ئۇنىڭ ئىگىسى ئالدى بىر جاي.
ئەمما ساراي ئىچرە بىلمەپتىمەن نە بار،
شېئىرىمنى بۇلغىدى قارا لاتقا - لاي.
بۇ رۇبائىي خالىدقا يەتتى. ئۇ شائىرغا ئون مىڭ دىرھەم پۇل ۋە بىر پارچە مەكتۇپ ئەۋەتتى. مەكتۇپتا: «بۇ پۇللارنى ئىچىڭدىن چىقىپ، تېشىڭنى بۇلغىغان نىجاسەتنى يۇيۇۋېتىشكە سەرپ قىلغايىسەن!» دەپ يېزىلغانىدى.
ئەجەبلەنمە قىلسا ئېھسان ماختالغان كىشى،
مەدداھىغا ھېچبىر كىشى يامان سۆز دېمەس.

ئەي، تىب ئىلمىدىن خەۋەرسىز تېۋىپ،
خالاپىققا ئۆزۈڭ ۋاباسەن، ۋابا.
نەپرەتلىنىش سەندىن نە ئەجەبتۈركى،
ۋابا ئۈچۈن نەپرەت ئەڭ ئېسىل دۇئا.

چاقچاق

ئىككى شائىر بىر داستىخاندا ئولتۇراتتى،
ناھايىتى قىزىق ھالدا ئېلىپ كېلىشتى.
— بۇ ھالدا جەھەننەمدە سەن ئۈچۈن قايناق سۇدىنمۇ قىزىق ئىكەن، — دېدى بىرى ئىككىنچىسىگە.

— شۇنداق، — دېدى ئىككىنچىسى، — ئۆز شېئىرلىرىڭدىن بىر بېيىت ئوقۇپ، دەم سېلىپ قويساڭ، جەھەننەم مۇزدەك سوۋۇيدۇ، ئۇ چاغدا سەنمۇ تىنچىيسەن، باشقىلارغىمۇ پايداڭ تېگىدۇ.

سوغۇق شېئىرلىرىڭ بىر مىسراسىنى
دوزاخ ئىشىكىگە ئاستۇرۇپ قويساڭ،
جەھەننەم ئوتلىرى ئۆچەر بىر دەمدە،
دوزاخ مۇزلاپ قالار مىسالى خەرسەڭ^①.

چاقچاق

ساھىب ئەبىباد^② ھۇزۇرىغا بىر شائىر كېلىپ قەسەدە ئوقۇدى. ئۇنىڭ ھەربىر بېيىتى ئۆزىگە بىر دېۋاندىن، ھەر مەنىسى باشقا بىر سۇخەندىن ئىدى.

— ئاجايىپ بىر كارۋان يېتىلەپ كەپسەن، —
دېدى ساھىب، — ئەگەر تۆگىلەرنى يېشىۋەتسەڭ،

① خەرسەڭ — تاش، قورام تاش.

② ساھىب ئەبىباد — 938 — 995 - يىللىرى ياشىغان، ئەرەب ئەدەبىياتىدا سەج (قاپىيلىك نەسر) ئۇستازلىرىدىن بىرى.

③ فەرەزدەق — 641 — 732 - يىللاردا ياشىغان ئەرەب شائىرى، ئۇ ساتىرىك قەسىدىلىرى ۋە ھازىر جاۋابلىق بىلەن داڭق چىقارغان.

قىزىتماق ئۈچۈن ئەگەر بىمارغا بەرسە،
 تۇتار ئىدى ئۇنىڭ بەدىنىنى بەزگەك.
 چاقچاق

بىر ۋائىز مۇنبەردە تۇرۇپ ناھايىتى
 تېتىقسىز شېئىردىن بەشنى ئوقۇدى ۋە ماختىنىپ
 دېدى:
 — خۇدا ھەقىقى، مەن بۇ شېئىرلارنى ناماز
 ئوقۇپ تۇرۇپ ئىجاد قىلدىم.
 شۇ يەردە ھازىر كىشىلەردىن بىرسىنىڭ
 مۇنداق دېگەنلىكىنى ئاڭلاپ قالدىم:
 — ئۇنىڭ ناماز ئۈستىدە ئىجاد قىلغان
 شېئىرلىرى بۇنچىلىك تېتىقسىز بولسا، شۇ
 چاغدىكى نامىزى تىلغا ئېلىشقىمۇ ئەرزىمىگۈدەك.

مەنزۇمە ①

بىر شائىر ئوقۇدى تېتىقسىز غەزەل،
 دېدىكىم: «ئېلىپسىز يازدىم، بۇ ئەلا».
 دېدىمكى: «ئەڭ يۈكسەك سەنئەت بولۇردى،
 شېئىرنىڭ سۆزلىرى بولمىسا ئەسلا».

كېچە بىر مەتلەئى ② كېرىلىپ ئوقۇپ،
 دېدىكى: «بۇ ئۈنچىلەر كانى — دېڭىزغۇ!»
 «بىر دېڭىزغا قانداق قانائەت قىلدىڭ،
 شېئىرنىڭ ھەر مىراسى بىر دېڭىزغۇ؟»

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

(ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى شىنجاڭ ئۈنۋېرسىتېتىنىڭ پېنسىيونېرى)

دېڭىزدىن سوۋغا قىلىپ بىرنەچچە تامچا،
 خاتىرىدىن يامانلىقنى يۇيالىسا، بەس.

چاقچاق

بىر شائىر تېۋىپ ئالدىغا كېلىپ ھەسرەت
 چەكتى:
 — بىرنەرسە دىلىمغا كىرىۋېلىپ، تۈگۈن
 بولۇپ قالدى، مېنى بەك بىئارام قىلماقتا. ئۇنىڭ
 تۈپەيلى ئىچىم سىقىلىپ، پۈتۈن ئەزايىم
 تىكەنلىشىپ كېتىۋاتىدۇ.
 تېۋىپ ناھايىتى زېرەك كىشى ئىدى، دېدى:
 — تېخى ھېچكىمگە ئوقۇپ بەرمىگەن
 شېئىرىڭىز بارمۇ؟
 — بار، — دېدى شائىر.
 — ئوقۇڭ!
 شائىر ئوقۇپ بەردى.

— يەنە بىر قېتىم ئوقۇڭ، — دېدى تېۋىپ.
 شائىر ئۇ شېئىرنى يەنە بىر قېتىم ئوقۇدى.
 — ئەمدى كەتسىڭىز بولىدۇ، — دېدى
 تېۋىپ، — كېسەلدىن قۇتۇلدىڭىز. دىلىڭىزدا
 تۈگۈن بولۇپ، سىزنى قىيناپ ياتقان نەرسە شۇ
 شېئىرىڭىز ئىكەن. ئۇنىڭ قۇرۇقلۇقى تۈپەيلى
 سىزگە كېسەل تېگىپتۇ. ئەمدى ئۇنى دىلىڭىزدىن
 چىقىرىۋېتىپ، كېسەلدىن خالاس بولىڭىز.
 شېئىر ئەمەس بۇ ئالىم كىشى ئوقۇسا،
 دېيۈركى: «بۇ مەنىسىز، مەزىسىز ئاق — ئەك».

① مەنزۇمە — شېئىرىي ئەسەر؛ نەزم بىلەن يېزىلغان ئەسەر.
 ② مەتلە؛ — غەزەل ياكى قەسىدىنىڭ ھەر ئىككى مىراسى قاپىيلىنىدىغان بىرىنچى بېيىتى، باشلىنىش.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئەدەبىي ئىقتىسادىغا تارىخىي - ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ

ئابدۇقادىر جالالىدىن

بۈگۈنكى كۈندە ئەدەبىيات تەتقىقاتى ھالقىما پەن خاراكتېرىگە ئىگە ئالاھىدە ئىلىم بولۇپ قالدى. ئۇ ئادەم بىلەن ئادەم، ئادەم بىلەن جەمئىيەت، ئادەم بىلەن تەبىئەت، شۇنداقلا ئادەم بىلەن ئۆزلۈك ئوتتۇرىسىدىكى ناھايىتى مۇرەككەپ بولغان ئاڭ ھەم ئىپادىلەش مۇناسىۋىتىنى پەلسەپە، جەمئىيەتشۇناسلىق، دىنشۇناسلىق، مەدەنىيەتشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق قاتارلىق نۇرغۇن ساھەلەرنىڭ بىرلەشمە كۆزى بىلەن تەكشۈرىدۇ ۋە تەتقىق قىلىدۇ. يۇقىرىقى ساھەلەر ھەر بىر مىللەتتە ئۆزگىچە شەكىل ۋە مەزمۇن بىلەن خاراكتېرلەنگەچكە، ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى تۈرلۈك ئامىللارنى تەتقىق قىلىدىغان ئەدەبىيات نەزەرىيىسىمۇ روشەن مىللىي خاسلىققا ئىگە بولىدۇ.

قاراخانىيلار (مىلادىيە 870 — 1212) سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي ھاياتىدا ئالاھىدە تارىخىي ئىزلارنى قالدۇرغان سۇلالە بولۇپ، «كۆلىمى ناھايىتى زور، مەدەنىيىتى بۇرۇنقىغا قارىغاندا، يۇقىرى دەرىجىدە راۋاجلانغان ھەم ناھايىتى ئۇزاق مۇددەت ھۆكۈم سۈرگەن بىر خانلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ»^①.

«قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ ئومۇميۈزلۈك مۇقىم ئولتۇراقلىشىشقا ۋە فېئودالىزمنىڭ باشلانغۇچ دەۋرىدىن ئوتتۇرا باسقۇچتىكى فېئوداللىق مۇناسىۋەتكە ئۆتكەنلىكىنى، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا چوڭقۇر ئىز قالدۇرۇپ كەتكەن كۇشان خانلىقى، ئېفتالىتلار خانلىقى ۋە غەربىي تۈرك خاقانلىقىغا ئوخشاش خانلىقلاردا ياشىغان باشقا قەبىلە ۋە مىللەتلەرنىڭ ھەمدە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ تۈركىيلىشىش ۋە قايتا تۈركىيلىشىش باسقۇچىغا كىرگەنلىكىنى كۆرسەتتى، بۇ خىل تۈركىيلىشىش جەريانى تەبىئىي ھالدا كېيىنكى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرلىشىشقا شەرت ھازىرلىغانىدى»^②.

روشەنكى، بۇ ئۇيغۇرلار ھاياتىدىكى ناھايىتى چوڭ تارىخىي بۇرۇلۇش بولۇپ، دەل ئەينى دەۋردىكى

① ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، 643 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1991 - يىلى، بېيجىڭ.
② ئابدۇشۈكۈر تۈردى قاتارلىقلار: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»، 1 - توم، 244 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2004 - يىلى، خەنزۇچە نەشرىياتى.

چوڭ ئىجتىمائىي بۇرۇلۇشتىن ئىبارەتتۇر. ئادەتتە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ھەرقانداق ئىجتىمائىي ھادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بىز بۇنى ئۈنۈملۈك كۆزىتىش ۋە چۈشىنىش ئۈچۈن جەمئىيەتتىكى شەخس، توپلام (ئېتنىك گۇرۇپپا)، جەمئىيەتنىڭ تەشكىلىي فورمىسى، تۈزۈم قاتارلىق ئامىللارنى بىرلىك قىلىمىز. بۇ يەردىكى شەخسىي بىرلىك پوزىتسىيە، نۇقتىئىنەزەر، ئارزۇ ۋە تۈرتكىلەرنى كۆرسىتىدۇ؛ توپلام دېگىنىمىزدە، كىشىلەرنىڭ ئالاقە يوسۇنلىرى، ئۇيۇشۇش كۈچى ۋە ھالىتى قاتارلىقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ تەشكىلىي فورما دېگىنىمىزدە، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئۇيۇشۇش شەكلى، تەبىقە، تەبىقىلەر ئارا مۇناسىۋەت، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەقسىماتنىڭ قائىدە - قانۇنلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ تۈزۈم دېگىنىمىزدە، جەمئىيەتكە ھۆكۈمران ئىدىئولوگىيەنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي سىستېما كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇ ئادەتتە، نىكاھ ۋە ئائىلە شەكلى، تەربىيە شەكلى قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشىنى بىز چوڭ بىر ئىجتىمائىي بۇرۇلۇش دېگىنىمىزدە، يۇقىرىقى قاتلاملار بويىچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا ھالقىلىق كۆچۈشنىڭ ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى كۆزدە تۇتىمىز. دېمەك، بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار جەمئىيەت تۈزۈمى، سىياسىي، ئىدىئولوگىيە، ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ۋە ئۇسۇللىرى، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى قاراشلار، ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى زانىر ۋە ئىستېتىك غايە جەھەتتىن تامامەن يېڭى بولغان بىر ھالەتكە كۆچتى. بۇ ھەقتە تۈركىيلىك تەتقىقاتچى رىشات گەنج مەخسۇس تەتقىقاتلارنى يۈرگۈزدى ھەمدە قاراخانىيلار دەۋرىدىكى كىشىلەرنىڭ ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى، ھۆكۈمدارلارنىڭ ۋەزىپە - مەجبۇرىيەتلىرى، سۈپەتلىرى، ئوردا تەشكىلىدىكى خاقان، ۋەزىر، خاس ھاجىپ، پۈتۈكچىدىن تارتىپ ساراي خىزمەتچىلىرىگە قەدەر توختالدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي تەشكىلى توغرىسىنىمۇ توختالدى^①. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىكى لاڭ يىڭ خانىم «قۇتادغۇ بىلىك»تىكى غەرب - شەرق مەدەنىيەتلىرىنىڭ تەسىرى مەسىلىسى ھەققىدىكى تەتقىقاتىدا بۇ ئەسەردىكى ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئۇل خاراكتېرلىك رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىرگە، ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى، يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى، پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى، شۇنداقلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ھەققىدە تەپسىلىي مۇھاكىمە يۈرگۈزگەن^②. «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنى ئىشلىگەن روبېرت دانكوف مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئىنگلىزچە نەشرىگە يازغان كىرىش سۆزىدە ئەسەرگە تەسىر كۆرسەتكەن يۇنان، ئىران، ئىسلام ئامىللىرىنى ئىنچىكە تەھلىل قىلغان^③. تۈركىيلىك ئالىم فۇئاد كۆپرۈلۈ ئۆزىنىڭ 1926 - يىلى يازغان «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىياتنىڭ تەسىر نۇقتىلىرى ھەققىدە توختىلىش بىلەن بىرگە بۇ خانلىقتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى ئەدەبىي زانىرلار ھەققىدىمۇ مەلۇماتلارنى بەرگەن^④.

يۇقىرىقى تەتقىقات ئەسەرلىرىنىڭ مۇئەللىپلىرى بىردەك ھالدا قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدىكى چوڭ بۇرۇلۇش ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ سىياسىي،

① رىشات گەنج: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»، ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى. ئۈرۈمچى.
② لاڭ يىڭ: «قۇتادغۇ بىلىك ۋە شەرق - غەرب مەدەنىيىتى»، ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىلى.
③ روبېرت دانكوف: «قۇتادغۇ بىلىك، ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنىڭ كىرىش سۆزى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2004 - يىللىق 6 - سان، ئەكبەر ئەمەت تەرجىمىسى.
④ فۇئاد كۆپرۈلۈ: «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى»، تۈركچە، 1981 - يىلى، 6 - نەشرى.

دىنىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئېلېمېنتلىرى توغرىسىدا ئوخشىمىغان قاراشلارنى يورۇتىدۇ. جەمئىيەتشۇناس ستېۋېن ۋاگو (Steven Vago) ئۆزىنىڭ «ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش» ناملىق كىتابىدا ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ سەۋەبلىرىنى مۇنداق نۇقتىلار بويىچە چۈشەندۈرىدۇ: تېخنىكا، ئىدىئولوگىيە، رىقابەت، توقۇنۇش، سىياسىي، ئىقتىساد، يەر شارلىشىش، قۇرۇلما جەھەتتىكى تەڭپۇڭسىزلىقنىڭ بېسىمى ۋە باشقىلار. ئەلۋەتتە، مۇئەييەن بىر ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش جەريانىدا بۇ ئامىللارنىڭ ھەممىسى بىرلا ۋاقىتتا رول ئوينىشى ناتايىن، بۇلاردىن بىرقانچە ياكى بىر - ئىككى نۇقتىلىق ئامىل ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولۇشى مۇمكىن. مەزكۇر ئامىللارنى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى چوڭ ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشكە مۇنداق تەتبىقلاش مۇمكىن:

مىلادىيە 840 - يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئوردا ئىچىدىكى زىددىيەت، تەبىئىي ئاپەت ۋە سىرتقى ھۇجۇملار تۈپەيلى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ياغما قەبىلىسى دەسلەپكى قەدەمدە ئالتاي تاغلىرى، يەتتسۇ، سىر ۋە تالاس دەريالىرى ۋادىلىرىغا كۆچۈپ، شۇ يەردىكى قارلۇق خانلىقىغا تەسىر كۆرسىتىپ، كۈچى بارغانسېرى زورىيىپ ئاخىرى قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنى تىكلەيدۇ. مانا بۇ سىياسىي نېگىز قىلغان ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ئىدى. ھوقۇق ۋە قارشىلىق تارىخىنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى. ئورخۇن بويلىرىدىن كەلگەن ئۇيغۇرلار يەرلىك تۈركىي قەبىلىلەر بىلەن بىرلەشكەن ھالدا قۇرۇپ چىققان بۇ يېڭى ھاكىمىيەت ئالدى بىلەن سىياسىي، ئاندىن ئىقتىسادنى بەلگە قىلدى. بۇ مىسلىسىز بۇرۇلۇش كېيىنچە ئىجتىمائىي بۇرۇلۇشنىڭ باشقا يانداش ئېلېمېنتلىرىنىڭ بارلىققا كېلىپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىدا رول ئوينىشىغا شەرت ھازىرلىدى. ئۇيغۇرلار بارا - بارا مۇقىم ئولتۇراقلىشىشقا يۈزلەندى، ئات مەدەنىيىتى بوزقىر مەدەنىيىتى دەۋرىگە كىردى، چارۋىچىلىق مۇقىم بولغان دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇش شەكلىنىڭ قېلىپىغا ئايلاندى. ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى، ئىشلەپچىقىرىش شەكلى قاتارلىقلارنى ئالامەت قىلغان سىياسىي - ئىقتىسادىي بۇرۇلۇش ئەمەلگە ئېشىپ، مەلۇم مەزگىلدىن كېيىن، قاراخانىيلاردا غايەت زور ئىدىئولوگىيە بۇرۇلۇشى يۈز بەردى: قەشقەرگە سودىگەر سۈپىتىدە كەلگەن سامانىيلار خانىدانلىقىنىڭ شاھزادىسى ئەبۇ ناسىر سامانىي خان جەمەتى ئارىسىدا ئىسلام دىنىنى تارقاتتى؛ قاراخانىيلار شاھزادىسى سۇتۇق تېگىن ئىسلام دىنىنى دەسلەپكى قەدەمدە مەخپىي قوبۇل قىلىپ، 932 - يىللىرى ئىسلام دىنىنى رەسمىي دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى يەتتسۇ رايونىغا، خوتەن، چەرچەن، كۇچا قاتارلىق جايلارغا تارقالدى. نەتىجىدە قاراخانىيلار ئوتتۇرا ئاسىيا تېررىتورىيىسىدىكى باشقا ئىككى تۈركىي خانلىق - غەزنەۋىلەر ۋە سەلجۇقىيلارغا يانداش بولغان ئۈچىنچى ئىسلامىي ھاكىمىيەت بولۇپ قالدى. ئىسلامىيەتنىڭ ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىگە سىڭىپ كىرىشى جەمئىيەت بىلەن سىياسىي مۇناسىۋىتى، سۆز ۋە پائالىيەتنىڭ مىزانى، جەمئىيەتنى ئۇيۇشتۇرغۇچى مەدەنىيەت ئاساسى قاتارلىق جەھەتلەردە كەسكىن ئۆزگىرىش يۈز بەرگەنلىكىدىن دېرەك بەردى.

كىشىلەرگە مەلۇمكى، ئىسلام بىردىنبىر ياراتقۇچىنىڭ ئۆز پەيغەمبىرى ئارقىلىق كىشىلەرگە يەتكۈزگەن پەرزلىرى، شۇنداقلا پەيغەمبەرنىڭ سۆز ۋە ھەرىكەتتىكى ئۈلگىلىك ئەنئەنىلىرى (سۈننەتلەر) ئاساسىدىكى تەتبىقىي ھاياتتىن ئىبارەت. ياراتقۇچى تەرىپىدىن بەندىلەرگە بېرىلگەن تۇنجى بۇيرۇق «ئوقۇ، سېنى ياراتقۇچى زاتنىڭ نامى بىلەن ئوقۇ!» دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئىنسانلار بىلەن ياراتقۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئەڭ ئىخچام سەمەرىسى ئىدى. بۇنىڭدىن مەلۇم

بولمىدۇكى، ئادەم ئۆزىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى مەنبەنى توغرا تونۇسا، مەۋجۇتلۇقى ھەققىدىكى مەرىپەتنى تاپقان بولىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ تىرىكچىلىك دۇنياسىدىكى بارلىق بىلىش ھەرىكىتى ئىنسانلار ئۈچۈن پايدىلىق ئامىللارغا ئايلىنالايدۇ.

ئىسلام پەلسەپىسىدە «تەۋھىد» دەپ بىر ئۇقۇم بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئالەم، ئادەم، تەبىئەت ۋە ئۇنىڭدىكى جانلىق، جانسىز نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىگە نىسبەتەن تەڭداشسىز ھەم ئەبەدىي بولغان ئاللاغا سېغىنىدۇ ھەم ئۇ خۇدا بېكىتكەن قانۇننىڭ ئىچىدە بولىدۇ، دېگەندىن ئىبارەت. بىز دۇنيا قاراشنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىگە بولغان يېتەكچىلىكىنى نەزەرگە ئالغىنىمىزدا، ئىسلام دۇنيا قاراشىنىڭ قاراخانىيلار ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىدا تۇتقان ئورنىنى ۋە ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنىنى چۈشەنمەسەك بولمايدۇ.

مىسىرلىق ئىسلام مۇتەپەككۈرى مۇھەممەد قۇتۇب ئىسلام دۇنيا قاراشى ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «ئىسلام دۇنيا قاراشى ئالدى بىلەن ئاللا تونۇش، ئاندىن دۇنيادىكى مەۋجۇدىيەتنىڭ شەكىل ۋە مەزمۇنلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىشتىن ئىبارەت. ئاللانىڭ زېمىنىدىكى ۋاكالەتچىسى بولغان ئادەمگە ئەزەل ئىسلام دۇنيا قاراشى مۇكەممەل بىلىش پىرىنسىپىنى بەخش ئەتتى. ئىسلام دۇنيا قاراشى ئاخىر ئاللانىڭ ماھىيىتى ھەققىدىكى بىلىشتۇر. ئىسلام دۇنيا قاراشى بارلىق شەيئىلەر ھەققىدىكى بىلىشنى، ئەزەل ۋە ئاخىرنى، ھازىر ۋە كېلەچەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ»^①.

ئىسلام دۇنيا قاراشىدىكى ئاللانىڭ سېمىياسى قانداقتۇر مۇئەييەن شەكىل، قىياپەت، تۇرق - ھالەتكە مۇجەسسەملەنگەن كونكرېت سېمىيا ئەمەس. ئىسلام دىنى بۇ جەھەتتە بارلىق ئىپتىدائىي دىنلار، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادا مەۋجۇت بولغان شامان، مانى، بۇددا دىنلىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. ئىسلام دۇنيا قاراشىدا ئادەم ئاللا بەرگەن روھىي ئىلھامنىڭ تۈرتكىسىدە كۆز ئالدىدىكى شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەر ئارقىلىق ئاللانىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ھېس قىلىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئاشۇ خىل ئەزەلەي مەۋجۇتلۇق بىلەن بىرلەشتۈرۈشكە ئىنتىلىدۇ.

قاراخانىيلار گەرچە تىل، مەدەنىيەت ۋە تارىخ ئەنئەنىسى جەھەتتىن ئۆزىدىن بۇرۇنقى خانىدانلىق دەۋرىگە ۋارىسلىق قىلىشىمۇ، دىنىي ئىدىئولوگىيە جەھەتتىن ئۈزۈل - كېسىل ئۆزگىرىش ياسىدى. بۇ قاراخانىيلار ۋە ئۇنىڭ بىلەن تەڭ مەۋجۇت بولغان يەنە بىر ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى - قوچۇ ئۇيغۇر دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى روشەن بىر سېلىشتۇرما بولدى، چۈنكى قوچۇ ئۇيغۇر دۆلىتى ئەينى ۋاقىتتا يەنىلا بۇددا ئېتىقادىدا تۇرۇۋاتقانىدى.

ئىدىئولوگىيە كىشىلەرنىڭ ئالەمگە، تەبىئەتكە، جەمئىيەتكە، ھەتتا ئۆزلىرىگە تۇتقان پوزىتسىيىسىگە قوماندا نلىق قىلىدىغان نازۇك ھەم مۇرەككەپ سىستېما بولغاچقا، دۆلەتنىڭ قانۇن - ياساقلىرى ۋە قۇرۇلمىسىدا بىۋاسىتە ئەكس ئېتىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ ئەدەبىيات - سەنئەتكىمۇ چوڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ. قاراخانىيلار دەۋرىدە تارىخ ئاسمىنىدا نۇر چاچقان بۈيۈك ئېنىسكلوپېدىك ئالىم، تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي يېڭى ئىدىئولوگىيە بولغان ئىسلامنىڭ سادىق مۇخلىسى سۈپىتىدە بۇددىست ئۇيغۇرلارغا قارىتا روشەن مەيدان قاراشى ئىپادىلەنگەن قوشاقلارنى ۋە ئايرىم قىستۇرما بايانلارنى بېرىپ ئۆتىدۇ. تۆۋەندىكىسى پەقەت ئۇلاردىن بىر مىسال:

① مۇھەممەد قۇتۇب: «ئىسلام سەنئەت ئۇسلۇبى»، خەنزۇچە، جۇڭگو خەلق ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1990 - يىلى، بېيجىڭ. رۇسچە تەرجىمىسى: «ئىسلام سەنئەت ئۇسلۇبى».

كەلدى ماڭا تات،
ئېتىم ئەمدى يات.
قۇشقا بولۇپ ئەت،
سېنى تىلەر ئۇس، بۆرى^①.

(يەشمىسى: ماڭا بىر كاپىر ئۇيغۇر ھۇجۇم قىلىپ كەلدى، مەن ئۇنى ئۆلتۈردۈم؛ قۇش، بۆرىلەرگە يەم بولسۇن دەپ، ئۇنى پارچە - پارچە قىلىۋەتتىم.)
مۇناسىۋەتلىك ئىزاھاتلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، يۇقىرىقى قوشاقتىكى «تات» دېگەن سۆز مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدىكەن. بۇ قوشاق ئەينى ۋاقىتتىكى جەڭ قوشاقلرىدىن قالماش بىر پارچە بولۇپ، مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىدىئولوگىيە توقۇنۇشىنى ھەمدە بۇ توقۇنۇشنىڭ مۇرەسسە قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە كەسكىنلىكىنى بىلدۈرۈپ تۇرىدۇ.

ئىسلامىيەتتە ياراتقۇچى بىلەن ئىنسان ئوتتۇرىسىدىكى تونۇش مۇناسىۋىتى ھەل بولغاندىن كېيىن، ئىنسان ئۆزىنىڭ ياراتقۇچى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بەش ئەمەل ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ ۋە كونكرېتلاشتۇرىدۇ. بۇ ئەمەللەر ئىنساننى ئۆزىنىڭ ياراتقۇچىسىغا ھەر زامان مۇستەھكەم باغلاپ تۇرىدۇ؛ مەزكۇر بەش ئەمەل مۇنۇلار: ئاللاغا ئىمان ئېيتىش، بەش ۋاخ ناماز ئوقۇش، زاكات بېرىش، روزا تۇتۇش، ھەج قىلىش.

بۇ بەش ئەمەلنىڭ كونكرېت تەلەپلىرى ۋە مەزمۇنلىرى بىلەن تونۇشقا شۇنى ھېس قىلىمىزكى، بۇ بەش ئەمەل ئادەملەرنى ياراتقۇچىغا روھىي جەھەتتىنلا ئەمەس بەلكى كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى پۈتۈن ئىش - ھەرىكەت، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت جەھەتتىنمۇ باغلاپ تۇرىدۇ.
يۇقىرىقى بايانلىرىمىز بىزنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئىدىئولوگىيە ئارقا كۆرۈنۈشىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

ماركسىزىملىق ئەدەبىيات نەزەرىيىسى جەمئىيەتنىڭ ماددىي ئاساسلىرى ۋە ئىقتىساد بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى جەمئىيەت قۇرۇلمىسىدىكى ئىقتىسادىي بازىسى ۋە ئۈستۈرۈلمىدىن ئىبارەت ئىككى قاتلام بويىچە شەرھلەيدۇ، يەنى ئۇنىڭ قارشىچە، كىشىلىك جەمئىيەتتە ئادەم ئۆزىنىڭ ئىرادىسىگە بېقىنمايدىغان، تامامەن مۇقەررەر بولغان مۇناسىۋەتنىڭ ئىچىدە بولىدۇ، بۇنداق مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسى جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىنى ھەمدە مۇئەييەن قانۇن ۋە سىياسىيغا ئاساسلانغان ئۈستۈرۈلمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئىقتىسادىي قۇرۇلما ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەقسىماتتىن تەركىبلەنگەن ماددىي ئاساسنى كۆستىدۇ، ئۈستۈرۈلما بولسا ئىقتىسادىي بازىسىنىڭ تەسىرى ۋە چەكلىمىسىدىكى ھەرخىل تۈزۈم، ئىشەنچ - ئېتىقاد، خىيال ۋە تەسەۋۋۇر، ئىدىيە فورمىسى، دۇنيا قاراش قاتارلىقلارنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە ئۈستۈرۈلمىمۇ ئىككى قاتلامدىن تۈزۈلگەن بولىدۇ: بىرى، سىياسىي ۋە قانۇنىي تۈزۈلمە؛ يەنە بىرى،

① مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى، 51 - بەت. ئىلمىي رەپىق

ئىجتىمائىي ئاڭ فورمىسى، مەسىلەن، پەلسەپە، دىن، ئەدەبىيات - سەنئەت دېگەنلەردەك. بۇ يەردە ئەدەبىيات بىلەن ئىقتىسادىي بازىنىڭ مۇناسىۋىتى ۋاسىتىلىك ھالدا قانۇن، سىياسىي قاتارلىق ھالقىلار بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ^①.

غەرب دۇنياسىدا زور تەسىرگە ئىگە يەنە بىر جەمئىيەتشۇناس بولۇپ، ئۇ ئىدىئولوگىيە بىلەن جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۆزگىچە بىر نۇقتىدىن چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ ماكس ۋېبېر (Max Weber، 1864 — 1920) بولۇپ، غەرب دۇنياسىدىكى كاپىتالىزمنىڭ مەيدانغا كېلىشى توغرىسىدا ئىزدەنگەن. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى چۈشەندۈرۈشلىرى كارل ماركسنىڭ مېتودىغا ئانچە ئوخشاپ كەتمەيتتى، ئەكسىچە، ئۇ ماركسقا قارىتا تەنقىدىي يول تۇتقانىدى. ۋېبېرنىڭ قارىشىچە، جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىدە ئىقتىسادىي ئامىل ھەقىقەتەن مۇھىم، لېكىن قىممەت قارىشى ۋە نۇقتىئىيەنەزەرنىڭ تەسىر كۈچىمۇ ناھايىتى چوڭ بولىدۇ. ئادەمدىكى ئىدىيە، ئېتىقاد شۇ ئادەمنىڭ تۇرمۇش پائالىيىتىگە زور تەسىر كۆرسىتىدۇ، جەمئىيەتنىڭ بۇرۇلۇشىغا تەسىر كۆرسەتكەن نۇقتىلىق تۈرتكىلەرمۇ ئادەمنىڭ مەنىۋى كۈچىنى ئاساسىي مەنبە قىلىدۇ. ۋېبېر جۇڭگو، ھىندىستان قاتارلىق ئەللەردىكى دىن ھادىسىلىرىنى، شۇنداقلا غەرب جەمئىيىتىدىكى دىنىي ئىسلاھاتلارنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە كاپىتالىزمنىڭ غەرب دۇنياسىدا بارلىققا كېلىشىدە ئۇنىڭ خىرىستىئان ئەقىدىسى، جۈملىدىن پروتېستانت دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بايقايدۇ ۋە بۇ مەسىلىنى ئۆزىنىڭ ئىلىم دۇنياسىغا مەشھۇر بولغان «پروتېستانت دىنى ۋە كاپىتالىزم روھى» دېگەن ئەسىرىدە تەپسىلىي شەرھلەيدۇ^②.

بىز كارل ماركس ۋە ماكس ۋېبېردىن ئىبارەت بۇ ئىككى يىرىك جەمئىيەتشۇناسنىڭ قارىشىدىن قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ھاكىمىيەتنىڭ خاراكتېرى، جەمئىيەت تۈزۈلمىسى بىلەن ئىسلامىيەت ئەقىدىسى ئوتتۇرىسىدىكى نازۇك ئىچكى باغلىنىشنى ھەم بۇ باغلىنىشلارنىڭ ئۆزئارا دىئالېكتىك تەسىر قۇرۇلمىسىدىكى مەدەنىيەت، مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت تەرەققىياتىنى ئىلمىي رەۋىشتە چۈشىنىش ئۈچۈن مۇئەييەن نەزەرىيىۋى ئاساسلارغا ئىگە بولىمىز.

تارىخشۇناسلار بىردەك ھالدا مۇئەييەنلەشتۈرىدۇكى، قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى قىسمەن تارقاق ھالدىكى ئۇيغۇر ۋە تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ مۇستەھكەم، سىستېمىلىق دۆلەت قانۇنىي ئاستىغا ئۇيۇشۇپ، مۇكەممەل، ھاياتىي كۈچكە تولغان ئىجتىمائىي، سىياسىي گەۋدىگە ئايلانغانلىقىدىن دېرەك بەردى. تەبىئەتنىڭ رايى، پەسىللەرنىڭ ئۆزگىرىشىگە كۆپرەك باغلانغان ناتۇرال ئىگىلىك بىرقەدەر مۇنتىزىم ئەسلىھەلەرگە ئىگە يېزا ئىگىلىكىگە ئايلىنىپ، دېھقانچىلىقنىڭ ئىزچىل، مۇقىم رەۋىشتە گۈللىنىشىگە ئىمكانىيەت ھازىرلاندى. بۇ دەۋردە ئىسلام دىنىنىڭ ئەھكاملىرى ۋە ھاكىمىيەت باشقۇرۇش نىزاملىرى ھۆكۈمران ئورۇنغا چىققان بولسىمۇ، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر جەمئىيىتى ۋە ھاكىمىيەت ئەندىزىسىنىڭ ئەنئەنىۋى تەركىبلىرى داۋاملاشتى. بۇ ھەقتە تارىخچى ئەنۋەر بايتۇر مۇنداق دەيدۇ: «قاراخانىيلار سۇلالىسى ئېتىقاد قىلغان ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى ئەرەبىستاندا مەيدانغا كەلگەن ئىسلام دىنىنىڭ ساپ ئەقىدىلىرى بولماستىن، بەلكى ئۇلارغا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى

تارىخىي مەنبەسى: ئەمەلىيەتتە مۇستەھكەم، مۇقىم، مۇنتىزىم، مۇكەممەل، ھاياتىي كۈچكە تولغان ئىجتىمائىي، سىياسىي گەۋدىگە ئايلانغانلىقىدىن دېرەك بەردى.

① توك چىڭياڭ: «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى دەرسلىكى»، خەنزۇچە 4 - باب، ئالىي مائارىپ نەشرىياتى، 2007 - يىلى 10 - نەشرى.

② ئانتونى جىدىنىس: «جەمئىيەتشۇناسلىق»، خەنزۇچە، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006 - يىلى 4 - نەشرى.

ئېتىقادلىرىمۇ سىڭىپ كىرگەندى»^①. بىلىملىك ئالىملىرىمۇ، بىلىملىك رەھبەرلەر، بىلىملىك رەھبەرلەر قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىسلام دىنى ئومۇميۈزلۈك دۆلەت دىنىغا ئايلانغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەت تەرتىپلىرى ئىسلامنىڭ قائىدە - پىرىنسىپلىرى بويىچە بۇرۇنقى ئۇيغۇر ھاكىمىيەت ئەنئەنىسىنى ئىسلاھ قىلىش بىلەن ئورنىتىپ چىقىلدى. شۇنداقتىمۇ خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ماددىي ئالماشتۇرۇش شەكىللىرى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، پىسخىك خۇسۇسىيەتلىرى، ناخشا - مۇزىكىلىرى يەنىلا ساپ مىللىي قىياپەتتە داۋام ئەتتى. بىلىملىك رەھبەرلەر، بىلىملىك رەھبەرلەر، بىلىملىك رەھبەرلەر تىل جەھەتتىن ئالغاندا، مەزكۇر رايوندا غوللۇق ئورۇندىكى تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكىلەر بىلەن ئىران تىلى سىستېمىسى، ھىندى - ياۋروپا تىلى سىستېمىسى، خەن - زاڭ تىلى سىستېمىسىدىكى ئاز سانلىق ئېتنىك گۇرۇپپىلار بىرگە ياشايتتى. بۇ ئاز سانلىق ئېتنىك گۇرۇپپىلارنىڭ تىللىرى يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئاستا - ئاستا تۈركىي تىل شاۋقۇنى ئىچىدە غايىب بولۇپ كەتتى. تۈركىي تىل ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى مەۋجۇت بولغان ئەھۋال ئاستىدىمۇ ئۆزىنىڭ ئەدەبىي تىللىق سالاھىيىتىنى ئىزچىل ساقلاش بىلەن بىرگە قەشقەر ئەتراپىدا ياشايدىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تىلى ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ، بۇ تىلدا جاھانئومۇل ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى. بۇ تىل تارىخ كىتابلىرىدا «خاقانىيە تىلى»، «قەشقەر تىلى»^② دەپ ئاتالدى. قاراخانىيلار ھاكىمىيىتى بىلەن دەۋرداش ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان سەلجۇقىيلار بىلەن غەزەنەۋىلەر پارس مەدەنىيىتىنى ئۆزلىرىنىڭ بەلگىسى قىلدى. قاراخانىيلار بۇ ئىككى تارىخىي قېرىنداشلىرىغا ئوخشىمىغان ھالدا ساپ تۈركىي تىل ۋە تۈركىيانە ئىجتىمائىي يوسۇنلارنى ئىسلامىي ئاتموسفېرادا تىپىكلەشتۈرۈپ داۋاملاشتۇردى. بۇ دەۋردە بالاساغۇن، قەشقەر، سەمەرقەند قاتارلىق شەھەرلەر قاراخانىيلارنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرىگە ئايلاندى. مەسچىت، مەدرىسە، سارايلار كۆپلەپ بارلىققا كېلىپ، مۇدەررىس، ئالىم، تېۋىپ ۋە شائىرلارنىڭ ئىلىمى ئەنجۈمەنلىرى مەدەنىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك روناق تېپىشىنىڭ مەپتۇنكار مەنزىرىسىنى شەكىللەندۈردى.

ساچىيە مەدرىسى قەشقەردە ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىياغا مەشھۇر بىلىم يۇرتى بولۇپ، قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنىڭ تۈۋرۈكلىرى ھېسابلىنىدىغان مۇتەپەككۈر ئىلىم ساھىبلىرى ئەنە شۇ ئىلىم مەركىزىدە يېتىشتۈرۈلگەندى. بەزى مەلۇماتلاردىن قەشقەردە يەنە ھەممىدىيە مەدرىسىسى، مەھمۇدىيە مەدرىسىسى قاتارلىق داڭلىق مەدرىسىلەرنىڭ بولغانلىقىنى ھېس قىلالايمىز. قەشقەرنىڭ ئىلىم دۇنياسىدىكى ئورنى ھەققىدە جامال قارشىيىنىڭ ئابزاس بايانلىرىنى كۆرۈپ ئۆتسەكلا كۇپايە:

«ئىسلام دىيارى، ئەزىرلەر يۇرتى، مەشھۇر زاتلارنىڭ پائالىيەت سەھنىسى، ئېسىلزادە ئەمىرلەرنىڭ ماكانى، ئۇلۇغ ئالىملار تۇغۇلۇپ ئۆسكەن شەھەر - كاشغەر ئۆز دەۋرىدە بەك ئاۋات شەھەر بولغان»^③. ئۇ ساچىيە مەدرىسىنىڭ شۆھرىتى ھەققىدە مۇنداق بايانلارنى قالدۇرغان: «ئىلىم ئىشلىرىنىڭ ئىشلىرى» «مەن كىتابىنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ، نەچچە زامان ئىزدەندىم، مۇمكىن بولسا سېتىۋالاي ياكى يېزىۋالاي دېۋىدىم، بەختىمگە يارىشا قەشقەر شەھىرىنىڭ ئاتاقلىق ۋە تولۇق بەختلىك مەدرىسىلىرىدىن بىرى بولغان ساچ مەدرىسىنىڭ كىتاب ئامبىرىدىن «سۇراھ لۇغەت» كىتابىنىڭ تۆت چوڭ تومى تېپىلدى»^④.

ئەينى ۋاقىتتىكى مەدرىسىلەردە «قۇرئان» ۋە ھەدىس توغرىسىدىكى شەرھلەر، ئىسلام قانۇنى

① ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، ئۇيغۇرچە، 704 - بەت. مىللەتلەر نەشرىياتى، 1991 - يىلى.
 ② يۇقىرىقى كىتابقا قارالسۇن
 ③ غەيرەتجان ئوسمان قاتارلىقلار: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، 325 - بەت. شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 - يىلى.
 ④ ئابدۇشۈكۈر نۇردى قاتارلىقلار: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»، 261 - بەت. مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى.

ھەققىدىكى بىلىملەر، ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ گرامماتىكىلىرى، ئارۇز ۋەزنى سىستېمىسى، ئىلمىي
 فاساھەت، ئىلمىي نۇجۇم، ئىلمىي زىيازەت (ماتېماتىكا)، ئىلمىي مەنتىق (لوگىكا)، جۇغراپىيە قاتارلىق
 دەرسلەر ئۆتۈلگەن. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مائارىپنىڭ مەزمۇن ۋە قۇرۇلمىسىدىكى يۇقىرىقى يېڭىلىقلار ئەرەب، پارس
 ئەدەبىياتلىرىدىكى نۇرغۇن يېڭى ئامىللارنى ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى زېمىنىغا ئېلىپ كىرىپ
 ئۆزلەشتۈردى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۇنىڭدىن بۇرۇن بارماق ۋەزنى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان بولسا،
 ئەمدىلىكتە ئەرەب، پارس ئەدەبىياتلىرىدىكى ئارۇزنىڭ كۆپلىگەن ۋەزىنلىرىنىڭ ئەينى دەۋردىكى
 ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئەھۋالغا تەتبىقلىنىشى نەتىجىسىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى شەكىل
 ۋە ژانىرلار بېيىدى. تەتقىقاتچىلارنىڭ بايانلىرىدىن كۆرە، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ، شۇنداقلا
 قاراخانىيلار بىلەن پاراللېل ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ
 ئالاھىدىلىكىنى مۇنداق بىر قانچە نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈش مۇمكىن^①:

1- باش قاپىيە ۋە ئاياغ قاپىيە ئۇسۇللىرى بىردەك قوللىنىلغان بولۇپ، بۇنىڭدا شېئىردىكى
 ئاھاڭدارلىق تېخىمۇ كۈچلۈك، جەلپكار بولىدۇ. مەسىلەن:

ئاقۇلۇر ئۆزۈم ئانىڭ تۈزۈڭ
 ئەمەلۈر كۆزۈم ئانىڭ تۈزۈڭ.

(يەشمىسى: ئۇنىڭ تۈزلۈكى (گۈزەللىكى) بىلەن كۆڭلۈم ئوۋلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئاياغ تۈزىشى بىلەن
 كۆزۈم ئەمەللىنىدۇ^②).

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ماقال - تەمسىللەر ۋە شېئىرىي پارچىلاردىن باش
 ۋە ئاياغ قاپىيىلەر ماسلاشتۇرۇلغان ئۆرنەكلەرنى كۆپ ئۇچرىتالايمىز.
 بۇنداق مىساللار «قۇتادغۇ بىلىك» تىمۇ نۇرغۇن. مەسىلەن:

5657. كېڭەشكە كىشىدە بىلىم كېڭىيۈر
 كېڭەشكە قوشۇلسا بىلىم، ئىش ئوڭۇر.

قوچۇ ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن ئاپرىنچۇر تېگىن، كىكى قاتارلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىنمۇ
 بۇنداق نەمۇنىلەر يېتەرلىك بار.

2. شېئىرىي شەكىللەردە تۆتلۈكلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، AAAA قاپىيە فورمىسى:

تېدىل سۈيى ئېقىپ تۇرار،
 قىيالارنىڭ تۈۋىگە سوقۇپ تۇرار،
 بېلىق، پاقا تولۇپ تۇرار،
 كۆلچەك تېخى تېشىپ تۇرار^③.

① ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئابدۇشۈكۈر تۇردى، غەيرەتجان ئوسمانلارنىڭ قەلىمىدىكى مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارغا قارالسۇن.
 ② «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 389 - بەت.
 ③ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 100 - بەت.

ААВВ قاپىيە فورمىسى:

قار، مۇز تامام ئېرىشتى، تاغلار سۈيى ئېقىشتى، كۆكۈچ بۇلۇتلار ئۆزلەشتى، قېيىق بولۇپ ئايلىنار^①.

بىز يەنە «دىۋان»دىكى شېئىرلاردىن ۋە ئىسلامىيەتتىن خالىي ئۇيغۇر شېئىرلىرىدىن abbb، abcc، aabc فورمىسىدىكى تۆتلۈكلەرنى تاپالايمىز.

3. مىسرالارنىڭ تۈزۈلۈشى جەھەتتىن ئەركىن بولغان شېئىرلار ئۆزىدىكى ھېسسىياتنىڭ تەبىئىيلىكى، تىلىدىكى ساپلىق ۋە سەمىمىيلىكى ئارقىلىق ئوقۇرمەنلەرنى ئۆزىگە تارتىدۇ. بۇنداق شېئىرلارغا بىز تۇرپان تېكىستلىرىدىن كۆپ ئېرىشەلەيمىز. بۇلارنى ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە ئورتاق بولغان گۈزەل شېئىرىيەت ژانىرلىرىنىڭ بىر تۈرى دېيىشكە تامامەن ھەقلىقىمىز. بۇنىڭ ئايرىنچۇر تېكىستىنىڭ «ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا» دېگەن شېئىرنى مىسال كەلتۈرسەك كۇپايە:

قاتار - قاتار قات - قات تاغلاردا،

تېپتىنچ ئاراملىق ئارانتياندا،

ئارتۇچ، سۆگەت ئاستىدا،

ئاقار سۇلار بويىدا،

شادىمان ئۇچقان قۇشلار كېلىپ،

توپلىنىدىغان جايلاردا

غەم - ئەندىشىسىز ھۈزۈر سۈرگۈلۈك

ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا^②.

4. قاراخانىيلارنىڭ ئىسلاملىشىشىدىن بۇرۇنقى ئەدەبىيات مەزمۇن جەھەتتىن تەڭرىگە سېغىنىش، خىلۋەت ماكانلاردىكى تەقۋادارلىقنى ئۇلۇغلاش، پاكلىق ۋە ئەخلاقنى قەدىرلەش، ئەمگەك، مۇھەببەت قاتارلىقلارداك ھەرقانداق دەۋر كىشىلىرى ئۈچۈن ئورتاق بولغان مەسىلىلەرنى يورۇتۇپ بەرگەن. ئىسلاملىشىشتىن كېيىنكى قاراخانىيلار ئەدەبىياتى ئەسلىدىكى ئەنئەنىۋى شەكىللەرنى مۇمكىنقەدەر ساقلاپ قېلىش بىلەن بىرگە، ئەسلىدە بار بولغان بەزى ئارۇز تۈركۈملىرى ئاساسىدا ئارۇزنىڭ شەكىللىرىنى كۆپەيتتى ھەم بېيىتتى. مەسنەۋى، قەسىدە، غەزەل، رۇبائىي، مۇستەھزاد كەبى شەكىللەر بۇ دەۋردىكى شېئىرىيەتنىڭ دائىمىي فورمىلىرى بولۇپ قالدى. بۇ يەردە شېئىرىي شەكىلدىكى مىللىيلىك بىلەن خەلقئارالىشىش تامامەن ئۇيغۇن بىر رەۋىشتە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولۇپ، بىز بايىلا قەيت قىلىپ ئۆتكەن غەزەل، رۇبائىي قاتارلىق ژانىرلار تۈرك، ئەرەب، پارس شېئىرىيەتلىرىگە نىسبەتەن ئورتاق ئىدى. ئومۇمىي ئىدىئولوگىيىدىكى ئورتاقلىق، قويۇق سىياسىي، ئىقتىسادىي باغلىنىش، مەدەنىيەت جەھەتتىكى راۋان ئالماشتۇرۇش ئەرەب، ئىران، ئوردۇ ۋە ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىكى كۆپ خىل تىل ئۈستىگە قۇرۇلغان ئەدەبىياتنى مەلۇم

① تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 251 - بەت.

② ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، 113 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى.

ئورتاقلىققا ئىگە قىلماقتا ئىدى.

ئارۇز ۋەزىندىكى شېئىرلارنى چۈشىنىشتە ھەم ئۇلاردىن زوق ئېلىشتا، ئۇلاردىكى رىتىم ۋە ئاھاڭدارلىققا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. شائىرنىڭ سۆز ۋە پاساھەتتىكى بالاغىتى ئۇنىڭ سۆز - مىسرالارنى ۋەزىن قانۇنىغا تەبىئىي لايىقلاشتۇرۇپ، مۇئەييەن ئىزچىللىققا ئىگە مۇزىكىلىق قۇرۇلمىنى رويپا چىقىرىشدا كۆرۈلىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئوقۇرمەنمۇ شېئىرىيەتتىكى ئاشۇ خىل قائىدىلەرنى ئاپتورغا يانداش ھالدا ئۆزلەشتۈرگەن بولۇشى لازىم بولىدۇ. بىز بۇ يەردە «ۋەزىن قۇرۇلمىسى» دېگەن بىر مەسىلىگە يولۇقىمىز، ۋەزىن ئادەتتە، مىسرادىن ئورۇن ئالغان سۆزلەر تەركىبىدىكى ئۇزۇن - قىسقا بوغۇملارنىڭ قانۇنىيەتلىك تەكرارلىنىشىدىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن:

كەلسە قالى قاتغىلىق ئەرتەر تەيۇ سەرىنگىل
 ئۆزلەك ئىشتىن بىلىپ تۇر ئانچا ئاڭا تەرىنگىل.

كەلسە ساڭا قاتتىق كۈن ئۆتەر دىبان سەۋر قىل،
 پەلەك ئىشتىن بىلىپ تۇر ئاڭا لايىق تەدبىر قىل.

ۋەزىن سىخىمىسى:

مۇستەفئىلۇن \ فەئۇلۇن \ مۇستەفئىلۇن \ فەئۇلۇن
 --- √ --- √ --- √ --- √ ---

بىر ۋەزىن بىرقانچە ئۇزۇن - قىسقا بوغۇمدىن تۈزۈلىدۇ، بىرقانچە خىل ۋەزىننىڭ قانۇنىيەتلىك تەكرارلىنىشىدىن يەنە بەھرلەر (بىر مىسراغا قارىتا كېتىۋاتىدۇ) ھاسىل بولىدۇ.

فۇئاد كۆپرۈلۈ ۋە ئاننىمارىيە شىممېل (Annemarie Schimmel) لارنىڭ تەتقىقاتلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بېيىت، قىتئە، مۇرەببە، مۇخەممەس، مۇسەددەس، مۇستەھزاد قاتارلىق شېئىر شەكىللىرى جاھىلىيەت دەۋرىدىكى شېئىرىيەتنىڭ ئەنئەنىلىرى سۈپىتىدە ئىسلامىيەت ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋر شېئىرىيەتنىڭ شەكىل بايلىقىغا ئايلانغان، شۇنداقلا ئىسلامىي قىممەت قارىشىدىكى مەزمۇنلار ئاساسىدا تېخىمۇ جۇلا تاپقان^①.

تۈرك، ئەرەب، پارس خەلقلەرنىڭ كلاسسىك شېئىرىيەتتە رىتىم بىلەن قاپىيە ئاساسلىق ئامىل بولغان، بۇ ھال ئىسلامىيەت تۈسىدىكى قاراخانىيلار دەۋرى شېئىرىيەتتە تېخىمۇ تىپىك ۋە قويۇق بولغان. ۋەھالەنكى، كلاسسىك شېئىرىيەتتىكى ئارۇز بولسا دەل ئاشۇ ئامىللارنىڭ رول ئوينىشى نەتىجىسىدە رويپا چىققان ھەمدە ئۇ شۇ ئامىللارنى ئۆزىدە يارقىن نامايان قىلغان شېئىرىيەت ئەندىزىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھەقتە ئاننىمارىيە شىممېل: «قاپىيىسىز شېئىرلارنى قەدىمكى دەۋرلەردىن ئىزدەپ تاپقىلى بولمايدۇ، ھەتتا قاپىيە ئەرەب، پارس، تۈرك، ئوردۇ ئەدەبىياتلىرى ئەنئەنىسىدىكى پروزالارنىڭمۇ ئايرىلماس بىر قىسمى» دېگەنىدى.

بىز يۇقىرىقى ھۆكۈمدىن مۇنداق بىر يەكۈنگە ئىگە بولىمىز: قاپىيە ئەرەب، پارس، تۈرك ئەدەبىياتلىرىدىكى، جۈملىدىن ھەرقانداق قەدىمكى دەۋر ئەدەبىياتىدىكى تۈپكى ئامىللارنىڭ بىرى. بۈگۈنكى ئەدەبىيات نەزەرىيىسى دەرسلىكلىرىدە ئەدەبىياتنىڭ تاشقى ئامىللىرى توغرىسىدىكى پەلسەپىۋى بايانلار كۆپرەك ئورۇن ئىگىلەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەدەبىي ژانىرلار توغرىسىدىكى بىلىملەرمۇ ئاساسەن غەرب ئەدەبىياتى ئەنئەنىسىدىن كەلگەن. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەدەبىيات نەزەرىيىسى دەرسلىكلىرى ئومۇمەن دېگۈدەك خەنزۇ تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغاچقا ۋە ئۇلارغا ئۇيغۇر

① فۇئاد كۆپرۈلۈنىڭ «تۈرك ئەدەبىياتى» ۋە ئاننىمارىيە شىممېلنىڭ «رەڭدار كىمخاب» (A Two Colored - Brocade) ناملىق كىتابلىرىغا قارالمۇن.

ئەدەبىياتى ئەنئەنىسىدىكى مىللىي تەركىبلەر كىرگۈزۈلمىگەچكە، دەرسلىكلەر نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەرەققىياتىنىڭ تەقەززاسىغا ئۇيغۇن كەلمەسلىكتەك ئەھۋاللار مەۋجۇت. ئەسلىدە بىزدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا، تارىختىكى تەرەققىيات جەريانىغا، ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى، لېكسىكىسى ۋە مورفولوگىيىسىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشلىرىگە مۇناسىپ كېلىدىغان شېئىرىيەت نەزەرىيىسى بولۇشى كېرەك ئىدى. بۇنىڭدا بىز ئەدەبىياتنىڭ ماھىيىتىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بىر پۈتۈن زىمىنى ئىچىگە قويۇپ تۇرۇپ ئىزدىنىشىمىز ۋە ماھىيەتنى ئىجتىمائىي بۇرۇلۇشنىڭ ھەربىر ھالقىسى بىلەن تۇتاشتۇرۇشىمىز كېرەك بولىدۇ.

كلاسسىك شېئىرىيەتتىمىزدە (ئەلۋەتتە، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى شېئىرىيەتتە) بېيىت، مىسرا، سەدرە (تۇنجى مىسرا)، مەتلە (تۇنجى كۈپلەت)، مەقتە (ئاخىرقى كۈپلەت)، قاپىيە، رادىق قاتارلىق بىرلىك ياكى ئاتالغۇلار كۆپرەك ئۇچرايدۇ؛ مەزمۇن جەھەتتىن بولسا، قەسىدە، غەزەل، ھەزەل، قىتئە، رۇبائىي، مەسنەۋى، ساقىنامە، دىۋان، داستان قاتارلىق ژانىرلار كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

يۇقىرىقىلار شېئىرنىڭ شەكلىي ئامىللىرى ۋە مەزمۇن ئاساسىدىكى تۈرلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىقى ھەربىر شېئىر تۈرى تۇرمۇشنىڭ مۇئەييەن تەرتىپىنى ئۆزىگە مەخسۇس تېما قىلىش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ ھەقتە قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئەدەبىيات نامايەندىلىرى ھەققىدە توختالغىنىمىزدا، تەپسىلىي توختىلىمىز.

ئىقتىسادىي ئالاقە تىل تەرەققىياتىغا روشەن تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ. «ئۇيغۇر تىلىغا قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرى ئارقىلىق ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر سىڭىپ كىردى»^①. بۇ يەردىكى بايان قاراخانىيلار ئەدەبىياتىدىكى يىرىك نامايەندە بولمىش «قۇتادغۇ بىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «ئەتەبتۈل - ھەقايىق»، «قىسەسۇل - ئەنبىيا» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ لۇغەت تەركىبىگە قارىتا ئېيتىلىۋاتىدۇ. بۇ ئەسەرلەرنىڭ تىلىدا ئەرەب - پارىچىدىن كىرگەن سۆزلەر %25 گىمۇ بارمايدۇ^②.

شېئىر بىر مىللەتنىڭ تىلىدىكى خۇسۇسىيەتلەرنى ئەڭ مەركەزلىك، ئەڭ تىپىك گەۋدىلەندۈرىدىغان ژانىر سۈپىتىدە تەپەككۈردىكى ئېتنوگرافىيىلىك، ئېكولوگىيىلىك، مىللىي پىسخولوگىيىلىك خاسلىقلارنى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ لېكسىكا بايلىقىنى ھەم ئۇنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىلىرىنى چۈشىنىش بىزنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى باسقۇچىدىكى ۋارىيانتىنى چۈشىنىشىمىزگە تارىخ جەھەتتىن ئاساس سالىدۇ.

قاراخانىيلار دەۋرى ئىنسانىيەتكە مەھمۇد كاشغەرىي (مىلادىيە 1008 - 1105)، يۈسۈپ خاس ھاجىپ (مىلادىيە 1019 - 1085)، ئەھمەد مەھمۇد يۈكەنەكىي (مىلادىيە ؟) قاتارلىق ئۈچ مۇنەۋۋەر ئالىمنى تەقدىم قىلدى. ئۇلاردىن ئايرىم - ئايرىم ھالدا «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇ بىلىك»، «ئەتەبتۈل - ھەقايىق» قاتارلىق جاھانئومۇل ئەسەرلەر ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە ئالاھىدە مىراس بولۇپ قالدى. بۇلار ئەنئەنە بىلەن يېڭىدىن قوبۇل قىلىش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا توغرا ھەل قىلىپ، بىر تەرەپتىن ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر ئەدەبىي مىراسلىرىنى پىداكارلىق بىلەن قوغدىدى، يەنە بىر تەرەپتىن ئىسلام ئىدىئولوگىيىسىنى قوبۇل قىلىش شەرتى ئاستىدا ئەرەب، پارس ئەدەبىياتلىرىدىكى مۇناسىپ كېلىدىغان ئۇسلۇب، ژانىر ۋە باشقا ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى ئىجادىي رەۋىشتە تەنقىدىي قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى خەزىنىسىنى يېڭى جاۋاھىرلار بىلەن بېيىتتى. ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئىسلامىي مۇھىتتىكى مىللىي كىملىكىنى قانداق تونۇش، يېڭى ھاكىمىيەتنى ئىسلامىيەت ئەندىزىسى بويىچە

① «ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە، 384 - بەت، قازاقىستان ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇر تەتقىقاتى ئورنى تۈزگەن، رۇسچىدىن ئۇيغۇر سايىرائى تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى.

② يۇقىرىقى كىتاب، 385 - بەت.

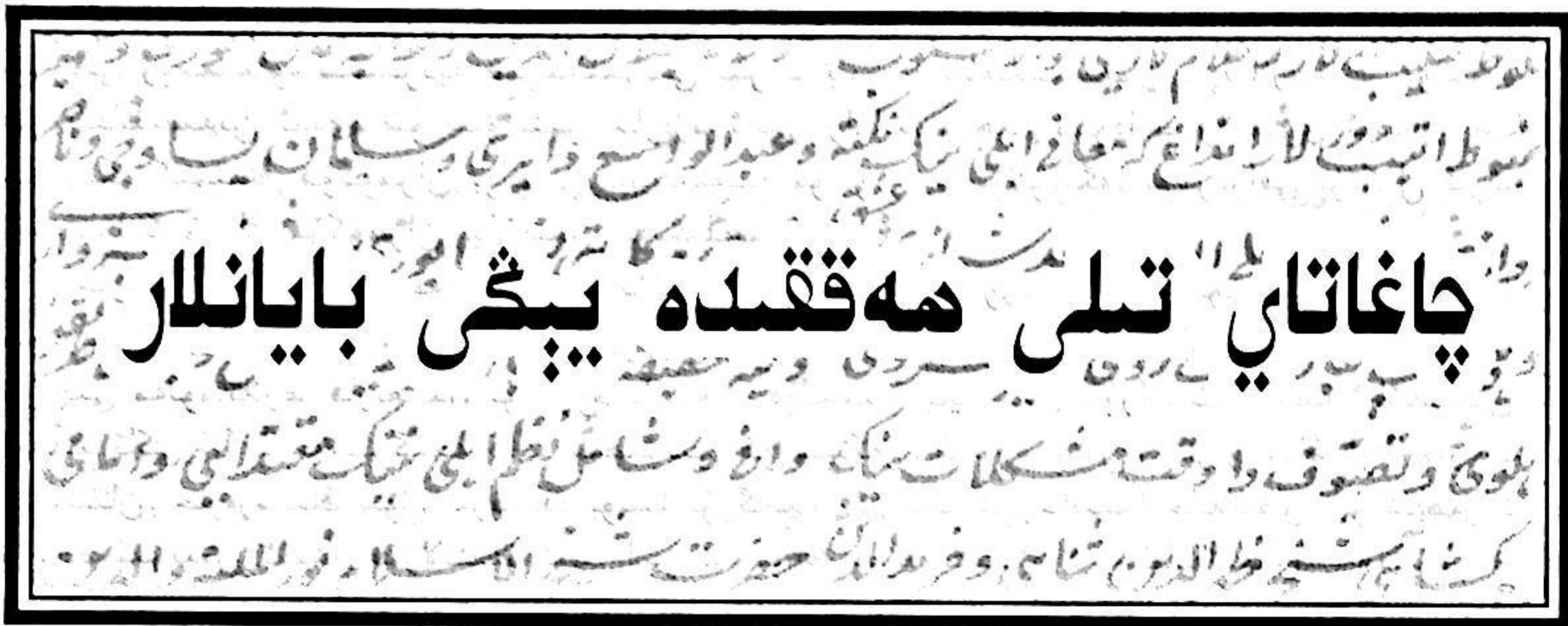
قانداق ئىدارە قىلىش، بەختلىك، قوۋناق، ئاۋات جەمئىيەتنى قانداق بەرپا قىلىش مەسىلىسىگە دۇچ كەلگەندە، يۇقىرىقى مۇتەپەككۇرلار بۇ مەسىلىلەرگە رېئال نۇقتىنى چىقىش قىلىپ ئۈنۈملۈك جاۋاب بەردى. «مەھمۇد كاشغەرىي تۈركىي بولمىغان سەرخىللار مەدەنىيىتى ۋە ئىدىيىسىنى رەت قىلغان بولسا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇلارنى قوبۇل قىلغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇلارنى ھەممىگە تونۇشلۇق بولغان تۈركىي مەنبەلەر بىلەن تەتبىقلىغان ھەم ئەجنەبىيچە ئىپادىلەشلەرنى تۈركىي شەكىللەر ئىچىگە سىڭدۈرگەن»^①.

مەھمۇد كاشغەرىي ئىسلام مۇخلىسى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىلى، مەدەنىيىتىنى، جۈملىدىن ئەدەبىياتىنى ئەرەب - پارسلارنىڭ تەسىرىدىن خالىي تۇتۇشنى ئارزۇ قىلغان. ئۇ تۈركىي قوۋملار ئولتۇراقلاشقان بارلىق رايونلارنى ئون بەش يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت سەرپ قىلىپ، ئىنچىكە تەكشۈرۈپ چىقىپ، ئۇلارنىڭ تىلى، شېۋىسى ۋە ئېتنىك ئالاھىدىلىكى ھەققىدە قىممەتلىك، مول ماتېرىياللارنى توپلىغان، شۇڭا «دىۋان» غا قەدىمكى قوشاقلار ۋە ماقال - تەمسىللەرنى كىرگۈزۈپ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆزىگە خاس پەلسەپىلىرىدىن قىممەتلىك بېشارەتلەرنى بېرىشكە مۇۋەپپەق بولالغان. بۇنىڭ بىلەن بىرگە مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىدە، يەنى ھەرقايسى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى تارىخىي رىۋايەتلەرنى قىستۇرۇش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ساپ ئېتنىك سالاھىيىتىنى ئوڭۇشلۇق تەسۋىرلەپ بېرەلگەن. ئىران شائىرى ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى ئۆزىنىڭ يىرىك ئەسىرى «شاھنامە» دە رۇستەم پالۋان ئوبرازىنى يارىتىپ، ئۇنى پارسلارنىڭ بۈيۈك مىللىي قەھرىمانى سۈپىتىدە تۈركلەرنىڭ مىللىي قەھرىمانى ئافراسىيابتىن ئۈستۈن قويدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي بولسا «دىۋان» دا ئافراسىياب توغرىسىدىكى قەدىمكى تۈركىي خەلق مەرسىيە - قوشاقلاردىن پارچىلارنى بېرىپ، ئىسلامىي مۇھىت ئىچىدىكى كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە ئۇنى قايتا نامايان قىلىدۇ، ئامېرىكىلىق تەتقىقاتچى ناتان نۇر مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرى ھەققىدە مۇنداق باھا بەرگەن: «مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەسىرى تۈركىيلەرنىڭ تىلى ۋە مەدەنىيەت تارىخى ھەققىدىكى ئاچقۇچلۇق مەنبەدۇر. ئۇنىڭ دىۋانى تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتى، تۈركىي تىللاردىكى بېكىتىلگەن سۆزلەر، كۈندىلىك ئەمەلىيەت، ئاغزاكى ئەنئەنە ۋە خەلق ئېتىقادلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئېتنىك ئىدىئولوگىيىدىن ئىبارەتتۇر»^②.

ئامېرىكىلىق ئۇيغۇرشۇناس روبېرت «قۇتادغۇ بىلىك» نى ئەھمىيەت جەھەتتە دانكوف دانتىنىڭ «ئىلاھ كومېدىيىسى» ۋە فىردەۋسىينىڭ «شاھنامە» سى بىلەن باراۋەر ئورۇندا قويدۇ. ئۇنىڭ تەسۋىرلىشىچە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنىڭ سەرخىللىرى جىددىي ئېھتىياجلىق بولىدىغان ھۆكۈمدارلىق پىرىنسىپلىرىنى ئىران - ئىسلام مەنبەلىرىدىن قوبۇل قىلغان، شۇنىڭدەك بۇ پىرىنسىپلارنى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئورامىغا ۋە كەلگۈسىدىكى ئېھتىياجىغا لايىقلاشتۇرغان.

ئەھمەد مەھمۇد يۈكەنكىينىڭ ئۇسلۇبى بەئەينى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى ھېكمەتلىك تەمسىللەر بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق ئاللىگورىيىسىنىڭ بىرىكمىسىدە كىلا تۈيۈلىدۇ. بىز بۇ ئۈچ ئالىمنىڭ ئەسەرلىرىگە دىققەت بىلەن نەزەر سالساق، شەكلى ۋە ئۇسلۇبىنىڭ پەرقلىق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلاردا تۈركىي خەلقلەرگە خاس بولغان تەمسىلىي ئۇسلۇب (Proverbial style) تىن ئىبارەت بىر ئەنئەننىڭ ئىزچىل داۋام قىلغانلىقىنى كۆرۈپ يېتىمىز. بىز بۇنى ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئۇچرىتىمىز. (ئاپتور شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتىدا، پروفېسسور)

①② ناتان نۇر (Nathan Light): «تايغاق يول: تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىنىڭ نەتىجىلىرى ۋە قۇرۇلمىسى ھەمدە ئىسلامىيەت دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مۇقاملىرى ۋە زامانىۋىلىق»، ئىنگلىزچە، UMI دىسپېرتاتسىيىسى، 1988 - يىلى.

ئابدۇرېھىم راخمان

1. خارەزم ۋە ئاتالمىش «خارەزم تۈركچىسى»
 چاغاتاي تىلى ھەققىدىكى قاراشلار دېگەندە، چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى، دەۋرلەرگە ئايرىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئاساسى بولغان تۈركىي تىلىنىڭ مىللىي كىملىكى قاتارلىق مەزمۇنلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئاساسى بولغان تۈركىي تىلىنىڭ مىللىي كىملىكى ھەققىدە مەرسۇلتان ئوسمانوۋ ۋە خەمەت تۆمۈرلەر خېلى ئەتراپلىق ئىلمىي مۇھاكىمىلەر يۈرگۈزگەن. بۇ ماقالىدە ئاساسلىقى چاغاتاي تىلىنىڭ دەۋرلەرگە ئايرىلىشى ھەققىدىكى قاراشلارنى چۆرىدىگەن ھالدا چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئاساسى بولغان تۈركىي تىلىنىڭ مىللىي كىملىكى ھەققىدىكى پىكىرلەرگە بەزى تولۇقلىمىلار بېرىلىدۇ.
 چاغاتاي تىلىنى دەۋرلەرگە ئايرىش مەسىلىسى ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى ھەققىدىكى پىكىرلەرگە تاقىلىدۇ. تۈركىي تىللارنى دەۋرلەرگە ئايرىش تۈركولوگىيىدىكى چەتلىپ ئۆتكىلى بولمايدىغان مۇھىم تېما. شۇڭا، تۈركولوگلارنىڭ ھەممىسى بۇ ھەقتە ئۆز پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەن.
 تۈركولوگلار ئارىسىدا چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىش مەزگىلىدىكى «خارەزم دەۋرى»نى ئېتىراپ قىلىش - قىلماسلىق، بۇ نۇقتىدىكى تالاش - تارتىشلارنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ. ئالدى بىلەن بۇ تالاش - تارتىشلارنىڭ تۈگۈنى بولغان ئاتالمىش «خارەزم تۈركچىسى»نىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇپ چىقايلى.
 خارەزم - بۈگۈنكى ئۆزبېكىستان ۋە تۈركمەنىستان چېگراسى ئىچىدە قالغان، ئەرەب تارىخچىلىرى تەرىپىدىن ئامۇ (جەيھۇن) دەرياسىنىڭ ئارال كۆلىگە قۇيۇلۇش ئېغىزىنىڭ جەنۇبى ۋە بۇ دەريانىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان جايلار، شۇنداقلا شۇ يەرلەردىكى خەلققە بېرىلگەن نام ئىدى ①. ئەرەب ئىستېلاسىدىن كېيىن بۇ نام پەقەتلا يەر نامى بولغان، ئۇنىڭ خەلقى بولسا «خارەزمىي»

① ئايسۇ ئاتا: «خارەزم - ئالتۇن ئوردى تۈركچىسى»، ئىستانبۇل، 2002 - يىلى، 1 - بەت. ② «خارەزم تۈركچىسى»

دەپىلىگەن. خارەزمنىڭ مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئورۇن بولۇشى ئۇنىڭ ئىران، ھىندىستان، جۇڭگو، جەنۇبىي رۇسىيە ۋە سىبىرىيە قىرغاقلىرىنى بىر - بىرىگە باغلايدىغان يوللارنىڭ تۈگۈنىگە جايلاشقانلىقىدىن ئىدى. شۇ سەۋەبتىن خارەزم ئەينى زاماندا مۇھىم سودا مەركىزى ئىدى. شۇڭا، خارەزمگە كىمنىڭ ھۆكۈمران بولۇشى ئەمەلىيەتتە مۇشۇ سودا تۈگۈنىگە، توغرىراقى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىياغا كىمنىڭ ھۆكۈمران بولۇشىنى بەلگىلەيتتى.

خارەزمگە ئائىت ئەڭ قەدىمىي مەلۇماتلار ھېرودوتقا ئائىتتۇر. ئۇنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، خارەزملىكلەر ئامۇ دەرياسى ساھىلىدا ئەتراپى تاغلار بىلەن قورشالغان بىر بۆلەكتە يەرلەشكەنىدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ قوۋم ياشىغان دۆلەتنىڭ پايتەختى خوراسىما دەپ ئاتالغان. بۇ ئىسىم تاكى 13 - ئەسىرگىچە كات شەھىرىنى كۆرسەتكەن. كات شەھىرى خارەزمنىڭ ئوڭ تەرىپىگە جايلاشقان. خارەزمنىڭ سول تەرىپىدە بولسا ئۆرگەنچ، (ئەرەبچە جۇرجانىيە) جايلاشقان. بۇ شەھەر ئەرەب تارىخچىلىرىدىن ئىبنى فەزلاننىڭ ئەسەرلىرىدە «تۈرك دەۋازىسى» دەپ ئاتالغان^①. «خارەزمشاھ» ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنلا بۇ زېمىنغا ھاكىم بولغانلارغا بېرىلگەن بىر ئۇنۋان ئىدى. خارەزم پارس ئىمپېرىيىسى زامانىدىن تارتىپ تاكى 995 - يىلىغىچە ئافرىقا خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. تەتقىقاتلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ دەۋر تىلى ئاۋىستا، سوغدى تىللىرىغا ئوخشاشلا شەرقىي ئىران تىللىرىغا مەنسۇپ ئىدى. خارەزم 717 - يىلى ئەرەبلەر تەرىپىدىن پەتھ قىلىنغان. 995 - يىلى سامانىيلار خارەزمنىڭ جەنۇبىغا بېسىپ كىرىپ، ئۆزلىرىنى «خارەزمشاھ» دەپ ئېلان قىلغان^②. 10 - ئەسىرلەردە ئەرەب جۇغراپىيە ئالىملىرى ۋە تارىخچىلىرىنىڭ يازمىلىرىدا تۈركىي سۆزلەرنىڭ كۆرۈلۈشى، ئابباسىيلار دەۋرىدە بەسرە ۋالىيىسىنىڭ تۈركىي خەلقلەردىن بولۇشى، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ خارەزمدا ياشايدىغان تۈركىي خەلقلەردىن «كۆچەت»^③ دېگەن قوۋم نامىنى تىلغا ئېلىشى بۇ دەۋردە خارەزمدا تۈركىي خەلقلەرنىڭ بارلىقىنى دەلىللەيدۇ.

1047 - يىلى غەزەنەۋىلەر خارەزمىنى ئىلكىگە ئالدى ۋە ئالتۇنتاشنى بۇ يەرگە ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن خارەزم غەزەنەۋىلەرنىڭ بىر ئۆلكىسى قاتارىدا يېڭى بىر خارەزمشاھلار دەۋرى باشلاندى. ئالتۇنتاشنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن غەزەنە سۇلتانى مەسئۇد ئۆز ئوغلى سەئىدىنى خارەزم شاھ قىلىپ تەيىنلىدى. ئالتۇنتاشنىڭ ئوغلى ھارۇن بۇنى قوبۇل قىلماي، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى ۋە بۇخارا سەلجۇقلىرى تەۋەلىكىگە كىردى. ئەگەر سامانىيلارنىڭ ھالاكىتى ئىران تىللىق خەلقلەرنىڭ ماۋەرائۇننەھرگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرلىشىشى ھېسابلىنسا، غەزەنەۋىلەردىن ئالتۇنتاشنىڭ خارەزمشاھ بولۇشى ئىران تىللىق خەلقلەرنىڭ خارەزمگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى ھېسابلىنىدۇ. سەلجۇقىيلارنىڭ خارەزمگە كىرىشى خارەزمدا يېپيېڭى بىر دەۋرنىڭ باشلانغانلىقىنىڭ بەلگىسى بولدى. خارەزم غەزەنەۋىلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە غەزەنەۋىلەر ئوردىسىدىن بەك يىراقتا بولغانلىقى سەۋەبلىك ئۇ يەردە دائىم توپىلاڭ بولۇپ تۇراتتى. غەزەنە سۇلتانى مەسئۇد دەۋرىدە خارەزم ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل بولۇپ بولغانىدى. ئالتۇنتاشنىڭ ئوغلى ھارۇندىن باشلاپلا خارەزم ئەمىرلىرى غەزەنەۋىلەرنىڭ گېپىنى ئاڭلىمايدىغان، سەلجۇقىيلارغا بېقىنىدىغان بولۇۋالغانىدى. غەزەنە سۇلتانى مەسئۇد 1035 - يىلى قاتىل ياللاپ ھارۇننى ئۆلتۈردى؛ 1038 - يىلى جەندىنلىك يەرلىك ھاكىمى شاھ مەلىكى خارەزمشاھ قىلىپ تىكلدى. 1040 - 1041 - يىلى شاھ مەلىك قوشۇن

① زەكى ۋەلىدى توغان: «خارەزم مەدەنىيەت ۋە سىقىلىرى»، 1 - قىسىم، خارەزمچە تەرجىمە ئەسەر «مۇقەددىمەتۈل - ئەدەب»، ئىستانبۇل، 1951 -

يىلى، 15 - بەت.

② ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، (خەنزۇچە): خۇنەن مائارىپ نەشرىياتى، 1986 - يىلى، 381 - بەت.

③ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى، 463 - بەت.

باشلاپ خارەزمگە بېسىپ كىرىپ، قانلىق جەڭلەردىن كېيىن پايتەختنى ئالدى ۋە خوتېنى مەسئۇدنىڭ نامىغا ئوقۇتتى. 1040 - يىلى مەسئۇد دانداناكان ئۇرۇشىدا سەلجۇقىيلار تەرىپىدىن ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇپ بولۇپ، خۇراسانغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئاخىرلاشتۇردى. 1043 - يىلى خارەزم سەلجۇقىيلارنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىردى. سۇلتان مەلىكشاھ زاماندا كەلگەندە، خارەزم بۇ سۇلتان تەيىنلىگەن ۋالىيلار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىندى. سۇلتان مەلىكشاھنىڭ تەختدارى ئانۇشتېگىن دەۋرىدە خارەزم تۈركىي خەلقلەردىن قىپچاق ۋە قاڭلى قوۋملىرى يەرلىك شەكىلگە باشلىدى ۋە خارەزمنىڭ تۈركىيلىشىشى تاماملاندى^①. شۇنداق قىلىپ خارەزم قىپچاق، قاڭلى ۋە ئوغۇزلارغا ئورتاق بىر تۈركىي تىل - خارەزم تۈركچىسى مەيدانغا كەلدى. غەزەنۋىلەر ۋە سەلجۇقىيلار دەۋرىدە تۈركىيلەرنىڭ ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرۇشى بىلەن تۈركىي تىل ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلىشقا باشلىدى ۋە قۇتبىددىن زامانىسىدا خارەزم تۈركچىسى بىلەن ئەسەر يېزىلىشقا باشلىدى.

1097 - يىلى سەلجۇق ھۆكۈمدارى سۇلتان سەنجەر ئانۇشتېگىننىڭ ئوغلى قۇتبىددىن مۇھەممەدنى خارەزمشاھ قىلىپ تەيىنلىدى. بۇنىڭ بىلەن خارەزمنىڭ پارلاق دەۋرى باشلاندى ۋە 1231 - يىلىغىچە داۋاملاشتى. خارەزمشاھ ئاتىسى دەۋرىدە (1127 - 1156) يېرىم مۇستەقىل ھالىتىگە كەلگەن خارەزم ئېل ئارىلان (1156 - 1172) ۋە ئەلئىددىن تېكىش (1172 - 1200) زامانىدا كۈچىيىپ زورايدى. ئەلئىددىن مۇھەممەد (1200 - 1220) دەۋرىدە مۇستەقىل دۆلەت شەكلىدە بولغان خارەزمشاھلار دۆلىتى جەلئىددىن مۇھەممەد (1220 - 1231) دەۋرىدە ھۆكۈمراننىڭ ئىقتىدارسىزلىقى تۈپەيلى موڭغۇللارغا يېڭىلىپ تارىخ سەھنىسىدىن چۈشتى. چىڭگىزخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن (1227) خارەزمنىڭ شەرقىي قىسمى ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى جۇجىغا بۆلۈپ بېرىلدى. 14 - ئەسىردە جۇجى خانلىقىنىڭ ھوقۇقى قوڭراتلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ ئەسىردە سودا - تىجارەت، مەدەنىيەت - مائارىپ مىسلىسىز گۈللەندى. 1379 - يىلى ئەمىر تېمۇر خارەزمنى ئۆز تۇپراقلىرىغا قوشتى. ئەمىر تېمۇرنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن (1405) شەيبانىيلار خارەزمنى ئالدى. شەيبانىيلارنىڭ سەلتەنىتى ئاخىرقى ھۆكۈمدار ئابدۇللاخان (1583 - 1598) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇلمۇئىننىڭ ئۆلۈمى (1598) بىلەن ئاخىرلاشتى، شۇنىڭ بىلەن شەيبانىيلار خانلىقى بۇخارا (18 - ئەسىر)، خىۋە ۋە قوقەند خانلىقلىرىغا بۆلۈندى. 16 - 19 - ئەسىرلەردە خارەزم خارابىلىشىشقا باشلاپ، ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە مەدەنىيەت زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. رۇسلار 1863 - يىلى بۇخارا خانلىقىنى، 1873 - يىلى خىۋە خانلىقىنى، 1876 - يىلى قوقەند خانلىقىنى بويسۇندۇردى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن خانلىقلارغا خاتىمە بېرىلىپ، 1920 - يىلى خارەزم خەلق جۇمھۇرىيىتى، 1921 - يىلى خارەزم سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. 1924 - يىلى بۇخارا، قوقەند خانلىقلىرى ۋە خىۋە خانلىقىنىڭ شەرقىي تەرىپى ئۆزبېكىستانغا، خىۋە خانلىقىنىڭ غەربىي تەرىپى تۈركمەنىستانغا بۆلۈپ بېرىلدى.

ئەمدى بىز چاغاتاي تىلى ھەققىدە بايانىمىزغا قايتىپ كېلەيلى.
ئېلىمىز ھەم چەت ئەللەردىكى چاغاتايشۇناسلارنىڭ چاغاتاي تىلىنىڭ دەۋرى ۋە تەبىرى ھەققىدىكى قاراشلىرى قىسمەن پەرقلەنىدۇ. ئېلىمىزدە چاغاتاي تىلى «14 - ئەسىردىن 20 - ئەسىرنىڭ

① بۇ ھەقتىكى ئەڭ نوپۇزلۇق مەنبە - بارتولدىنىڭ «موڭغۇل ئىستېلاسىغا قەدەر تۈركىستان» ناملىق ئەسىرىدۇر، 1910 - يىلى.

باشلىرىغىچە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئورتاق قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىق تىلى»^①، «14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تاكى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇر، ئۆزبېك خەلقى ئورتاق قوللانغان ئەدەبىي تىل»^② دېگەن قاراش مۇقىملىشىپ قالغان، شۇنداقلا «خارەزم يادىكارلىقلىرى» دېگەن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىنماي، خارەزم دەۋرى يادىكارلىقلىرى چاغاتاي تىلى يادىكارلىقلىرى دەپ تونۇلغان. غەرب تۈركولوگلىرى ئارىسىدا (تۈركىيىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) چاغاتاي تىلى ھەققىدە «12 - 19 - ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام تۈرك ئەدەبىياتى دەۋرىدە قوللىنىلغان يەرلىك شېۋىلەر، بولۇپمۇ ئۆزبېك شېۋىسى مەۋجۇت بولغان تىل»^③، «15 - ئەسىردىن 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە مەيدانغا كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تىلى»^④، «13 - ئەسىردىن 19 - ئەسىرگىچە قوللىنىلغان»^⑤ «ئىسلامىي ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركچىسى ئەدەبىي تىلىنىڭ داۋامى، ئۈچىنچى سەھىپىسى تېمۇرىيلەر ئىمپېراتورلۇقىدا (1405 - 1502 - يىللار) خارەزم تۈركچىسىنىڭ داۋامى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن»^⑥ دېگەندەك قاراشلار مەۋجۇت. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگلىرى «چاغاتاي تىلى» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئورنىغا «كونا ئۆزبېك تىلى» دېگەن ئاتالغۇنى قوللىنىدۇ ۋە خارەزم يادىكارلىقلىرىنىمۇ كونا ئۆزبېك تىلى يادىكارلىقلىرىغا كىرگۈزىدۇ^⑦.

ئاتالمىش خارەزم تۈركچىسى 13 - ئەسىردىن ئېتىبارەن خارەزم ۋە سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن قىسمىدا ئوغۇز (تۈركمەن) ۋە قىپچاق يەرلىك شېۋىلىرىنىڭ تەسىرىدە خاقانىيە تىلىدىن ئاساس ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي ئەدەبىي تىلىنى كۆرسىتىدۇ^⑧. خارەزم تۈركچىسى دەپ ئاتالغان بۇ دەۋر تىلى خاقانىيە تىلىدىن چاغاتايچىغا ئۆتۈشتىكى تىل بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. خارەزم زېمىنىدا يەرلەشكەن ئوغۇز، قىپچاق ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ شېۋىلىرىدىن ئېلىنغان ئامىللار ئۇنىڭ ئاساسى بولغان خاقانىيە تۈركچىسىگە يۇغۇرۇلۇپ، خارەزم تۈركچىسىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى تەشكىل قىلغان. بۇ دەۋر تىلىنىڭ نامى ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «مەجالسۇن نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. نەۋائىي خارەزملىك ھۈسەيىن خارەزمىي ھەققىدە مۇنداق يازىدۇ: «مەۋلانە ھۈسەيىن خارەزمىي... مەۋلانە جەلالىددىن رۇمىي قۇددىسە سىررۇھۇ مەسنەۋىسىغا شەرھ بىتتۈرۈش ۋە قەسەدەئى بۇردەغا داغى خارەزمچە تۈركىي تىل بىلەن شەرھ بىتتۈرۈش»^⑨.

خارەزم سىر دەرياسىنىڭ دېڭىزغا قۇيۇلۇش ئېغىزىدا چىڭگىزخان ئىستېلاسىدىن بۇرۇن

① خەمىت تۆمۈر، ئابدۇرۇپ پولات: «چاغاتاي تىلى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 - يىلى، 1 - بەت.
 ② مىر سۇلتان ئوسمانوۋ، خەمىت تۆمۈر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۈنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 - يىلى، 1 - سان: «خەمىت تۆمۈر ئىلمىي ماقالىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى، ئابلىمىت ئەھمەت: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ ئۈنۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 - يىلى، 1 - بەت.
 ③ ھ. ۋامبېرى: «چاغاتاي تىلى تەتقىقاتى»، لېپزىگ، 1667 - يىلى.
 ④ ئا. ن. سامىلوۋىچ: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك ئەدەبىي تىلىنىڭ تارىخى - ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى توپلىمى»، لېنىنگراد، 1928 - يىلى.
 ⑤ فۇئاد كۆپرۈلو: «چاغاتاي ئەدەبىياتى»، «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 3 - توم، ئىستانبۇل، 1928 - يىلى، 270 - 323 - بەتلەر.
 ⑥ يانوس ئېكىمان: «چاغاتاي تىلى قوللانمىسى»، ئامېرىكا، ئىندىئانا ئۈنۋېرسىتېتى، بىلومىڭتون، 1966 - يىلى، 1 - بەت.
 ⑦ ئۇ. تۇرۇسۇنوف، ب. ئۇربايېق، ئا. ئېلىيېق: «ئۆزبېك ئەدەبىي تىلى تارىخى»، ئاشكەنت، 1995 - يىلى، 104 - بەت: ئا. م. شېرباك: «10 - 13 - ئەسىرلەردىكى شەرقىي تۈرك تىلىنىڭ گرامماتىكىسى»، موسكۋا - لېنىنگراد، 1961 - يىلى: ئى. ئى. فازىلوف: «قەدىمكى ئۆزبېك تىلى»، 14 - ئەسىردىكى خارەزم يادىكارلىقلىرى»، ئاشكەنت، 1967 - يىلى.
 ⑧ يانوس ئېكىمان: «خارەزم تۈركچىسى»، ج. دېنىي قاتارلىقلار تۈزگەن «تۈرك فلولوگىيىسى توپلىمى»، 1 - توم، 11 - بەت.
 ⑨ ئەلىشىر نەۋائىي: «مەجالسۇن نەفائىس»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى.

قەشقەردىن قالسىلا ئىككىنچى بىر مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ مۇھىم رول ئوينىغانىدى. ئۇ ئالتۇن ئوردىدا خانلىقى دەۋرىدە يەنىلا شۇنداق مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن ۋە 1220 - يىلىدىن 1379 - يىلىغىچە سىياسىي جەھەتتىن ئالتۇن ئوردىدا خانلىقىغا قارىغان. 13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا خارەزىدە شەكىللەنگەن مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى 14 - ئەسىردە ئالتۇن ئوردىدا خانلىقىنىڭ پايتەختى ساراي ۋە قىرىمدا داۋام قىلدى. خارەزىمدىن ساراينغا كۆچۈپ كەلگەن كۆپ ساندىكى ئىلىم ئىگىلىرى، شائىرلار تۈرك يازما ئەدەبىي تىلىنىڭ بۇ زېمىندا يېپىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. شۇڭا، سامايلوۋىچ: «ئالتۇن ئوردىدا ئەدەبىي تىلنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە خارەزىم باشلامچىلىق رول ئوينىدى»^① دەپ يازغان. شۇنداق قىلىپ ئالتۇن ئوردىدا خانلىقى تەۋەسىدە قوللىنىلىدىغان مەھەللىسى شېۋىلەرگە خارەزىم تۈركچىسى قوشۇلۇپ، تۈركىي تىلنىڭ قىچاق زېمىنىدا يېڭى بىر ئەدەبىي تىل شەكىللەندى. خارەزىم تۈركچىسىنىڭ باشلامچىلىقىدا مەيدانغا كەلگەن ئالتۇن ئوردىدا ياكى جۇجى ئۇلۇسى ئەدەبىي تىلى خارەزىم تەۋەسىدە قوللىنىلغان تۈركىي تىلىدىن پەرقلىنىدۇ. ئەمما، بۇ پەرقلەر ھازىرغىچە تەتقىق قىلىنمىدى. بۇ قەدەر كەڭ زېمىندا قوللىنىلغان بۇ ئەدەبىي تىل بىرلىككە كەلمەي، كونا - يېڭى شەكىللەر، يەرلىك ئالاھىدىلىكلەر تەڭلا مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. بۇ تىل تېمۇرىيلەر دەۋرىدە ئاخىرلاشتى ۋە چاغاتاي تىلىغا ئورۇن بوشاتتى.^②

بۇ كۆزقاراشنىڭ ھامىيىسى بولغان يانوس ئېكمان، ئەخمەت ئەرچىلارسۇن، ئايسۇ ئاتا ۋە «كونا ئۆزبېك تىلى» مۇتەخەسسسلەردىن شېرباك، ئابدۇراخمانوف، بوروكوف قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش، تۈركىي تىللارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات مۇساپىسىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان چاغاتاي تىلى تەتقىقاتچىسى مرسۇلتان ئوسمانوۋ ۋە خەمىت تۆمۈرلەرنىڭ كۆزقاراشلىرىنى تەكرار مۇلاھىزە قىلىش ئارقىلىق تۈركىي تىللار تارىخىدىكى شېۋە ئالاھىدىلىكلىرى ئانچە گەۋدىلىك بولمىغان بىر ئۆتكۈنچى دەۋرنى ئايرىم مۇستەقىل بىر تىل دەۋرى قىلىپ ئايرىپ، ئۇنىڭغا نام بېرىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوقلۇقىنى ھېس قىلىپ، ئۇستازىمىز مرسۇلتان ئوسمانوۋ ۋە خەمىت تۆمۈر ئەپەندىلەرنىڭ «خارەزىم تۈركچىسى، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى قەشقەر ۋارىيانتىنىڭ 14 - ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان خارەزىم تەۋەسىدە بەزى يەرلىك شېۋە ئالاھىدىلىكلىرى ئارىلاشتۇرۇپ قوللىنىلغان شەكلى» دېگەن پىكىرىنى توغرا تاپتۇق. ئەگەر «خارەزىم تۈركچىسى» دېگەن ئاتالغۇ چاغاتاي تىلىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى ياكى شەكىللىنىش باسقۇچى دېگەن ئاتالغۇ بىلەن تەڭداش مەنىدە قوللىنىلسا، ئەڭ توغرا بولىدۇ دەپ قارايمىز. (1081 - 1088)

2. چاغاتاي تىلىنىڭ كېيىنكى باسقۇچى ھەققىدىكى بايانلار

چاغاتاي تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرى 17 - ئەسىرنىڭ بېشىدىن 20 - ئەسىرنىڭ بېشىغىچە بولغان 300 يىللىق دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋر چاغاتاي تىلى بۇ تىلنى قوللانغۇچى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغان ھالدا، ھەرقايسى رايونلاردا ئۆزىگە خاس يۆنىلىش بويىچە تەرەققىي قىلغان، شۇنداقلا بۇ دەۋردە ھەرقايسى تۈركىي تىللار بۆلۈنۈشكە باشلىغان ۋە بۇنداق بۆلۈنۈش تاماملانغان دەۋردۇر. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، چەت ئەللەردىكى چاغاتاي تىلى مۇتەخەسسسلەرى چاغاتاي تىلىنىڭ نەۋائىدىن كېيىنكى دەۋرىنى چاغاتاي تىلىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى دەيدىيۇ، بۇ دەۋردە شىنجاڭدا ياشاپ ئۆتكەن شائىر، ئەدىبلەرنىڭ بىرسىنىمۇ تىلغا ئالمايدۇ. ئەكسىچە،

① سامايلوۋىچ: «جۇجى ئۇلۇسى ياكى ئالتۇن ئوردىدا ئەدەبىي تىلى»، «تۈرك تىلى»، 1935 - يىلى 6 - ئاي، 46 - بەت.
 ② ئايسۇ ئاتا: «خارەزىم - ئالتۇن ئوردىدا تۈركچىسى»، ئىستانبۇل، 2002 - يىلى، 13 - بەت.

پەقەتلا ماۋەرائۇننەھر ۋە سىر دەرياسى ۋادىلىرىدا ياشىغان، خىۋە، بۇخارا ۋە قوقەند خانلىقلىرىدا ئۆتكەن شائىر ئەدىبلەرنىلا ساناپ ئۆتەدۇ^①. بۇ نۇقتىدا ئۇلار شىنجاڭ تېررىتورىيىسىدە مەيدانغا كەلگەن چاغاتاي تىلىنىڭ ئەللامىلىرى ھەققىدە ھېچبىر ئۇچۇرغا ئېرىشەلمىدىمۇ ياكى بۇ زېمىندا ياشاپ ئۆتكەن ئەدىبلەرنىڭ سەۋىيىسىنى تۆۋەن كۆردىمۇ ۋە ياكى بىزنىڭ تەتقىقاتىمىز يېتەرلىك بولمىدىمۇ، بۇنىسى نامەلۇم. نېمىلا بولسۇن بىزنىڭچە بۇ ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس. چۈنكى، «ئورخۇن دەۋرىدىن تارتىپ گۈللەنگەن بىر مەدەنىيەتنىڭ ياراتقۇچىسى، داۋاملاشتۇرغۇچىسى ۋە تارقاقچىسى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ دەۋردە (چاغاتاي تىلىنىڭ ھەممە دەۋرىدە) پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن ئۇنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بولغان قەشقەر، ھىرات، سەمەرقەند، ئەندىجان... قاتارلىق شەھەرلەردە مەدەنىيەت ساھەسىدە ئوينىغان رولى، ئۇيغۇر تىلى - يېزىقىنىڭ ئەنئەنىلىرى، جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى ئۈنۈملۈكلىكى كېرەك»^②. گەرچە كېيىنكى دەۋرلەردە ھەرخىل تارىخىي، ئىجتىمائىي سەۋەبلەرگە كۆرە نەۋائىيغا ئوخشاش بۈيۈك ئەدىبلەر مەيدانغا كەلمىگەن بولسىمۇ، يەنىلا «مۇھەببەتنامە مېھنەتكام»، «نەسرې خەمىسە»، «تارىخىي مۇسقىيۇن»، «تارىخى ھەممىدى» قاتارلىق ئىجادىي ئەسەر، «شاھنامە»، «كەلىلە ۋە دېمىنە»، «تارىخى رەشىدى» قاتارلىق تەرجىمە ئەسەرلەر، «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» قاتارلىق لۇغەتلەر مەيدانغا كەلگەن.

نۆۋەتتە بىز بۇ 300 يىللىق دەۋرنى ئىلمىي نۇقتىدىن يورۇتۇپ، بۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ئەدىبلەرىمىزنى جاھان ئىلىم ساھەسىگە تونۇتۇشىمىز ۋە چاغاتاي تىلىنىڭ كىملىكىنى قولغا كەلتۈرۈشىمىز كېرەك.

بۇ دەۋرگە مەنسۇپ بولغان شائىر، ئەدىب ۋە تارىخچىلاردىن گۈمناھ (ھىرقىتى) (17 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن)، سالاھىي (17 - 18 - ئەسىرلەردە قەشقەردە ياشىغان)، زەلىلىي (1676 - 1755)، ئەرشىي (1685 - 1756)، خەراباتىي (1638 - 1730 ياكى 1660 - 1750)، فۇتوھىي (1714 - 1755 \ 1756)، نەۋبەتتىي (1691 - 1760)، مەھزۇن خوتەنىي (18 - ئەسىر)، قىسۇرىي (1717 - 1827)، موللا مۇھەممەد تۆمۈر (17 - 18 - ئەسىر)، شاھ ھىجران (18 - ئەسىر)، ئابدۇللاخان مەخدۇم (18 - ئەسىر)، مۇھەممەد سىدىق رەشىدىي (1710 - ؟)، مەجلىسىي (18 - ئەسىر)، يۈسۈف خوتەنىي (17 - 18 - ئەسىر)، زۇھۇرىي (19 - ئەسىر)، ئىبراھىم مەشھۇرىي (18 - ئەسىر)، مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي (1725 \ 1726 - 1850)، قەلەندەر (1747 - ؟)، موللا نىياز خوتەنىي (18 - ئەسىر)، خىسلەت (18 - 19 - ئەسىر)، مۆجىزىي (19 - ئەسىر)، ئابدۇرېھىم نىزارىي (1776 - 1850)، نورۇز ئاخۇن زىيائىي (19 - ئەسىر)، تۈردى غەربىيىي (1802 \ 1803 - 1862 \ 1862)، موللا شاكىر (1805 - 1870)، ئىمىر ھۈسەين سەبۇرىي (19 - ئەسىر)، موللا نىياز ئاشىقىي (19 - ئەسىر)، موللا رەھىم (19 - ئەسىر)، موللا قۇربان (19 - ئەسىر)، ئاشۇر ئاخۇن غەربىيىي (19 - ئەسىر)، موللا بىلال (1825 - 1902)، سىيىت مۇھەممەد (1822 - 1890)، ناقىس (1840 - 1920)، سايرامىي (1836 - 1917)، ئەبدۇللاھ فوسكامىي (1876 - ؟)، تەجەللىي (1856 - 1925) قاتارلىقلار بار.

چاغاتاي تىلىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى 300 يىللىق تارىخنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ 300 يىلدا مەيدانغا كەلگەن شۇنچىۋالا ئەدىب ۋە ئۇلارنىڭ يۈرەك قېنى بولغان شۇنچىۋالا ئەسەرلەر تىلغا

① ئەخمەت ئەرچىلايۇن: «باشلانغۇچتىن 20 - ئەسىرگىچە تۈرك تىلى تارىخى»: ئەقەرە، ئاقچاغ نەشرىياتى، 2004 - يىلى، 423 - 426 - بەتلەر؛ يانۇس ئېكمان: «چاغاتاي تىلى قوللانمىسى»، ئامېرىكا، ئىندىئانا ئۇنىۋېرسىتېتى، بلومىڭتون، 1966 - يىلى، «چاغاتايچە»: ج. دېنى قاتارلىقلار تۈزگەن «تۈرك فلولوگىيىسى توپلىمى»، 1 - توم، ۋېسبادېن، 1956 - يىلى، 138 - 160 - بەتلەر؛ «چاغاتاي ئەدەبىياتى»، ج. دېنى قاتارلىقلار تۈزگەن «تۈرك فلولوگىيىسى توپلىمى»، 2 - توم، ۋېسبادېن، 1964 - يىلى، 207 - 306 - بەتلەر؛ «چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى» (1800 - 1920)، «تۈرك تىللىرى تەتقىقاتى يىللىقى» ئىلمىي ژۇرنىلى (1963)، ئەقەرە، 1964 - يىلى، 121 - 156 - بەتلەر.

② مىرسۇلتان ئوسمانوۋ، خەمىت تۆمۈر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 - يىللىق 1 - سان، 9 - بەت.

ئېلىنىمىسا ياكى چاغاتاي تىلىنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزۈلمىسە، بۇ تولىمۇ مەسئۇلىيەتسىزلىك ۋە ئىلىمگە ھۆرمەت قىلمىغانلىق بولىدۇ، ئەلۋەتتە. بۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ، شۇنداقلا ئومۇمىي تۈركىي تىل - ئەدەبىياتىنىڭ ئايرىلماس مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى؛ بۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن شائىر، ئەدىبلەر چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ دەۋر تىلى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە بىۋاسىتە رول ئوينىغان ۋە ئاساس بولغان. شۇڭا، چاغاتاي تىلى تەتقىقاتىدا بۇ تىل ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلغان ماكان ۋە زاماندا مەيدانغا كەلگەن ھەممە ئەدەب ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى تولۇق تىلغا ئېلىنسا تەتقىق قىلىنسا، ئاندىن چاغاتاي تىلىدىن ئىبارەت بۇ ئۇزۇن بىر دەۋرنى ۋە كەڭ تېررىتورىيىنى ئۆزىگە زامان، ماكان قىلغان بىر ئەدەبىي تىلنىڭ، شۇنداقلا بۇ تىلدا مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىيات، مەدەنىيەتنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تولۇق يورۇتۇپ بەرگىلى بولىدۇ.

3. ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر

بىزدە چاغاتاي تىلى ھەققىدە ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن كېيىن خېلى مول نەتىجىلەر مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، نۆۋەتتە چاغاتاي تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردا مۇنداق بىر قانچە يېتەرسىزلىك ساقلىنىۋاتىدۇ:

(1) چاغاتاي تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى پەقەت بۈگۈنكى شىنجاڭ تېررىتورىيىسى ئىچى بىلەن چەكلەش. مەلۇمكى، چاغاتاي تىلى يالغۇز شىنجاڭدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭلا تىلى بولماستىن، بەلكى شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىن تاكى مىسىرغىچە بولغان شۇنچە كەڭ تېررىتورىيىدە قوللىنىلغان. لېكىن ئېلىمىزدە، جۈملىدىن شىنجاڭدا چاغاتاي تىلى ۋە ئەدەبىياتى پەقەت بۈگۈنكى سىياسىي چېگرىلار بىلەن چەكلىنىپ، ئۇلارنىڭ ماكان ۋە زامان جەھەتتىكى كەڭلىكى ئېتىبارغا ئېلىنمايۋاتىدۇ. چاغاتاي تىلى مول يازما ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرىنىڭ ساھىبى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلى ئاساسىدا بېيىپ، تاكامۇللىشىپ، تۈركىي خەلقلەر ياشىغان كەڭ زېمىندا ئەدەبىي تىل بولۇپ رول ئوينىغان. لېكىن، بىز چاغاتاي تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ 15 - ئەسىردىكى ۋەكىللىرىدىن يۈسۈپ ئەمىرى، ھەيدەر خارەزمىي، خوجەندىي، سەيىد ئەھمەد مىرزى، گەدائىي، يەقىنىي، ئەھمەدىيلەرنى، نەۋائىينىڭ دەۋرداشلىرىدىن ھەمىدىي، شەيبانىي، ئوبەيدىيلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى مىرسۇلتان ئوسمانوۋ ۋە خەمىت تۆمۈردىن باشقا ھېچكىم، ھېچ يەردە تىلغا ئالمىدى. ھېچبولمىغاندا چاغاتاي تىلىنىڭ قايسى زېمىنلاردا قوللىنىلغانلىقىنى، قانداق ۋەكىللىرى بولغانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ قايسىلىرىنىڭ بىز بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى، بىز بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولمىغانلىرىنى نېمە سەۋەبتىن تىلغا ئالمىغانلىقىمىزنى ئەسكەرتىدۇق. 17 - ئەسىرنىڭ بېشىدىن 20 - ئەسىرنىڭ بېشىغىچە بولغان ۋاقىت چاغاتاي تىلىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى بولۇپ، «چاغاتاي تىلى بۇ دەۋردىكى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغان ھالدا، ھەرقايسى رايونلاردا ئۆزىگە خاس يۆنىلىش بويىچە تەرەققىي قىلغان، جۈملىدىن ئۇيغۇر، ئۆزبېك خەلقلەرىمۇ چاغاتاي تىلىنى مەلۇم دەرىجىدە ئۆزلىرىنىڭ ئەينى دەۋر شېۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىپادىلىگەن ھالدا تەرەققىي قىلدۇرغان»^① بىر دەۋر ئىدى. مانا شۇ دەۋردىن باشلاپ پەقەت ئۇيغۇر تىلىنىڭ جانلىق تىل ئامىللىرى بىلەن بىرلەشكەن ھالدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتكەن كلاسسىكلارنىلا تىلغا ئېلىش ئورۇنسىز ئەمەس. ئەمما، چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى (14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 15 - ئەسىرنىڭ

① مىرسۇلتان ئوسمانوۋ، خەمىت تۆمۈر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 - يىللىق 1 - سان، 33 - بەت.

ئوتتۇرىلىغىچە) ۋە كلاسسىك دەۋرى (15 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 17 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە)دىكى كلاسسىكلارنى تىلغا ئالماسلىق ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس، ئەلۋەتتە. چاغاتاي تىلىنىڭ شۇنچە كەڭ زېمىندا ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلىدىغانلىقى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلمىغانلىقى سەۋەبلىك ئۇنىڭ تۈركىي تىللار تارىخىدىكى رولى يېتەرلىك يورۇتۇلمىدى. شۇڭا چاغاتاي تىلى قانداقتۇر شىنجاڭ زېمىنىدىلا قوللىنىلغان بىر تىلدەك بايان قىلىنىپ كەلدى. (2) چاغاتاي تىلىدىكى ئەسەرلەرنى رەتلەش، نەشر قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش يېتەرلىك ئەمەس. بۇ ھەقتىكى خىزمەتلەرنى ئالدى بىلەن مۇئەييەنلەشتۈرۈشمىز كېرەك. ئىبراھىم مۇتسۇي، خەمىت تۆمۈر، مېرسۇلتان ئوسمانوۋ، ئابدۇرەئۇپ پولات، تېيىنچان ئېلىيوف، رەھىمىتۇللا جارى، ئابلىمىت ئەھمەت، مەھمەتتۇردى، مېرسۇلتان خەمەت قاتارلىق بىر تۈركۈم ئۇستازلارنىڭ بۇ ساھەدىكى ئەجىب - مېھنەتلىرى ماختاشقا سازاۋەر. لېكىن، بۇ ساھەگە ئۆزىنى بېغىشلىغان يۇقىرى ساپالىق ئىلىم ئىگىلىرىنىڭ ئازلىقى كىشىنى ئۈمىدسىزلەندۈرىدۇ. شۇنىمۇ ئېيتىش كېرەككى، بىز مۇشۇ تىلنىڭ ھەقدارلىرى تۇرۇپ باشقىلارغا سېلىشتۇرغاندا، ھېچقانچە ئىش قىلمىدۇق. رەتلىنىشى، نەشر قىلىنىشى كۈتۈپ تۇرغان ئەسەرلەر تېخى نۇرغۇن. بۇ ھەقتىكى تەتقىقات ئەھۋالىمىز مۇ ياخشى ئەمەس. چاغاتاي تىلى ئەرەب - پارس تىللىرىنىڭ تەسىرىگە كۆپ ئۇچرىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ھەقىقىي چاغاتاي تىلى تەتقىقاتچىسى بولۇش ئۈچۈن ئەرەب، پارس تىللىرىنى پۇختا بىلىش كېرەك. مانا بۇ توسالغۇ بىزدە چاغاتاي تىل - ئەدەبىياتى ھەققىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ يورۇقلۇققا چىقماسلىقىدىكى ئاساسلىق سەۋەب.

(3) چاغاتاي تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە دىققەت قىلىنمىدى. بىر شەيئىنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئاساسى ئۇنى ياخشى چۈشىنىش. چاغاتاي تىلىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ئاۋۋال ئۇنى ياخشى چۈشىنىش كېرەك. بۇ يەردىكى ياخشى چۈشىنىش چاغاتاي تىلىنىڭ ماھىيىتىنى بىلىش، ماكان، زامان جەھەتتىكى تارقىلىش ئەھۋالىنى چۈشىنىش، شۇنداقلا باشقىلارنىڭ بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلىرىدىن خەۋەردار بولۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىز ھازىرغىچە چاغاتاي تىلى ھەققىدە باشقىلارنىڭ نېمىلەر دەۋاتقانلىقىغا دىققەت قىلماي كەلدۇق. بۇ ھەقتە ئۇستازىمىز مېرسۇلتان ئوسمانوۋ ۋە خەمىت تۆمۈرلەر ئۆزبېكىستاندىكى تەتقىقاتلاردىن قىسقىچە مەلۇمات بەرگەن^①. ئۆمەر داۋۇت نەۋائىي دەۋرىدىن ھازىرغىچە بولغان چاغاتاي تىلى تەتقىقاتى ئەھۋالى ھەققىدە خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بەردى^②. لېكىن، ھەر ئىككى پارچە ماقالىدىكى مەلۇماتلارنى تولۇق دېگىلى بولمايدۇ. بولۇپمۇ چاغاتاي تىلىنى دەۋرلەرگە ئايرىشتا ھەرقايسى تۈركولوگىلارنىڭ كۆزقاراشلىرىنى شەرھلەش ۋە ئۇلارغا باھا بېرىشتە تېخىمۇ ئەستايىدىل بولۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە تۈركىيە خەلقئارا تۈركولوگىيە تەتقىقاتىدا بايراقدار ئورۇندا تۇرماقتا، جۈملىدىن چاغاتاي تىلى (ئومۇمەن چاغاتاي تىلىنىڭ دەسلەپكى ۋە كلاسسىك دەۋرى) ھەققىدە خېلى زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. ئۇنىڭدىن باشقا ئامېرىكا قاتارلىق ئەللەردىمۇ بۇ ھەقتە قىسمەن نەتىجىلەر مەيدانغا كەلدى. مانا بۇ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن خەۋەردار بولۇش ۋە ئۇلارنىڭ ئۇتۇق - كەمچىلىكلىرىنى ئىلمىي شەرھلەش بىزنىڭ چاغاتاي تىلى تەتقىقاتىمىزدىكى مۇھىم نۇقتىلارنىڭ بىرى.

ئومۇمەن، چاغاتاي تىلى تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ئۇنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرى ئۈچۈن ئايرىم - ئايرىم ئەسەر ۋە ماقالە يېزىش، چاغاتايچە ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلاش قاتارلىق خىزمەتلەر كۆز ئالدىمىزدىكى رېئال ۋەزىپىلەردۇر.

(ئاپتور شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فلولوگىيە ئىنستىتوتىدا)

① مېرسۇلتان ئوسمانوۋ، خەمىت تۆمۈر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 - يىللىق 1 - سان
② ئۆمەر داۋۇت: «چاغاتاي تىلى تەتقىقاتى تارىخىدىن قىسقىچە بايان»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1997 - يىللىق 3 - سان.

تۈرسۇنجان ساۋۇت ئۈدەمىش

1

چاي — دۇنياغا داڭلىق ئۈچ چوڭ ئىسپىرتسىز ئىچىملىك (چاي، قەھۋە، كاكائو) نىڭ بىرى، شۇنداقلا قەدىمدىن تارتىپ تاكى بۈگۈنگە قەدەر ئىنسانلارغا ئىزچىل ھەمراھ بولۇپ كەلگەن، تېبابەتتە بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان ئەڭ ياخشى ساقلىقنى ساقلاش تەبىئىي ئىچىملىكىدۇر.

چاي تەركىبىدە كوفېئىن (قەھۋە ئىشقارى)، كۆپ فېنوللۇق بىرىكمىلەر، ۋىتامىن تۈرىدىكىلەردىن ۋىتامىن K، C، B، مېنېرال ئېلېمېنتلاردىن فوسفور، كالىي، كالتسىي، ماگنىي، مانگان، ئاليۇمىن، گۈڭگۈرت ۋە ئامىنو كىسلاتا قاتارلىق ئىنساننىڭ سالامەتلىكىگە پايدىلىق تەركىبىلەر ناھايىتى كۆپ بولغاچقا، مۇۋاپىق دەملەنگەن چاينى ئىچىپ بەرسە، ئادەمنى روھلاندۇرىدۇ، نېرۋىنى تىنچلاندۇرىدۇ، ئۈسسۈزلۈقنى قاندۇرۇپ، بەدەندىكى خىلىتلارنى تولۇقلايدۇ، كۆزنى روشەنلەشتۈرىدۇ، ئىسسىقلىقنى پەسەيتىپ، زەھەر قايتۇرىدۇ، ھەزىم قىلىشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. سۈيدۈك ھەيدەيدۇ، تولغاقتىن توختىتىدۇ، چوڭ تەرەتنى راۋانلاشتۇرىدۇ، يەل ھەيدەيدۇ، بەلغەمنى بوشىتىدۇ، ياللۇغ قايتۇرىدۇ ۋە قان بېسىمىنى تۆۋەنلىتىدۇ، قاندىكى مايىنى پارچىلايدۇ ۋە ئارتېرىيىنىڭ بوتقىسىمان قېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. ئۇ يەنە قان شېكېرىنى تۆۋەنلىتىش، باش ئاغرىقىنى پەسەيتىش، راققا قارشى تۇرۇش، قېرىشنى كېچىكتۈرۈپ، ئۆمۈرنى ئۇزارتىشتەك روللارغىمۇ ئىگە. شۇ سەۋەبلىك دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەر ئۆزلىرى ياشىغان جايلارنىڭ تەبىئىي مۇھىتى ۋە مىزاجىغا ماس كېلىدىغان ھەرخىل ئۆسۈملۈك، گۈل - گىياھلار، مېۋە - چېۋىلەر ۋە ئۇلارنىڭ مېغىزلىرىدىن ئوخشىمىغان چايلارنى ياساپ، ئىستېمال قىلىپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى چاي ئاتالغۇسى ئۇقۇم دائىرىسىدىن ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل مەنىنى ئاڭلىتىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرى تار مەنىدىكى چاي ئۇقۇمى بولۇپ، بىرىنچىدىن، چاي ئائىلىسىدىكى دائىم كۆكرىپ تۇرىدىغان چاتقال ئۆسۈملۈكلەرنى؛ ئىككىنچىدىن، چاي دەرىخىنىڭ

يوپۇرمىقى ۋە باشقا ئۆسۈملۈكلەردىن ئىشلەنگەن ھەرخىل قۇرۇق چايلارنى؛ ئۈچىنچىدىن، قۇرۇق چاي ياكى باشقا ئۆسۈملۈك - خۇرۇچلاردىن پايدىلىنىپ تەييارلانغان ئىچىملىكلەرنى كۆرسىتىدۇ. كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ چايغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بارلىق ئورۇپ - ئادەت، پائالىيەتلەر، جۈملىدىن چاي مەدەنىيىتى دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

2

بىزنىڭ يىراق قەدىمكى زاماندا ياشىغان ئەقىللىق، ئىجادكار ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىقىنى داۋاملىق كاپالەتكە ئىگە قىلىش ۋە ئۆزلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، بىر قاتار ئىختىرالارنى مەيدانغا كەلتۈرگەن. ئەنە شۇلارنىڭ تىپىك بىر مىسالى سۇ، تۇپراق، ئوت، ھاۋادىن ئىبارەت تۆت زات قارىشىدىن ئىبارەت.

سۇ بولغاچقا، بۇ دۇنيا تىرىك، پاكىز ھەم گۈزەل. دۇنيادىكى بارلىق ھاياتلىق، مەدەنىيەت سۇ بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. ئادەم بەدىنىنىڭ ئومۇمىي ئېغىرلىقىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى سۇ تەشكىل قىلىدۇ. ئادەم تېنىگە كېرەكلىك ئوزۇقلۇق ماددىلار بىلەن ۋىتامىنلار سۇنىڭ ۋاسىتىسىدە ھەرقايسى ئورگانىزىملارغا يېتىپ بارىدۇ. بەدەندىكى كېرەكسىز، زەھەرلىك ماددىلارمۇ ئوخشاشلا سۇنى ۋاسىتە قىلىش ئارقىلىق بەدەن سىرتىغا چىقىپ كېتىدۇ.

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئارقىلىق بەدەنگە سۇ ۋە ئوزۇقلۇق تولۇقلاش ئادەتلىرى بىر - بىرىگە ئانچە ئوخشاشمايدۇ، يەنى ھەرخىل جۇغراپىيىلىك مۇھىتتا ياشاپ كەلگەن ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزلىرىگە خاس بولغان يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

چاي - ئىنسانلارنىڭ كۈندىلىك يېمەك - ئىچمىكى ۋە ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئىچىملىكلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئىنسانلار قەدىمدىن تارتىپ ھەرخىل ئۆسۈملۈك ۋە گۈل - گىياھلاردىن ياسالغان چايلارنى ئىستېمال قىلىپ، ئۇلارنىڭ پايدىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىگىلەپ ۋە قىممىتىنى تەدرىجىي تونۇپ يېتىپ، ئۆزگىچە چاي مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ چاي مەدەنىيىتى ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلىدۇر. قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئىپتىدائىي ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان دەۋرلەردە تۈرلۈك ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى ئوزۇقلۇق، كالا - قوي سۈتلىرىنى ئىچىملىك قىلغان. ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، ئۇلاردا قوشۇمچە ئوۋچىلىق، چارۋا - مال بېقىش ۋە سۈت ئىچىش ئادىتى داۋاملىشىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن نوپۇسنىڭ ئۈزلۈكسىز كۆپىيىشى ئارقىسىدا ئىچىملىككە بولغان ئېھتىياجى سۈت ئارقىلىق قامداش مۇمكىن بولمىغان. ئەجدادلىرىمىز ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرمۇش ئەمەلىيىتى داۋامىدا پىشۇرۇلغان يېمەكلىكلەرنىڭ سىڭىشلىك، تەملىك بولىدىغانلىقىنى، قاينىتىلغان سۇ ۋە سۈتنىڭ سوغۇق سۇ ھەم خام سۈتكە قارىغاندا، بەدەننىڭ ساقلىقىنى ساقلاشقا پايدىلىق ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ھەرخىل ئاشلىقلار، ياغلىق دانلار، گۆشلەر، مېۋە - چېۋىلەر ۋە ئوت - چۆپلەرنىڭ تەمى - خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ پەرقلىق بولىدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئوزۇقلۇق بولۇشتىن تاشقىرى، ئايرىم - ئايرىم ھالدا بەزى كېسەللىكلەرنى داۋالاش، تاماق سىڭدۈرۈش، ھارغىنلىقنى يېنىكلىتىش، روھىي كەپپىياتنى تەڭشەش ئۈنۈمىنىڭمۇ بارلىقىنى بايقىغان.

نەتىجىدە، ئۇلار ئۆز تۇپرىقىدىن چىقىدىغان شىپالىق ئۈنۈمى يۇقىرى بولغان ئەتىۋارلىق ئۆسۈملۈكلەرنى مەقسەتلىك ھالدا سۇ بىلەن قاينىتىپ ئىچىشكە ئادەتلەنگەن.

ھەممىمىزگە ئايان، شىنجاڭ قىممەت باھالىق ئۆسۈملۈكلەرگە باي بىر گۆھەر زېمىن. شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى تاغلىرىدا، دەريا ۋادىلىرىدا، چۆل - باياۋانلىرىدا قىممەت باھالىق قار لەيلىسى، قىزىل كۆكمارال، قىزىلگۈل، بادىرىنجى بۇيا، دالا چاي، زەپە، ئالقات، ئېگىر، زىرە، ئارپىبەدىيان، سۇغۇرگۈل قاتارلىق نەچچە يۈزلىگەن ئۆسۈملۈكلەر ئۆسىدۇ.

مىلادىيە 659 - يىلى تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «يېڭىدىن رەتلەنگەن دورىلار قامۇسى» ناملىق ئەسەرگە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن چىقىدىغان بىر يۈز ئون تۆت خىل دورا ۋە ئۆسۈملۈك كىرگۈزۈلگەن. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق دورىگەر ئالىمى شىجىن يازغان «ئوت - چۆپ دورىلار قامۇسى» ناملىق كىتابتا شىنجاڭدىن چىقىدىغان يۈز خىلدىن كۆپ ئۆسۈملۈك ۋە دورا تونۇشتۇرۇلغان.

چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىن باشلاپ ئەجدادلىرىمىز ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن چىقىدىغان چايلارنىمۇ رايونىمىزغا كىرگۈزگەن. مىلادىيە 5 - 8 - ئەسىرلەرگە ئائىت مەنبەلەردە قەيت قىلىنىشىچە، شۇ دەۋرلەردە چاي ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلىكلەر تەرىپىدىن كۆپلەپ سېتىۋېلىنغان. ئوتتۇرا ئەسىرلەردە يېزىلغان «پەڭ چىجىننىڭ ئاڭلىغان ۋە كۆرگەنلىرىنىڭ بايانى» ناملىق ئەسەرنىڭ 6 - بابىدا: «ئۇيغۇرلار ھەر قېتىم جۇڭگو خاقانىنىڭ سارىيىغا كەلگەندە، ئېسىل ئاتلىرىنى چايغا ئالماشتۇرۇپ كېتەتتى» دەپ يېزىلغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيالىق كۆپلىگەن سودىگەرلەر چاڭئەن شەھىرىگە بېرىپ، چاي دۇكانلىرىنى ئېچىپ، جۇڭگونىڭ ئېكسپورت قىلىنىدىغان چايلارنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئۆز قوللىرىغا كىرگۈزۈۋالغان^①. سۈي، تاڭ دەۋرلىرىگە كەلگەندە، رايونىمىزغا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كىرگۈزۈلىدىغان چايلارنىڭ تۈرى كۆپەيگەن. 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ يىپەك، چاي قاتارلىق بۇيۇملىرىنىڭ ئاساسلىق خېرىدارى بولغان. ئوڭلۇك - سۆيگۈن توپلىشىدىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى ھەرخىل يىپەك، ئات، چاي سودىسى تېخىمۇ جانلانغان. سودىغا ماھىر ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىدىن ئاشقان يىپەك، چاي ۋە ئۆز تۇپرىقىدىن چىققان ئات، تېرە، مېۋە - چېۋە، خۇش پۇراقلىق ئۆسۈملۈك ماتېرىياللىرىنى باشقا جايلارغا ئېلىپ بېرىپ سېتىپ، چاي سودىسىنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرغان.

19 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىغا كەلگەندە، شىنجاڭدىن رۇسىيىگە چىقىرىلغان ماللار ئىچىدە چاي توقسان پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. بۇ خىل ئەھۋال تاكى 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋاملاشقان.

دېمەك، ئەجدادلىرىمىز ئۆز تۇپرىقىدا ئۆسىدىغان ھەرخىل ئۆسۈملۈكلەرنىڭ شىپالىق قىممىتىنى تونۇپ يېتىپ، ئۇلارنى ئۆز مىللىي تېبابىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ھەم چايلىق، ھەم شىپالىق رولغا ئىگە ھەرخىل ئىچىملىك - چايلارنى ياساپ، ئىستېمال قىلغان، شۇنداقلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلگەن چايلارنىمۇ ئىستېمال قىلغان. نەتىجىدە ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىدا يېڭى بىر مەدەنىيەت - چاي مەدەنىيىتى شەكىللەنگەن ۋە بارا - بارا مۇكەممەللىشىشكە قاراپ يۈزلەنگەن.

① ئابلەت خوجايىق: «بۈيۈك يىپەك يولى»، ئاشكەنت، 2007 - يىلى نەشرى، 188 - 189 - بەت.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ چاي مەدەنىيىتىگە ئائىت تۆۋەندىكى بايانلارغا نەزەر سېلىپ باقايلى:

بىرىنچى، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىنىشلار بىلەن خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان بىر قىسىم نوپۇزلۇق كىتابلاردىكى تارىخىي بايانلارمۇ ئۇيغۇرلاردا چاي مەدەنىيىتىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك تۇرپان شەھىرىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان ئاستانە قەدىمىي قەبرىستانلىقىدا بىر قىسىم قەبرىلەرنى قېزىش جەريانىدا 187 - نومۇرلۇق قەبرىدىن چاي سۇنۇۋاتقان ئاياللارنىڭ رەسىمى سىزىلغان بىر پارچە يىپەك رەخت تاپقان. جۇڭگو ئالىملىرى ئەتراپلىق ئىزدىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق بۇ رەسىمنى 7 - ئەسىرگە تەئەللۇق دەپ بېكىتكەن. شۇ ئاساستا ئارخېئولوگىيىلىك 7 - ئەسىردە تۇرپاندا چاي بىلەن مېھمان كۈتۈش ئادىتى بولغان دېگەن كۆزقاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان^①. «يىپەك يولىدىكى سودا تارىخى» ناملىق كىتابنىڭ 496 - بېتىدە يەنە: «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلاردا چاي ئېچىش ئادىتى بار ئىدى» دەپ قەيت قىلىنغان.

خەنزۇ ئالىملىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار كۆپرەك گۆشلۈك ۋە ياغ تەركىبى يۇقىرى بولغان يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلغان، سۈت قوشۇپ تەييارلانغان چاي دەملىمىسى (ئەتكەنچاي - ئا) ئەنە شۇ گۆشلۈك تائاملارنى ھەزىم قىلىشتا، ئورگانىزىمىلارغا يېغىلىپ قالغان ماي، كېرەكسىز ماددىلارنى پارچىلاپ ئازايتىشتا مۇھىم رول ئوينىغان. ھەقىقەتەن ئۇيغۇرلاردا سۈت بىلەن چاي ئېچىش كەڭ تارقالغان بولۇپ، بۇنداق چاي ئۇلارنىڭ تىلىدا «ئەتكەنچاي» دەپ ئاتالغان^②.

ئىككىنچى، ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنى چايسىز تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. مەشرەپ خەلقىمىزنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بىر ئۆرپ - ئادەت، ئەخلاق ۋە سەنئەت مەكتىپى. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 1 - توم، 593 - بېتىدە «sugdiq» دېگەن سۆزنى: «قاتار بەزمە، قىش كۈنلىرى دوستلار ئارا نۆۋەت بىلەن بولىدىغان مەشرەپ» دەپ ئىزاھلايدۇ. دېمەك، ئەجدادلىرىمىز قاراخانىيلار دەۋرىدىن بۇرۇنلا مەشرەپ ئويناپ كەلگەن. ھازىر دولانلىقلاردا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەشرەپلەردىكى ئاللا، ئاللا دەپ توۋلاشلار، مەشرەپ ئۇسسۇلىدىكى ئوۋچىلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار مەشرەپ تارىخىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي ئوۋچىلىق تۈرمۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ. ئەنە شۇ مەشرەپلەردە قىز - يىگىتلەر ئۆزئارا چاي تۇتۇشۇپ مەشرەپ بېيىتلىرىنى ئېيتىدۇ، بۇ ئادەت تاكى بۈگۈنگىچە مەۋجۇت. بۇ چاي مەدەنىيىتىنىڭ بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى بىلەن تەڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۈچىنچى، «قۇتاغۇ بىلىك» تىكى تۆۋەندىكى مىسرالارمۇ بىزنىڭ چاي مەدەنىيىتىمىزگە مۇناسىۋەتلىك:

تەتقىقاتچىلارنىڭ قىزىقىشىغا كۆزەتمەكچى بولسەك، 4620. كىشى مەن دېگۈچى ئادەم بالىسى،
بۇ قىلىشقا مەن ئېھتىياجىم بار - سوغۇق قايسى.

① «يىپەك يولىدىكى سودا تارىخى»، لەنجۇ، 1997 - يىلى نەشرى، 419 - 420 - بەت (ئابلەت خوجايىق: «بۈيۈك يىپەك يولى: مۇناسىۋەتلەر ۋە تەقدىرلەر»، «ئۆزبېكىستان مىللىي ئېنسىكلوپېدىيىسى»، دۆلەت ئىلمىي نەشرىياتى، تاشكەنت، 2007 - يىلى نەشرى، 189 - بەتتىكى نەقىلدىن).
② يۇقىرىقى مەنبە، 188 - بەت.

4621. مىزاجغا ياققاننى بىلىپ يېگۈلۈك، مىزاجغا ياقمىسا، ئۇنى قويغۇلۇق.

4622. سوغۇقلۇقنى ئىچ ئاشسا ئىسسىق ئەگەر، سوغۇقلۇق ئەگەر ئاشسا ئىسسىق تۈزەر.

4624. ياشنىڭ قىرقتىن ئېشىپ، كۈن، ئاي بولسا كۈز، ئىسسىق نەرسە بىرلە مىزاجىڭنى تۈز.

4625. يېشىڭ بولسا ئاتمىش، ۋاقتىڭ بولسا قىش، ئىسسىقلىق قىل، تۇتما سوغۇقلۇقنى ئەش.

گەرچە يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقىرىقى مىسرالاردا چاي ئىچىش مەسىلىسىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن ئادەم ئوتتۇرا ياشتىن ئاشقاندا، ئۆزىگە ئىسسىقلىق قىلىشنىڭ لازىملىقىنى ئەسكەرتكەن. بۇ ئىسسىقلىق نەدىن كېلىدۇ دېگەندە، بىرى ئىسسىقلىق مىقدارى يۇقىرى يېمەكلىكلەردىن، يەنە بىرى تەبىئىي ئىسسىق ئۆسۈملۈكلەردىن دەملەنگەن چايدىن كېلىدۇ. بۇ نۇقتا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن تارتىپ يېمەكلىك ۋە چاي ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ تەن ساقلىقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۈگۈنكى دەۋردىمۇ ئۇيغۇرلاردا مەجەزى ئىسسىق بولۇش تەن ساقلىقنىڭ، ئوغۇل بالىلىقنىڭ ۋە كۈچتۈڭگۈرلۈكنىڭ ئىپادىسى دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلار مەيلى شەھەردە بولسۇن، مەيلى يېزا - قىشلاقلاردا بولسۇن، بەدەنگە ئىسسىقلىق كەلتۈرىدىغان چايلارنى ئەتىۋارلاپ ئىستېمال قىلىدۇ. بۇ نۇقتا ئۇيغۇر چاي مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدە بىر خىل ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تۆتىنچى، يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر ھەكىمى سۇلتان ئەلى تەرىپىدىن 1520 — 1533 - يىللار ئارىلىقىدا يېزىلغان «دەستۇرۇل - ئىلاج» («داۋالاش دەستۇرى») ناملىق تېبابەتچىلىك ئەسىرىدە «قىش كۈنى ئىسسىق ئىچىش، ياز كۈنى سوغۇق ئىچىش كېرەك، بەدىيان ئۇرۇقى سۈيىنى ۋە بەدىيان كۆكىنىڭ سۈيىنى ئىچسە تەشئاللىقنى پەسەيتىدۇ» دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدىن خەلقىمىزدە بۇرۇندىن باشلاپلا قىشتا ئىسسىق، يازدا سوغۇق چاي ئىچىش ئادىتىنىڭ بارلىقىنى بىلىش تەس ئەمەس، ئەلۋەتتە. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ چاينى پەسىل ۋە ھاۋا كىلىماتىغا قاراپ ئىلمىي ئۇسۇلدا ئىستېمال قىلىشقا ئادەتلەنگەنلىكىنى دەلىللەيدۇ.

بەشىنچى، خوجىلار دەۋرىدە ياشىغان تەرەققىيپەرۋەر، ئىلغار پىكىرلىك ئۇيغۇر شائىرى ۋە ئالتە شەھەر خانلىقىنىڭ خانى خوجا جاھان (ياقۇپ) ئەرشىي (1685 — 1756) «دىۋانى ئەرشىي» ناملىق شېئىرلار توپلىمىدا بىزگە ئۇيغۇر چاي مەدەنىيىتىگە ئائىت تۆۋەندىكىدەك قىممەتلىك مىسرالارنى قالدۇرۇپ كەتكەن:

بۇ شىۋەنى مەنزۇر تۇت، ئەي يارى نەدىم،
كۆرگىل بۇ نەچە نىئەت ئەزىمى ئەزىم.

قىسمەت ئاڭا ئەيلەپ ئېرىمىش ئول ھەيىي قەدىم،
چىنە بىلەن چاي، چايچۇش، چىلىم، سەمەل لەھەزىمە

يۇقىرىقى مىسرالاردا ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان چىنە، چاي، چۆگۈن قاتارلىقلار ئالاھىدە تىلغا ئېلىنغان. بۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ چاي مەدەنىيىتى ھەققىدە بەلگىلىك ئاساس بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

ئالتىنچى، «شەرق مۇزىكا مەدەنىيىتىدىكى مۆجىزە» دەپ ئالاھىدە تەرىپلەنگەن، ئۇيغۇر ھاياتىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى مۇزىكا تىلى بىلەن بايان قىلىدىغان بەدىئىي قامۇس — ئۇيغۇر كلاسسىك ئون ئىككى مۇقامىنىڭ بىرى بولغان «چەھەرگاھ» مۇقامىنىڭ مەشرەپ قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن تېكىستلەردىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ چاي مەدەنىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئامىللارنى ئۇچرىتىمىز:

ئىلچىنىڭ بازىرىدا بىرمۇنچە ئەلدىن پۇل تىلەپ،

گوشۇياغۇ چاي بىلەن ھەفتىچۇش قازان كەلتۈرمىشەم.

يەتتىنچى، ئۇيغۇرلارنىڭ چاي مەدەنىيىتىگە ماس ھالدا بىر يۈرۈش چاي سايمانلىرى بارلىققا كەلگەن. بۇلاردىن مۇھىملىرى: چاي قازىنى، چاي چۆگۈنى، قۇم چۆگۈن، ساماۋەر، چەينەك، چاي قۇتىسى، چاي خالتىسى (چاپپەش)، چەينەكپاي (چەينەكنىڭ ئاستىغا قويۇلىدىغان تەگلىك)، چاي تۇتقۇ، ساپال قاچا (ھېجر)، چاي چۆچىكى (چارى — خوتەن دىئالېكتىدا)، پەتنۇس، نوگاي قاتارلىقلار. قەشقەر، خوتەن، ئۈرۈمچى قاتارلىق شەھەرلەردىكى مۇزىيلاردا، جۈملىدىن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى مىللەتلەر فولكلور مۇزېيىدا، شەخسلەر قولىدا ئەجدادلىرىمىز چاي قاينىتىشتا ئىشلەتكەن بىرقانچە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە چوڭ — كىچىك چۆگۈنلەر ساقلانماقتا. مەن 1997 — يىلىدىن بېرى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى مىللەتلەر فولكلور مۇزېيىنى قۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتلەردىكى ئىزدىنىشىمدىن شۇنداق يەكۈنگە كەلدىمكى، شەرقىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى چاي ساقلاشتا كەشتىلىك چاپپەش بىلەن چاي قۇتىلىرىنى ئىشلەتكەن. بۇ خىل بۇيۇملاردىن ئون نەچچىسى ھازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى مىللەتلەر فولكلور مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ئادەمنى ئويغا سالدىغىنى شۇكى، تۇرپان ئاستانىدىن تېپىلغان مىلادىيە 6 — 7 — ئەسىرگە ئائىت ياغاچ قۇتا، 1995 — يىلى لوپنۇردىن تېپىلغان مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 — 5 — ئەسىرگە ئائىت ياغاچ قۇتا، پىچاننىڭ تۇيۇقتىن تېپىلغان مىلادىيە 8 — 9 — ئەسىرگە ئائىت رەڭلىك ياغاچ قۇتىلارنىڭ شەكلى ھازىرقى چاي قۇتىلىرىغا ئوپمۇئوخشاش بولۇپ، بۇلار ئەنە شۇ ئەجدادلىرىمىز ئۆز دەۋرىدە ئىشلەتكەن چاي قۇتىلىرىنىڭ ئۈلگىلىرىدۇر^①.

سەككىزىنچى، خۇددى كۇڭزى: «ئىسىم ئىگىسىدىن كېلۇر» دېگىنىدەك، ئۇيغۇرلار تارىختا چاي مەدەنىيىتىدىن دالالەت بەرگۈچى خاسىيەتلىك يەر — چاي ناملىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. مەسىلەن، چاي بازىرى مەھەللىسى، چايچاز جىلغىسى، چايئون كەنتى، چايخالتا كارىزى، چايخانا كەنتى، چايلار كەنتى، چايلىق قاتارلىقلار.

① «جۇڭگو شىنجاڭ قەدىمكى سەنئەت جەۋھەرلىرىدىن تاللانمىلار» ناملىق كىتابنىڭ 7 — قىسىم 43، 106، 126 — بەتلەردىكى سۈرەتلەرگە قاراڭ. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006 — يىلى نەشرى، خەنزۇچە.

3

ئۇيغۇر خەلقى چايخۇمار خەلق، ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى، ھېيت - ئايەملىرىنى، توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغلىرىنى، مېھماندارچىلىق، تۈرلۈك مەشرەپ - بەزمە، سەيلىلىرىنى چايسىز تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. شۇ سەۋەبلىك ئۇيغۇرلار تۈرلۈك سورۇنلارغا ماس كېلىدىغان چاي تۈرلىرى ۋە ئۇلارنى دەملەشنىڭ بىر يۈرۈش ئۇسۇللىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئۇيغۇرلاردا ھازىرچە كۆپرەك ئىستېمال قىلىپ كېلىۋاتقان چايلارنى ماتېرىيال مەنبەسى ۋە سۈپىتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ سۈتلۈك چايلار، دورىلىق چايلار، مېۋە، مېۋە قېقى - مېغىزى دەملەنمىسى، قەنت چايلار، غازاڭ چايلار ۋە باشقىلار دېگەن ئالتە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، سۈتلۈك چايلار

ئىستېدائىي چارۋىچىلىق دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۈرلۈك ھايۋانات، ئۇچار قاناتلارنىڭ ئەت - گۆشلىرىنى ئوزۇق قىلغاندىن باشقا، يەنە ھايۋانات سۈتلىرىنىمۇ ئىستېمال قىلغانلىقى مەلۇم. ئۇيغۇرلار شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئۇلاردا ئاق رەڭگە تېۋىنىش، ئاق نەرسىلەرنى ئۇلۇغلاش ئەقىدىسى شەكىللەنگەن. مانا شۇ مەزگىللەردىن باشلاپ ئەجدادلىرىمىز سۈتنى ئۇلۇغلاش ئەقىدىسىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇشى مۇمكىن.

سۈتلۈك چاي ئادەتتە كالا سۈتى، قوتاز سۈتى، ئۆچكە سۈتى، قوي سۈتى قاتارلىقلار ئاساسىي خۇرۇچ قىلىنىپ تەييارلىنىدىغان چاي بولۇپ، ئادەتتە كۆپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. سۈت مۆتىدىل تەبىئەتلىك بولۇپ، تەركىبىدە ياغ، ئاقسىل، كالىي، كالتسىي، فوسفور، ناترىي، گۈڭگۈرت، تۆمۈر، مىس، يود، ۋىتامىن گۇرۇپپىسىدىكى كۆپ خىل ئېلېمېنت قاتارلىق ئادەم بەدىنىگە كېرەكلىك ھەرخىل ئېلېمېنتلار بار. سۈت تەرەتنى راۋانلاشتۇرۇش، زەھەر قايتۇرۇش، تېرىنى پارقىرىتىش، مېڭە، يۈرەك قاتارلىق ئەزالارنى قۇۋۋەتلەش، كۆزنى روشەنلەشتۈرۈش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. ئۇيغۇرلار كۆپرەك ئىستېمال قىلىدىغان سۈتلۈك چايلار تۆۋەندىكىچە:

1. ئەتكەنچاي

خەنزۇ ئالىملىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا (618 — 907) ئەتكەنچاي كۆپ ئىستېمال قىلغانلىقى مەلۇم.

خۇرۇچلار: پىششىق سۈت، دەملەنگەن قارىچاي، تۈز، خام قايماق، سېرىقماي قاتارلىقلار. دەملەش ئۇسۇلى: 1) چەينەكنى پاكىز يۇيۇپ، ئۇنىڭغا مۇۋاپىق مىقداردا چاي سېلىپ، ئۈستىگە قايناق سۈنى قويۇپ، بەش - ئون مىنۇت دەملەيمىز.

2) دەملەنگەن چاينى جاۋۇر ياكى كورىغا تۆكۈپ، ئۈستىگە پىششىق سۈتنى قويۇپ، ئۇنىڭغا مۇۋاپىق مىقداردا تۈز، خام قايماق ۋە سېرىقماي سېلىپ تەمىنى تەڭشەيمىز.

ئالاھىدىلىكى: رەڭگى قىزغۇچ، ئىچىشلىك، تەمى ئۆزگىچە بولۇپ، كىشىگە ھۇزۇر بېغىشلايدۇ. 2. سۈتلۈك تۇخۇم چاي

خۇرۇچلار: يېڭى تۇخۇم، پىششىق سۈت، دەملەنگەن قارىچاي، ھەسەل قاتارلىقلار. دەملەش ئۇسۇلى: تۇخۇمنى پاكىز يۇغاندىن كېيىن، بىر قاچىغا چىقىپ، قوچۇيمىز. سۈتنى ئايرىم قاچىدا قاينىتىپ، تۇخۇمنىڭ ئۈستىگە قويۇپ ئارىلاشتۇرىمىز، ئاندىن دەملەنگەن قىزىق چاينى قويۇپ، ئازراق ھەسەل قويۇپ ئارىلاشتۇرىمىز.

ئالاھىدىلىكى: تەركىبىدە ۋىتامىنلار كۆپ بولۇپ، ئوزۇقلۇق قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى.

3. سۈتلۈك مېغىز چاي

خۇرۇچلار: بادام مېغىزى، ياڭاق مېغىزى، ھەسەل، يېڭى سۈت، قارىچاي قاتارلىقلار.
دەملەش ئۇسۇلى: ياڭاق، بادام مېغىزلىرىنى قايناق سۇغا چىلاپ يۇمشىتىپ پوستىنى سويۇۋېتىپ،
ھاۋانچىدا يانچىپ شىرنە ھالىتىگە كەلتۈرۈپ چىنىگە ئالىمىز، ئاندىن ئۇنىڭغا ئازراق ھەسەل قوشۇپ،
ئۈستىگە چەينەكتە دەملەنگەن قىزىق سۈتلۈك چاينى قويۇپ قوچۇيمىز. رەسەل ئىلىپ دەملەش
ئالاھىدىلىكى: ئوزۇقلۇق ماددىسى مول، بەدەننى قۇۋۋەتلەيدۇ.

ئىككىنچى، دورا چايلار

دورا چايلار مەلۇم دورىلىق خۇسۇسىيىتىگە ۋە ئوزۇقلۇق قىممىتىگە ئىگە ھەرخىل ئوت - چۆپ،
گۈل - گىياھلارنىڭ ئۇرۇقى، چېچىكى، شاخ - يوپۇرماقلىرى ياكى يىلتىزى ئاساسىي خۇرۇچ
قىلىنىپ تەييارلىنىدىغان بىر خىل ئىچمىلىكنى كۆرسىتىدۇ.

دورا چايلارنىڭ ساقلىقنى ساقلاش، ھەرخىل كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى رولى ناھايىتى
چوڭ بولۇپ، ئومۇمەن ھاردۇق چىقىرىش، قەۋزىيەتنى داۋالاش، سوغۇقتىن بولغان بوغۇملاردىكى
يەللەرنى ھەيدەش، يەل سانجىقىنى بوشىتىش، ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرۇش، مېڭە، جىگەر، تال، يۈرەك،
ئاشقازاننىڭ خىزمىتىنى ياخشىلاش، كۆزنى روشەنلەشتۈرۈش قاتارلىق رولى بار. دىيارىمىزدىكى ئۆمۈر
چولپانلىرى ئاساسەن كۈندىلىك تۇرمۇشىدا چاي دورىسىدىن ئايرىلمىغان. ئۇلار كېسەل بولغان ياكى
مىزاجى بۇزۇلغان چاغلاردا بىر ياكى بىرنەچچە خىل قۇرۇتۇلغان دورىلىق ئوت - چۆپنى دەملەپ ياكى
قاينىتىپ ئىچىپ، كېسەلنى داۋالاپ، مىزاجىنى تەڭشەپ كەلگەن.

دورا چايلارنى تەييارلىنىش ئالاھىدىلىكىگە قاراپ ئاددىي دورا چاي ۋە مۇرەككەپ دورا چاي دەپ
ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

1. ئاددىي دورا چاي

ئاددىي دورا چاي مەلۇم بىر خىل دورىلىق ئوت - چۆپ خام ئەشيا قىلىپ دەملىنىدىغان
چايلاردۇر. شۇڭا، ئۇنى «يەككە خۇرۇچلۇق دورا چاي» دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. ئاددىي دورا چايلارنىڭ
تۈرى كۆپ بولۇپ، كۆپرەك ئۇچرايدىغانلىرى تۆۋەندىكىچە:

گۈلچاي: بۇ قىزىلگۈلنىڭ قۇرۇتۇلغان بەرگىلىرى سېلىنىپ دەملىنىدىغان چايدۇر. قىزىلگۈل
بەرگىلىرى بولمىغاندا، ئۇنىڭ يوپۇرمىقى، بېغىشى قاتارلىقلاردىن دەملەشكىمۇ بولىدۇ. بۇنداق چاينىڭ
رەڭگى قىزغۇچ سېرىق، ھىدى ئالاھىدە خوش پۇراقلىق بولىدۇ. گۈلچاي دەملەشتە چەينەككە ئىككى -
ئۈچ گرام گۈل بەرگىسى سېلىنىپ، ئۈستىگە ئىككى جىڭ قايناق سۇ قويۇلىدۇ، ئارقىدىن چەينەك
ئۈستىگە چاي قالىپ كىلدۈرۈلۈپ بەش مىنۇت ئەتراپىدا دەملىنىدۇ.

بۇ چاي يۈرەك، ئۆپكە، ئاشقازان، جىگەر، بۆرەك، ئۈچەي قاتارلىق ئەزالارنى قۇۋۋەتلەيدۇ، ئېغىزنى
خۇشبو ي قىلىدۇ. ئەگەر بۇ خىل چاي بىلەن كېسەل داۋالماقچى بولسا، سېلىنىدىغان گۈل بەرگىنىڭ
مىقدارى ئون گرام ئەتراپىدا بولۇشى كېرەك. بۇ چاي گۈل خەمىكى بىلەنمۇ دەملىنىدۇ، بۇ بالىياتقۇ
كېسەللىرىگە مەنپەئەت قىلىدۇ.

پىننە چاي: بۇ پىننەنىڭ يوپۇرماق، غول - بېغىشلىرى سېلىنىپ دەملىنىدىغان چاي بولۇپ، بۇ
خۇرۇچلارنى ئايرىم ئىشلىتىشكىمۇ، قوشۇپ ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ. بۇ چاينىڭ رەڭگى كۆكۈچ
سېرىق، ھىدى ئالاھىدە خۇشبو ي بولىدۇ. ئاشقازان، ئۈچەيلەرنى قۇۋۋەتلەپ، ھەزىم قىلىشنى
ياخشىلايدۇ. گۈلچاي دەملىگەنگە ئوخشاش دەملىنىدۇ.

زەيھان چىيى: بۇ چاي تاغ رەيھاننىڭ گۈل، يوپۇرماقلىرى سېلىنىپ دەملىنىدۇ. رەڭگى قىزىلغا
مايىل، خوش پۇراقلىق، تەبىئىي قۇرۇق ئىسسىق. نەپەس يولى ۋە تالدىكى توسالغۇلارنى ئاچىدۇ،
ئۇيقۇنى ياخشىلايدۇ، پۇراش سېزىمىنى ئاشۇرىدۇ، كۆڭۈلنى خۇشخوي قىلىدۇ. بۇ خىل چايمۇ گۈلچاي
دەملىگەنگە ئوخشاش دەملىنىدۇ.

ئاددىي دورا چاينىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، سېرىقچىچەك، بابۇنە، بادىرەنجى بۇيا، ئەڭلىكتوت، ئېگىر، بەدىيان، زىرە قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۇرۇقى، يىلتىزى ياكى گۈل چېچەكلىرى ۋە يوپۇرماقلىرىدىنمۇ چاي دەملەشكە بولىدۇ.
2. مۇرەككەپ دورا چايلار

مۇرەككەپ دورا چايلار بەدەننىڭ مىزاج تەڭپۇڭلۇقىنى تەڭشەپ، ساقلىقنى ساقلاش مەقسىتىدە خۇسۇسىيىتى ئوخشاش بولمىغان كۆپ خىل دورىلىق ئوت - چۆپلەرنى مەلۇم نىسبەتتە ئارىلاشتۇرۇپ سوقۇپ ياسالغان چايلارنى كۆرسىتىدۇ. مۇرەككەپ دورا چايلار ئومۇمىي خۇسۇسىيىتىگە قاراپ مۆتىدىل دورا چايلار، ئىسسىق دورا چايلار، سوغۇق دورا چايلار، مەخسۇس دورا چاي دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. ئاددىي دورا چايلارنىڭ چايلىق خۇسۇسىيىتى ئاساسىي ئورۇندا، دورىلىق رولى قوشۇمچە ئورۇندا تۇرىدۇ، شۇنداقلا ئىستېمال دائىرىسى ئانچە كەڭ ئەمەس. مۇرەككەپ دورا چايلارنىڭ دورىلىق خۇسۇسىيىتى - مىزاج تەڭشەش، كېسەلنى داۋالاش رولى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، چايلىق رولى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. مۆتىدىل چاي دورىسىنى ئىچىش خېلى كەڭ ئومۇملاشقان. دورا چاينىڭ ھەرقاندىقىنى ئايرىم دەملەپ ئىچىشكىمۇ، باشقا چايلار بىلەن قوشۇپ دەملەپ ئىچىشكىمۇ بولىدۇ.

ئۈچىنچى، مېۋە، مېۋە قېقى، مېغىز دەملەنمىسى
ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن تارتىپ ھەرخىل مېۋىلىك ۋە مېۋىسىز دەرەخلەرنى تىكىپ باغ - ئورمان بىنا قىلىشنى، ئۇلارنى ئاسراشنى بىر خىل ئەقىدىگە ئايلاندۇرغان، ھەرخىل دەرەخلەرنى ئۇلۇغلىغان، ھەتتا ئۇلاردا ئۈجمە، ئۈزۈم ۋە باشقا مېۋىلىك دەرەخلەرنى تىكىپ ئۆستۈرۈشنى ساۋاب ئىش دەيدىغان قاراش شەكىللەنگەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقانلىكى جايلاردا باغ - ئورمان بىنا قىلغان ئەجدادلىرىمىز باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا مېۋىلەرنى ھۆل پېتى يېگەندىن باشقا ئۇلارنىڭ ئەتىلىرىنى قۇرۇتۇپ، مېغىزلىرىنى يانچىپ تۈرلۈك شىپالىق چايلارنى ياساپ ئىزچىل ئىستېمال قىلىپ كەلگەن.

مېۋە - مېۋە قېقى، مېغىزى دەملەنمىسىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئاساسلىقلىرى مۇنۇلار: ئۆرۈك قېقى چېپى، ياڭاق چېپى، ياڭاق پاسىلى چېپى، ئۆرۈك مېغىزى چېپى، ئالما قېقى چېپى، شاپتۇل قېقى دەملەنمىسى، شاتۇت قېقى دەملەنمىسى، شاپتۇل مېغىزى دەملەنمىسى، چىلان چاي، قارىئۆرۈك قېقى دەملەنمىسى، ئەينۇلا - ئامۇت قېقى دەملەنمىسى، قوغۇن ئۇرۇقى مېغىزى چېپى، دولانا دەملەنمىسى قاتارلىقلار.

تۆۋەندە ئۇلاردىن بىرقانچىنى كۆرۈپ باقايلى:
1. ئۆرۈك قېقى چېپى
خۇرۇچلار ۋە تەييارلاش ئۇسۇلى: ئۆرۈك قېقى چېپى (چۈلە) خەلقىمىز ياقىتۇرۇپ ئىچىدىغان ئىچىملىك بولۇپ، مۇۋاپىق مىقداردىكى سورتلۇق ئۆرۈك قېقى پاكىز يۇيۇلۇپ، مۇۋاپىق مىقداردىكى قايناق سۇدا بىر كېچە دەملىنىدۇ، سەپىرانى پەسەيتىپ، بەدەنگە ھۆللۈك يەتكۈزىدۇ، سەپىرادىن بولغان تال، جىگەر كېسەللىكلەرگە شىپا بولىدۇ.
2. ياڭاق چاي

خۇرۇچلار: يېڭى ياڭاق مېغىزى، قارىچاي.
دەملەش ئۇسۇلى: يېڭى ياڭاق مېغىزىنى قايناقسۇغا چىلاپ يۇمشىتىپ، پوستىنى سويۇۋېتىپ، ھاۋانچىدا سوقۇپ، شىرنە ھالىتىگە كەلتۈرۈپ چىنىگە ئالىمىز. ئارقىدىن ئۇنىڭ ئۈستىگە قېنىق دەملەنگەن قىزىق قارىچاي قۇيۇپ چوكا بىلەن قوچۇيمىز. ئۇنى نان ۋە باشقا يېمەكلىكلەر بىلەن ئىچىشكە بولىدۇ. ئالاھىدىلىكى: يۈرەك، مېڭە، بۆرەك، جىگەر قاتارلىق رەئىس ئەزالارنى قۇۋۋەتلەيدۇ، بەدەننى

مەمرىتىدۇ، نېرۋا ئاجىزلىقى، ئۇيقۇسىزلىق، ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتى ئاجىزلاش، ئىشتىھاسىزلىق، ماغدۇرسىزلىق، بەل ئاغرىش قاتارلىق كېسەللىكلەرگە شىپا بولىدۇ، ئۆپكەننىڭ خىزمىتىنى ياخشىلاپ، يۆتەلنى پەسەيتىدۇ.

3. چىلان چاي

خۇرۇچلار: يېڭى چىلان، قارىچاي. دەملەش ئۇسۇلى: مۇۋاپىق مىقداردىكى قايناقسۇغا مۇۋاپىق مىقداردا پاكىز يۇيۇلغان چىلان سېلىپ، ئۇنى سۇس ئوتتا چىلاننىڭ تەمى چىققۇچە قاينىتىمىز؛ ئارقىدىن ئوتتىن ئېلىپ، ئۇنىڭغا قارىچاي سېلىپ بىرنەچچە مىنۇت دەملەيمىز. ئالاھىدىلىكى: ئۇسسۇزلۇقنى باسىدۇ، ئىسسىقلىقتىن بولغان باش ئاغرىقىنى يېنىكىلىتىدۇ، قاننى تازىلاپ، يەلنى ھەيدەيدۇ، قان كۆپەيتىدۇ، قان بۇزۇلۇشتىن كېلىپ چىققان ھەرخىل كېسەللىكلەرگە شىپا بولىدۇ، قان بېسىمىنى تۆۋەنلىتىدۇ.

تۆتىنچى، قەنت چايلار

قەنت چايلار سۈت چاي، دورا چاي ياكى غازاڭ چايلارغا تاتلىق خۇرۇچلار قوشۇلۇپ تەييارلىنىدىغان چايلارنى كۆرسىتىدۇ. قەنت چايلارنى دەملەشتە ئاساسەن ناۋات، ھەسەل، قەنت - شېكەر قاتارلىقلار ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ، ئۇلار بىۋاسىتە چەينەككە سېلىنماستىن، چىنىگە سېلىنىپ، ئۈستىگە ئازراق قارىچاي سېلىنىدۇ ۋە قايناقسۇ قۇيۇلىدۇ؛ ئارقىدىن ئۈستىگە تەخسە يېپىلىپ دەملىنىدۇ. بەزىدە تاتلىق خۇرۇچلار باشقا چاي خۇرۇچلىرى بىلەن بىللە بىۋاسىتە چەينەككە سېلىنىپ دەملىنىدۇ. قەنت چايلارنىڭ تەمى ئاساس، رەڭگى قوشۇمچە بولىدۇ، شۇڭا قەنت چايلار ئۇلارغا كېتىدىغان تەم خۇرۇچلىرىنىڭ نامىغا ئاساسەن ناۋات چاي، ھەسەل چاي، قەنت چاي، شېكەر چاي دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

بەشىنچى، غازاڭ (يوپۇرماق) چايلار

غازاڭ (يوپۇرماق) چاي دېگەندە، ئادەتتە چاي دەرىخىنىڭ يوپۇرماقلىرىدىن ئىشلەپ چىقىرىلغان ھەرخىل چايلارنى كۆرسىتىدۇ. غازاڭ چايلار ئۇيغۇرلار ئارىسىغا خېلى بۇرۇنلا تارقالغان. ئۇيغۇرلار كۆپرەك ئىستېمال قىلىدىغان غازاڭ چايلار تۆۋەندىكىچە:

1. قارىچاي: بۇ چاي دەرىخىنىڭ يوپۇرماق ۋە بېغىشلىرى مەلۇم ئۇسۇلدا ئېچىتىلىپ، پىششىق خىش شەكلىدە ھەرخىل چوڭلۇقتا ياسالغان چاينى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل چاي قوڭۇر رەڭلىك، خوش پۇراقلىق، تەملىك بولۇپ، قايناقسۇدا دەملەنگەندىن كېيىن سۈيى قىزغۇچ سېرىق رەڭدە، شامىسى قوڭۇر رەڭدە بولىدۇ. شۇ سەۋەبلىك ئۇ «قارىچاي» دەپ ئاتالغان. بۇ خىل چاينىڭ تەبىئىي قۇرۇق ئىسسىق بولۇپ، بەدەننى قۇۋۋەتلەش، ئۇسسۇزلۇقنى پەسەيتىش رولىغا ئىگە.

2. كۆكچاي: بۇ خىل چاي دەرىخىنىڭ يوپۇرماقلىرىنىڭ رەڭگىنى قىزدۇرۇش ئارقىلىق ساقلاپ قېلىش ئاساسىدا تەييارلىنىدىغان بولغاچقا، رەڭگى كۆكۈچ ياكى سارغۇچ كېلىدۇ. بۇ خىل چاي پۇرىقى كۈچلۈك، تەمى ساپ، دەملەنگەندىن كېيىن سۈيى سۈزۈك، شامىسى يېشىل بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە، تەبىئىي سوغۇق، كۆپىنچە ئىسسىق مېجەز كىشىلەرنىڭ ئىستېمال قىلىشىغا ماس كېلىدۇ.

خوجىلار دەۋرىدە ياشىغان شائىر خوجا جاھان ئەرشىينىڭ ئۆز شېئىرلىرىدا كۆكچاينى «دارۇلار (دورىلار) پادىشاھىدۇر كۆك چاي» دەپ تەرىپلىگەنلىكىگە قارىغاندا، بۇ خىل چاي ئۇيغۇرلار ئارىسىغا خېلى بۇرۇن تارقىلىپ، ئومۇملاشقان بولۇشى مۇمكىن.

3. قىزىل چاي: يوپۇرماقلىرىدىن مەخسۇس قىزىل چاي ئىشلەپ چىقىرىلىدىغان ئوتتۇز نەچچە خىل چاي دەرىخىنىڭ 1، 2، 3 - قېتىملىق يۇمران يوپۇرماقلىرى خام ئەشيا قىلىنىپ، ئىلغار ئۆسكۈنىلەردىن پايدىلىنىپ ئىشلەپ چىقىرىلىدۇ. بۇ چاي دەملەنگەندىن كېيىن، سۈيى ۋە شامىسى

قىزىل رەڭدە بولىدۇ. بۇ خىل چاي تەبىئىتى ئىسسىق بولۇپ، سوغۇق مىجەزلىك، كەم ماغدۇر كىشىلەرنىڭ ئىستېمال قىلىشىغا ماس كېلىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە خەلقىمىز پەمىل چاي، ئاقچاي، دومچاي، تاشچاي قاتارلىقلارنىمۇ ئىستېمال قىلىدۇ.

ئالتىنچى، باشقىلار

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان چايلاردىن باشقا يەنە، خەلقىمىز كۈندىلىك تۇرمۇشىدا نۇرغۇن چايلارنى ئىستېمال قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ خۇرۇچلىرى ئالاھىدە بولۇپ، بۇ تۈرگە تەۋە بولغان چايلارنىڭ مۇھىملىرى: ساماۋەر چېيى، تۇخۇم چاي، قۇۋۋەت چاي، شورپا چاي، ھۈمەلچاي، ئېگىر چاي، زاراڭزا چېچىكى چېيى، قەلەمپۇر چېيى قاتارلىقلار.

1. تۇخۇم چاي

خۇرۇچلار: يېڭى تۇخۇم (ئادەتتە بىر ئادەمگە بىر تۇخۇم يېتەرلىك) تۈز، دەملەنگەن قارىچاي. دەملەش ئۇسۇلى: تۇخۇمنى بىر قانچە چېقىپ قوچۇغاندىن كېيىن، ئۈستىگە تۈز سېلىپ، دەملەنگەن قارىچاينى قويۇپ، چوكا بىلەن قوچۇيمىز، بۇ چاغدا تۇخۇم پىشىپ سارغۇچ، قويۇق ھالەتكە كىرىدۇ.

ئالاھىدىلىكى: ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى، ئىچىشلىك، سىڭىشلىك.

2. شورپا چاي

خۇرۇچلار: قارىچاي، سېمىز قوي گۆشى ياكى يىلىكى، تۈز. دەملەش ئۇسۇلى: قوي يىلىكى ياكى بىر پارچە سېمىز قوي گۆشىنى چەككە سېلىپ، تۈز قويۇپ سۇدا قاينىتىمىز. گۆش ياكى يىلىكنىڭ تەمى چېقىپ شورپا پىشقاندا، مۇۋاپىق مىقداردا چاي سېلىپ، چەينەكنى ئوتتىن ئېلىپ، قىزىق جايدا بىر نەچچە مىنۇت دەملەيمىز.

ئالاھىدىلىكى: تەملىك، مايلىق، سۈيدۈكنى ئازايتىدۇ، ئۈسسۈزلۈكنى باسىدۇ، بەدەننى قۇۋۋەتلەيدۇ، سوغۇقنى ھەيدەيدۇ، ھاۋا سوغۇق چاغلاردا ئىچىشكە ماس كېلىدۇ.

3. قۇۋۋەت چاي

خۇرۇچلار: قارىچاي، ياڭاق مېغىزى، ئالقات، ناۋات، چىلان، قۇرۇق ئۈزۈم، دارچىن قاتارلىقلار. دەملەش ئۇسۇلى: يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان خۇرۇچلاردىن ناۋات بىلەن قارىچايدىن باشقىلىرىنى مۇۋاپىق مىقداردا ئارىلاشتۇرۇپ يۇيۇپ، چەينەككە سېلىپ ئۈستىگە قايناق سۇ قويۇپ، سۇس ئوتتا بىر نەچچە مىنۇت قاينىتىمىز؛ خۇرۇچلارنىڭ تەمى چىققاندا، چەينەككە ناۋات بىلەن قارىچاينى سېلىپ، بىر نەچچە مىنۇت دەملەپ، پىيالە بىلەن بىر نەچچە قېتىم سورۇيمىز.

ئالاھىدىلىكى: بۆرەك - ئاشقازان ئاجىزلىقى، بەل - پۈت سىرقىراپ ئاغرىش قاتارلىق كېسەللىكلەرگە شىپا بولۇپلا قالماي، يەنە بەدەننى قۇۋۋەتلەيدۇ، روھنى ئۇرغىتىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى.
2. ھەكىم سۇلتان ئەلى: «دەستۇرۇل - ئىلاج» (داۋالاش دەستۇرى).
3. مۇھەممەت شىمىن سابىر: «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2002 - يىلى نەشرى.
4. تۇراخۇن توختى: «چاي ۋە سالامەتلىك»، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى، 1999 - يىلى نەشرى.
5. يۈنۈس ھەمدۇللا: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇن ئائىلىسى»، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى، 2006 - يىلى نەشرى.
6. مۇھەممەت شىمىن ئابلىمىت: «ئۇيغۇر چاي دورىلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2000 - يىلى نەشرى.
7. ئابلەت خوجايىق: «بۈيۈك يىپەك يولى: مۇناسىۋەتلەر ۋە تەقدىرلەر»، «ئۆزبېكىستان مىللىي ئېنسىكلوپېدىيىسى»، دۆلەت ئىلمىي نەشرىياتى، تاشكەنت، 2007 - يىلى نەشرى.
8. ئابدۇرەشىد سابىت، تۈردى ناسىرلار تۈزگەن: «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە شىنجاڭ يەر ناملىرى لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىلى نەشرى.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

(ئاپتور شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتىدا)

توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەتجان ئىسمايىل پۇناقى

سودىگەر بىلەن تېۋىپ

تېۋىپ سودىگەرنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەر ئىككىلىسى ئۆز ئالدىغا بىردىن گۇۋاھچى تېپىپ، بازارغا كەپتۇ. ۋە كىشىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدىغان ناھايىتى ئاۋات بىر ئاشپۇزۇلغا كىرىپتۇ. ئاشپۇزۇل خوجايىنى سودىگەرنى يۇقىرى قەۋەتتىكى ئايرىمخانىغا، تېۋىپنى بولسا تۆۋەن قەۋەتتىكى ئاددىي ئورۇنغا باشلاپتۇ. بۇنىڭدىن سودىگەر كۆرەنگەپ، تېۋىپنى مازاق قىپتۇ. بىراق، تېۋىپ بۇنىڭغا قىلچە پەرۋا قىلماستىن، ئاشپۇزۇلغا بىر قۇر سەپىلىپ، بۇ يەرنى مەينەتچىلىك قاپلاپ كەتكەنلىكىنى بايقاپ، كىشىلەرگە بۇ يەردىن دەرھال ئايرىلىشىنى ئېيتىپلا كېتىپ قاپتۇ. ئارىدىن بىرنەچچە يىل ئۆتۈپ، بۇ شەھەردە تۇيۇقسىز ئوت ئاپىتى يۈز بېرىپ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئۆيۈ، مال - چارۋىلىرى كۆيۈپ كېتىپتۇ. شۇ قاتاردا سودىگەر بىلەن تېۋىپنىڭ ئۆيۈ، مال - مۈلۈكلىرىمۇ كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىپتۇ. ۋەقەدىن كېيىن ئوردىدىن ئاپەتكە ئۇچرىغانلارنىڭ زىيىنىنى ئېنىقلاپ، ئۇلارغا قۇتقۇزۇش بېرىشكە كەلگەن ئەمەلدار، سودىگەردىن زىيان ئەھۋالىنى سوراپتۇ. سودىگەر

بۇرۇنقى زاماندا، گۈزەل بىر شەھەردە بىر سودىگەر بىلەن بىر تېۋىپ ئۆتكەنىكەن. ئۇلار ياش جەھەتتە تەڭ دېمەتلىك ئىكەن. سودىگەر سودىغا پۇختا، پۇل تېپىشنىڭ ئىپتىنى بىلىدىغان كىشى بولۇپ، شەھەردە ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغان باي يوق ئىكەن. شۇڭا، شەھەردىكى ئامبال، قازى، بەگلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنى چوڭ بىلىپ ھۆرمەتلەيدىكەن. تېۋىپ بولسا كېسەل داۋالاش ماھارىتى يۇقىرى، ئاجىز، مۇساپىر، غېرىبىلار ئۈچۈن خەير - ئېھساننى ئايىمايدىغان ئاق كۆڭۈل كىشى ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە سودىگەر بازاردا تېۋىپنى ئۇچرىتىپ قېلىپ، ئۇنىڭغا: — ئىككىمىز كىچىكىمىزدىن مۇشۇ شەھەردە ئۆسۈپ چوڭ بولدۇق، بىرىمىز سودىگەرچىلىك، بىرىمىز تېۋىپلىق قىلىپ، نۇرغۇن ئادەملەر بىلەن ئۇچراشتۇق. بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، ھەر ئىككىلىمىز قېرىپ مۈكچىيىپ قاپتۇق. ئۆمرىمىزنىڭ ئاخىرىدا قايسىمىزنىڭ كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە بەكرەك سازاۋەر ئىكەنلىكىمىزنى بىلىپ باقساق دەيمەن. بۇنىڭغا قانداق قارايسىز، تەقسىر؟ — دەپتۇ.

ئېلىپ دەرگاھىغا ھازىر بولۇشنى ئەمىر قىلىپتۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەتىۋارلىق نەرسىلىرىنى ئېلىپ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا بېرىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىۋاتقان پەيتتە تۇيۇقسىز توپان بالاسى يۈز بېرىپ يۇرتنى سۇ بېسىپ كېتىپتۇ. سودىگەر بىلەن تېۋىپ بۇ چاغدا ئەتىۋارلىق نەرسىلىرىنى بىردىن كېمىگە بېسىپ، قۇرۇقلۇققا قاراپ ئۈزۈپتۇ. سودىگەر كېمىگە لىققىدە ئالتۇن - كۈمۈش، ئۈنچە - مەرۋايىت قاقچىلىغاچقا، ھەرقانچە كۈچەپ پالاق ئۇرغان بولسىمۇ، جىددىي ئېقىنغا بارغاندا كېمە ئۆرۈلۈپ ھەممە بايلىقى سۇغا چۆكۈپ كېتىپتۇ. تېۋىپ بولسا كېمىنىڭ پالاقىنى يەڭگىل ئۇرۇپ بىردەمدىلا قۇرۇقلۇققا چىقىۋاپتۇ ۋە تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا بالدۇر يېتىپ كەپتۇ. تەڭرى تېۋىپنى كۆرۈپ ئۇنىڭدىن:

— ئەي بەندەم، سېنىڭ ئەڭ ئەتىۋارلىق نەرسەڭ نېمە؟ ئۇنى ئېلىپ كەلدىڭمۇ؟ — دەپ سورايتۇ. تېۋىپ قولىدىكى بىرنەچچە پارچە كىتاب بىلەن بېشىنى كۆرسىتىپ:

— مېنىڭ ئەتىۋارلىق نەرسىلىرىم مۇشۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدىكىسى بىلىم، ئەقىل - پاراسەت، — دەپتۇ.

سودىگەر كېچىككەننىڭ ئۈستىگە قۇرۇق قول كەپتۇ. تەڭرى ئۇنىڭدىن رەنجىپ:

— سېنىڭ ئەتىۋارلىق نەرسەڭ نېمە؟ ئۇ قەيەردە؟ — دەپ سورايتۇ. سودىگەر:

— مېنىڭ ئەتىۋارلىق نەرسەم ئالتۇن - كۈمۈش، مال - دۇنيا ئىدى. مەن ئۇلارنى كېمىگە بېسىپ يېرىم يولغا كەلگەندە، شىددەتلىك دولقۇن كۆتۈرۈلۈپ، كېمە ئۆرۈلۈپ ئۇلارنىڭ ھەممىسى سۇغا غەرق بولدى، — دەپتۇ. تەڭرى سودىگەرگە قاراپ:

— سەن ئۆمرۈڭدە پۈتۈن كۈچۈڭ بىلەن مال - دۇنيا يىغىپ، راھەت - پاراغەتتە ياشىدىڭ، ئاجىز، مەسكەن، يېتىملارغا ئازراقمۇ خەير - ئېھسان قىلمىدىڭ. تىجارىتىڭگە ھارام ئارىلاشتۇردۇڭ، تارازا، مېتىرنى كەم تۇتتۇڭ، يوقسۇللارنى كۆزۈڭگە ئىلمىدىڭ... شۇڭا

ھۆڭرەپ يىغلاپ تۇرۇپ: سېنىڭ بىلىدىغىنىڭ قانداق؟ — ئۇيۇققا، دۈكان، — ماللىرىمنىڭ ھەممىسى كۆيۈپ تۈگىدى، ئىسسىق جېنىمدىن باشقا ھېچنەمە قالمىدى — دەپتۇ. ئەمەلدارلار تېۋىپتىن سورىغانىكەن، ئۇ كۈلۈپ تۇرۇپ:

— مەن بارلىق كىتاب، دورا - دەرەكلەردىن ئايرىلىپ قالدىم. ئۆيۈممۇ كۆيۈپ كەتتى. بىراق، ھېچقىسى يوق، چۈنكى تېبابەت ئىلمى كالىمغا قاقچىلىق، مەن شۇنىڭغا تايىنىپ يەنە ياشاپ كېتەلەيمەن، — دەپتۇ.

بۇ چاغدا سودىگەرگە قۇتقۇزۇش پۇلى بەرگەنكەن، ئۇ ھەممىسىنى ئاپتۇ. تېۋىپ بولسا قۇتقۇزۇش پۇلىنى ئالماستىن، ئۇنى ئاجىز، مەسكەنلەرگە بېرىشنى ئېيتىپ كېتىپ قاپتۇ.

كۈنلەر، ئايلار ئۆتۈپتۇ. سودىگەر قۇتقۇزۇش پۇلىنى دەسمايە قىلىپ سودا قىلىپ، يەنە نۇرغۇن مال دۇنياغا ئېرىشىپتۇ. تېۋىپمۇ ھۈنەرگە تايىنىپ كۈنلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ.

بىر كۈنى سەھەردە سودىگەر بىلەن تېۋىپنىڭ ئەجلى توشۇپ، تەڭرى ئۇلارنىڭ جېنىنى ئېلىشقا ئەزرائىلنى ئەۋەتىپتۇ. ئەزرائىل ئۇلارغا تەڭرىنىڭ ھۆكۈمىنى يەتكۈزۈپتۇ ۋە ئۇلاردىن ئايرىم - ئايرىم ھالدا تەڭرىنىڭ ھۆكۈمىگە قارىتا قانداق پىكىرى بارلىقىنى سورايتۇ. سودىگەر ھۆڭرەپ يىغلاپ تۇرۇپ:

— ماڭا بۇ ئۆلۈم بەك بالدۇر بوپقالدى، تەڭرىگە ئېيتقان بولسىلا ماڭا يەنە ئۈچ يىل ئۆمۈر ئاتا قىلغان بولسا، — دەپتۇ. تېۋىپ بولسا:

— مەن تەڭرىنىڭ ھۆكۈمىگە مىڭ مەرتىۋە رازى، بىراق مەن يېقىندىن بېرى بىر يېتىم ئوغۇلنىڭ كېسىلىنى داۋالاۋاتتىم. مۇمكىن بولسا، تەڭرىم ئاشۇ يېتىمنىڭ ھايات قېلىشى ئۈچۈن ماڭا يەنە ئۈچ كۈن ھاياتلىق بەرسە دەپتۇ.

ئەزرائىل ئۇلارنىڭ بۇ تەلىپىنى تەڭرىگە يەتكۈزۈپتۇ. تەڭرى شۇ ھامان ئەزرائىل ئارقىلىق ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ئەتىۋارلىق نەرسىلىرىنى

تۈردۈك، بەندىلىرىم سېنىڭ بۇ ياخشىلىقىڭ سەۋەبلىك سەھەر - ئاخشام قىلغان دۇئا - تىلاۋەتلىرىدە مېنىڭدىن ساڭا ئۈزۈن ئۆمۈر ئاتا قىلىشىمنى تىلىدى. شۇڭا، مەن سېنىڭ ئۆمرۈڭنى يەنە ئون يىل ئۇزارتىپ بېرىمەن، سەن يەنە داۋاملىق بەندىلىرىمنىڭ كېسىلىگە ئىلاج قىلىپ، ئۇلارنى كېسەللىك ئازابىدىن قۇتقۇزغىن، - دەپتۇ.

ئاخىر سودىگەر بىلەن تېۋىپنىڭ قايسىسىنىڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر ئىكەنلىكى مانا شۇنداق ئايان بوپتۇ.

بىمەنە رەسسام

رەسمى؟ - دەپ سوراپتۇ.
 - ئاتنىڭ رەسمى، - دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.
 رەسسام ھېچ ئويلىنمايلا.
 يەنە بىر كۈنى كىچىك ئوغلى سورىغانىكەن، رەسسام ئاغزىغا كەلگىنىچە: «يولۋاسنىڭ رەسمى» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.
 شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى ئوغۇل ئاتىسىنىڭ دېگىنى بويىچە ئات ۋە يولۋاس توغرىسىدا خاتا چۈشەنچىدە بولۇپ يۈرۈۋېرىپتۇ. كۈنلەر، ئايلار، يىللار ئۆتۈپ، بۇ ئىككى ئوغۇل چوڭ بوپتۇ. ئۇلار بىر كۈنى يۇرت كېزىپ كۆزىنى ئېچىپ كېلىش ئۈچۈن، ئايرىم - ئايرىم يولغا چىقىپتۇ. چوڭ ئوغۇل بىر جاڭگالدا كېتىۋاتقاندا يولۋاسقا ئۇچراپ قاپتۇ. لېكىن، ئۇ بۇ يولۋاسنى ئات دەپ قاراپ، ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ مېنىمەكچى بولغانىكەن، يولۋاس ئۇنى ھاپلا قىلىپ يەۋىتىپتۇ. كەنجى ئوغۇل بىر سەھرادا بىر ئاتقا ئۇچراپ قالغانىكەن، ئۇنى يولۋاس دەپ قاراپ، ئوقيا بىلەن ئېتىپ تاشلاپتۇ.

شۇ ۋەقەدىن كېيىن كىشىلەر بۇ رەسسامغا «بىمەنە رەسسام» دەپ لەقەم قويۇپتۇ.

بەندىلىرىم سېنىڭ بالدۇرراق ئۆلۈشىڭنى تىلەيدۇ، - دەپتۇ ۋە ئەزرائىلغا ئۇنى جېنىنى ئېلىپ دوزاخقا تاشلاشنى بۇيرۇپتۇ. ئەزرائىل تەڭرىنىڭ ئەمرىنى دەرھال بەجا كەلتۈرۈپتۇ. ئاندىن تەڭرى تېۋىپقا قاراپ:

- سەن دۇنياغا ئاپىرىدە بولۇپ بالاغەتكە يەتكەندىن باشلاپ، تا ھازىرغىچە بىلىمنى دوست تۇتۇپ، تېۋىپلىق ئىلمىڭ بىلەن بەندىلىرىمگە كۆپ ياخشىلىق قىلدىڭ، ھۈنرىڭگە ساختىلىق ئىشلەتمىدىڭ، ئاجىز، يېتىملارنىڭ بېشىنى سىلىدىڭ، تەكەببۇر - تەمەننەدىن يىراق

بۇرۇنقى زاماندا بىر رەسسام ئۆتكەنىكەن، ئۇ يولۋاسنىڭ رەسمىنى سىزىشقا بەكمۇ ئامراق ئىكەن. بىر كۈنى ئۇ ئەمدىلا يولۋاسنىڭ باش قىسمىنى سىزىپ تۇرۇشىغا بىر كىشى كىرىپ كەپتۇ ۋە ئۇنىڭغا ئاتنىڭ رەسمىدىن بىر پارچە سىزىپ بېرىشنى ئېيتىپتۇ. بۇ چاغدا رەسسام ھېچ ئويلىنىپ تۇرمايلا قەلىمىنى شارت - شورت ئوينىتىپ، ھېلىقى يولۋاسنىڭ بېشىغا ئاتنىڭ ئۈستىخىنىنى سىزىپ قويۇپتۇ.

- سىزىڭنىڭ ئاتمۇ ياكى يولۋاسمۇ؟ -

دەپ سوراپتۇ ئۇ كىشى رەسسامدىن.
 - سىزىڭنىمۇ ئات دېسىڭىز ئات، يولۋاس دېسىڭىز يولۋاس، ئىشقىلىپ بىر پارچە رەسىم، - دەپ جاۋاب بېرىپتۇ رەسسام. بۇ جاۋابتىن ئۇ كىشى نارازى بولۇپ، ئۈندىمەي كېتىپ قاپتۇ.

رەسسام بۇ رەسىمگە كۈنلەرنىڭ بىرىدە خېرىدار چىقىپ قالسا ئەجەب ئەمەس دەپ ئويلاپ، ئۇنى ئۆيىنىڭ تېمىغا ئېسىپ قويۇپتۇ. رەسسامنىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ، ئۇلار ئات ياكى يولۋاسنى كۆرۈپ باقمىغانىكەن. بىر كۈنى چوڭ ئوغلى بۇ رەسىمنى كۆرۈپ:

- دادا، تامغا ئېسىقلىق تۇرغىنى نېمىنىڭ

پادشاھنىڭ ۋەزىر تاللىشى

ئىلىم - مەرىپەتنىڭ نۇرلۇق يۇلتۇزلىرى، مەن تۈنۈگۈن كېچىدە شېرىن ئۇيقۇدا يېتىپ شۇنداق بىر چۈش كۆردۈمكى، تازا تومۇز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە مەن قوۋم - قېرىنداشلىرىم بىلەن سەپەرگە چىقىمىشەن. بىز ئاۋات شەھەر، گۈزەل سەھرالاردىن ئۆتۈپ، تاغ - داۋانلاردىن ئېشىپ، چۆل - جەزىرىلەرنى كېزىپ، بىر ئەزىم دەرياغا دۈچ كەپتىمىز. مەنزىلگاھىمىز دەريانىڭ ئۇ قېتىدا بولغاچقا، ئۆتەي دەپ دەريا قېنىغا قارىسام، دەريادا نە قېيىق، نە سال، نە داغدام كۆۋرۈك يوقمىش. قوۋم - قېرىنداشلىرىم دەرياغا كۆۋرۈك ئورنىدا قويۇلغان ناھايىتى ئۇزۇن بىر تال لىمىدىن بىر - بىرلەپ ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن، ئەڭ ئاخىردا مەن ئۆتۈپتىمىشەن. ئەي زامانىمىزنىڭ دانالىرى، سىلەر ئېيتىپ بېقىڭلارچۇ، بۇ چۈشۈمنىڭ تەبىرى نېمىدۇر؟ ئەگەر كىمكى بۇ چۈشكە توغرا تەبىر بېرەلسە، كاتتا مەنسەپ - ئىنئامغا سازاۋەر بولغاي... ناۋادا كىمكى بۇ چۈشكە توغرا تەبىر بېرەلمىسە، جازاغا مەھكۇم بولغاي!

پادشاھنىڭ بۇ پەرمانىنى ئاڭلىغان ئوردا ئەھلى ئۈن - تىنسىز جىمىپ كېتىپتۇ. ئارىدىن بىرپەس ئۆتكەندىن كېيىن، پادشاھ ئوردا مەسلىھەتچىسىگە قاراپ شۇنداق ئەمىر قىپتۇ:

— ئەي ئوردا مەسلىھەتچىسى، سەن ئۆزۈڭنىڭ ئاقىلانى مەسلىھەتلىرىڭ بىلەن تەختىمگە تۈۋرۈك، يولۇمغا كۆۋرۈك بولۇپ كەلگەندىڭ. بۈگۈنمۇ كۆڭۈل ئاسمىنىمى غۇۋالاشتۇرۇپ تۇرغان بۇ چۈشنىڭ تەبىرى توغرىسىدا مەن يەنە سېنىڭ مەسلىھەتتىڭگە موھتاجمەن، قېنى، ئەقىل چاقمىقىڭ بىلەن كۆڭۈل شامىمنى يورۇتقايسەن!

بۇ پەرمانىنى ئاڭلىغان ئوردا مەسلىھەتچىسى غالىلداپ تىترەپ تۇرۇپ تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، شۇنداق دەپتۇ:

— ئەي جاھاندا تەڭدىشى يوق قۇدرەتلىك

قەدىمكى زاماندا بىر پادشاھ ئۆتكەنىكەن. ئۇ دۆلىتىنىڭ تىنچ - ئامانلىقى، خەلقنىڭ بەخت - سائادىتىنى كۆزلەپ، قوشنا دۆلەتلەر بىلەن بولغان دوستلۇق ئالاقىسىگە بەك ئەھمىيەت بېرىدىكەن. ئۇ پادشاھنىڭ ئاتىسى ھايات چېغىدا تاللاپ بەرگەن بىر پېشقەدەم ۋەزىرى بار ئىكەن. ئۇ تولىمۇ سۆزمەن، سەزگۈر، ھازىر جاۋاب ھەم ئەقىللىق ئادەم بولغاچقا، پادشاھ ئۇنى ئوردىدىكى باشقا ۋەزىر - ۋۇزىرالىرىغا قارىغاندا، بەك ئەتىۋارلايدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھېلىقى ۋەزىر ئوردىدىكى ھەسەتخورلارنىڭ قەستلىشى بىلەن ئۆلۈپ كېتىپتۇ. پادشاھ بۇ ئېچىنىشلىق ۋەقەدىن ناھايىتىمۇ بەك قايغۇرۇپتۇ ۋە قاتتىق غەزەپلىنىپتۇ. ئۇ قاتلىنى تېپىپ جازالاش ئۈچۈن قاتتىق كۈچىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىشەنچلىك دەلىل - ئىسپاتقا ئېرىشەلمەي، ئاخىر تەقدىرگە تەن بېرىشكە مەجبۇر بوپتۇ. ئەمما، پادشاھ ئاشۇ سادىق ۋەزىرىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، شۇ ۋەزىرگە ئوخشاش ئەقىللىق، دۆلەت ئىشىغا سادىق بىر ئادەم تېپىشنى ئويلاپ، ئوردا ئىچى ۋە سىرتىدىكى ۋەزىر، سىپاھ، بەگلەرنىڭ ھەممىسىنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزۈپ باققان بولسىمۇ، ھېچقايسىسى ئۇنىڭ تەلپىگە ئۇيغۇن كەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پادشاھ ئۇ ئويان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ، ئاخىر «چۈش» توغرىلۇق بىر تېپىشماق توقۇپ چىقىپتۇ - دە، ئۇنىڭغا كىم توغرا تەبىر بېرەلسە، مەيلى ئۇ باي ياكى گاداي بولسۇن، شۇنى ۋەزىرلىككە تەيىنلەشنى، ئەگەر ۋەزىرلەر ئىچىدىن كىمدەكىم ئۇنىڭغا توغرا تەبىر بېرەلمىسە، شۇنى قاتتىق جازالاشنى قارار قىلىپ، بىر كۈنى ئوردىدىكى بارلىق ۋەزىر - ۋۇزىرلارنى ئوردىغا چاقىرىپ، شۇنداق جاكارلاپتۇ:

— ئەي تاجۇتەختىمنىڭ سادىق كىشىلىرى،

www.bulak.com
ئىلگىرىكى كىتاب تور بېكەتى

شاھىم، جانابلىرىنىڭ كۆڭۈل شامىنى غۇۋالاشتۇرغان بۇ چۈش ياخشىلىق ۋە ساڭدەتنىڭ ئالامىتىدۇر. ئالىيلىرى شاھلىق تەختىدە ئۇزۇن مۇددەت ھۆكۈم سۈرگەيلا...

بۇ تەبىردىن كۆڭلى قانائەت تاپمىغان پادىشاھ دەرھال نۆكەر چاقىرىپ، شۇنداق پەرمان چۈشۈرۈپتۇ:

— ئوردا مەسلىھەتچىسى چۈشۈمگە توغرا تەبىر بېرەلمىدى، شۇڭا ئۇ مەنسىپىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئوردا دەرۋازىسىغا قاراشقا بەلگىلەنسۇن.

مەسلىھەتچى ئېلىپ چىقىپ كېتىلگەندىن كېيىن، پادىشاھ ئوردا ئەھلىگە نەزەر تاشلاپتۇ. لېكىن ھېچكىمدىن سادا چىقماپتۇ. پادىشاھ ئاخىر بىرنەچچە ۋەزىردىن چۈشىگە تەبىر سورايتۇ. ئۇلارمۇ قانائەتلىنەرلىك جاۋاب بېرەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ بەزىسى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپتۇ، بەزىسى ئوردىدىن ھەيدەپ چىقىرىلىپتۇ. نۆۋەت دۆلەت ئۈستازىغا كەپتۇ. ئۇ پادىشاھقا خىزمەت كۆرسىتىپ، تېخىمۇ يۇقىرى ئابرويغا ئىگە بولۇش تەمەسىدە شۇنداق دەپتۇ:

— ئەي دانالارنىڭ داناسى، زامانىمىزنىڭ پېگانىسى، قۇدرەتلىك شاھىم، پېقىم جانابلىرىنىڭ چۈشلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، سەۋرى ھاسسىغا تايىنىپ، تەپەككۈر چۆلىنى كېزىپ، ئەقىل بۇلىقىدىن سۇ ئىچىپ، دانالىق مەنزىلىگە مىڭ بىر مۇشەققەتتە شۇنداق يەتتىمكى، قەلبىم ئەينىكىدە مۇبارەك چۈشلىرىنىڭ سىرى خۇددى چولپان يۇلتۇزدەك ئايان بولدى...

— ئارتۇق گەپ ئېشەككە يۈك، — دەپتۇ پادىشاھ، — تىلىڭنى چاينىماي، نېمە دېمەكچى بولغىنىڭنىڭ ئۆزىنىلا سۆزلە!

— خوپ ئالىيلىرى، — دەپتۇ دۆلەت ئۈستازى قورقۇپ كەتكىنىدىن غال — غال

(توپلاپ رەتلىگۈچى چىرا ناھىيىلىك سودا — سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىدە)

تتەرەپ، — پادىشاھىئالەمنىڭ كۆرگەن چۈشىنىڭ تەبىرى شۇكى، بۇ خاسىيەتلىك چۈش جانابى ئالىيلىرىنىڭ ھاياتلىق مۇھلىتىدىن بېشارەتتۇر. ئالىيلىرىنىڭ لىم كۆۋرۈكتىن ئەڭ ئاخىردا ئۆتكەنلىكىلىرى سىلىنىڭ ھەممە ئۇرۇق — تۇغقان، قوۋم — قېرىنداشلىرىدىن كېيىن ئۆلىدىغانلىقىلىرىدىن دېرەك بېرىدۇ.

بۇ تەبىردىن دەرغەزەپكە كەلگەن پادىشاھ نۆكىرىنى چاقىرىپ شۇنداق ئەمىر قىپتۇ:

— مەن شۇنچە يىلدىن بېرى ئۇنىڭدەك بىر نادان، بىلىمسىز كىشىنى دۆلەت ئۈستازى دەپ ئەتىۋارلاپ كەپتىمەن. دەرھال ئۇنى تىلىغا داغمال يېقىپ، سازايى قىلىڭلار، ئۇ ئۆلگۈچە زىنداندا يېتىپ تىل ئىلىمىنى ئۆگەنسۇن! بۇ چاغدا ئوردا مەسلىھەتچىسىدىن تارتىپ، دۆلەت ئۈستازىغىچە بىرمۇنچە ۋەزىر — ۋۇزۇرالارنىڭ ئاقىۋىتىدىن ئەقىل تاپقان بىر خىزمەتكار سۆزلەشكە ئىجازەت سوراپ، مۇنداق دەپتۇ:

— شاھىم، بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچكەيلا، مەن بىر تومپاي خىزمەتكار بولساممۇ، سىلىنىڭ چۈشلىرىگە بىر تەبىر بېرىپ باقسام...

— قېنى سۆزلە! — دەپتۇ پادىشاھ قىزىقىپ. — ئۇلۇغ شاھىمىزنىڭ كۆرگەن چۈشىنىڭ تەبىرى شۇكى، — دەپتۇ خىزمەتكار، — شاھىمىزنىڭ دەريادىن ھەممە ئۇرۇق — تۇغقانلىرىدىن كېيىن ئۆتۈپ مەنزىلگاھقا يەتكەنلىكى بارلىق ئۇرۇق — تۇغقانلىرىغا قارىغاندا، ئۇزاق ئۆمۈر كۆرىدىغانلىقىنىڭ بېشارىتىدۇر.

بۇ تەبىردىن مەمنۇن بولغان پادىشاھ دەرھال بۇ خىزمەتكارغا تون — سەرپاي ئىنئام قىلىپ، ئۇنى قەستكە ئۇچراپ ئۆلۈپ كەتكەن ۋەزىرنىڭ ئورنىغا ۋەزىرلىككە تەيىنلەپتۇ.

بۇ خىزمەتكار ئۆزىنىڭ قەستكە يەتكەنلىكىنى پادىشاھقا بىلدۈرگەن ۋە ئۇنىڭ ئىنئامىغا شۈكرانە بىلدۈرگەن.

توپلىغۇچى: تۇرسۇنجان مۇھەممەت

توپلىغۇچى: تۇرسۇنجان مۇھەممەت

تاللىۋالغان گۈلۈم بار

ئالا ئىتىڭ يامانكەن،
توم زەنجىردە باغلاپ قوي.
دەردىڭ ئەجەب يامانكەن،
ماڭا پات - پات قاراپ قوي.
تاللىۋالغان گۈلۈم بار،
چېكەمگە قىسالمايمەن.
بەك چىرايلىق يايىم بار،
سۆيىمىسەم تۇرالمايمەن.
ئاتارمىزا - ئاتارمىز،
بىر جۈپ ئالما ئاتارمىز.
ئاتا - ئاناڭ قوشۇلسا،
بىر تەككىدە ياتارمىز.
ئۇزۇن بولدى كۆيگىلى،
يا بولمىدى سۆيگىلى.
سەندىن باشقا سەتەڭگە،
كۆڭۈل يوقتۇر سۆيگىلى.

ئوچاققا ئوتۇن سالىدىم،
چوڭلىرىنى ئۇششاقلاپ.
يارنى سۆيىدۈم دالدىدا،
گىرە سېلىپ قۇچاقلاپ.
باراي دېسەم يول ئۇزاق،
ۋاقتىدا بارالمايمەن.
يارنىڭ ئوتى گۈرۈلدەپ،
تەپتىگە چىدالمايمەن.
ئاسماندىكى تولۇن ئاي،
سىز تولۇپسىز ئەجەب ۋاي.
دەردىڭىزدە تولغىنىپ،
مەن ئەمدى قانداق چىداي.
دۇتار ئۆزى ياغاچتۇر،
مۇڭنى تۆككەن تارىسى.
مېنى شۇنچە كۆيدۈرگەن،
كۆزىڭىزنىڭ قارىسى.

تاشلاپ كېتىمەن دەيدىڭ،
كۆز يېشىم تارام بولدى.
بىر قېتىم سۆيۈپ قويساڭ،
بىز يىللىق ئارام بولدى.
گۈلنىڭ تۈۋىدە سىنچاي،
ئىچىشكە جانان بارمۇ؟
يار ئۈچۈن مۇساپىرمەن،
تۇرارغا ماكان بارمۇ؟
يارىم چالىدۇ راۋاب،
ئاڭلايمەن ئىزدەپ سوراپ.
يايرىم بىلەن بولغاندا،
سۆيىمەن قەندەك شوراپ.
ئېتىزىدىكى قوناقنى سىملاپ،
سۇ كەلگەندە تاقلايمەن.
سەن يايرىمنىڭ يولغا،
كېچە - كۈندۈز قارايمەن.

گۈل ئارىلاپ ئۈچىدۇ
نازۇك بەدەن كېيىنەك.
مېنى شۇنچە قىيىنغان
دەردى يامان سېكىلەك.

ياغقا كىرسەم ئالدىمغا
ئالما چۈشتى توككىدە.
ساۋاب ئالاي دېسىڭىز،
سۆيۈپ قويۇڭ چوككىدە.

ئاشىق بولدۇم بىر كۆرۈپ،
ئاللىمدىم بىر سۆيۈپ.
كېچە - كۈندۈز ئۇيقۇ يوق،
ياتالىمدىم چۈش كۆرۈپ.

ئۆستەڭنىڭ قېشى قاتتىق،
كەتمەن چاپسا ئۆتمەيدۇ.
يارنىڭ ئوتى يۈرەكتىن
تا ئەبەتكە ئۆچمەيدۇ.

يولدا ياتقان قاپلاننىڭ
بوينىغا زەنجىر سالاي.
ماقۇل دېسە ئانىڭىز،
سىز خېنىمنى مەن ئالاي.

قوناقلانغۇمۇ بىزنىڭ يەر،
كەندىرلىكمۇ بىزنىڭ يەر.
ئۆلمەي تۇرۇپ ئايرىلساق،
خەقلەر بىزنى نېمە دەز؟

ئوت تۇتاشتى يۈرەككە،
موللاق ئېتەي مەن كۆلگە.
يار يادىمغا يەتكەندە،
باغرىمنى ياقاي ھۆلگە.

مەلەڭدىن تولا ئۆتۈپ،

يولۇچى بولۇپ قالدىم.
سەن كەلمىگەچ بۇ ئاخشام،
مەن ساراڭ بولۇپ قالدىم.

باغدىكى قىزىل گۈلنىڭ
غۇنچىسى بار، گۈلى يوق.
سەن يارىمنىڭ ھەمىشە
شەپىسى بار، ئۆزى يوق.

راۋابنى چېلىۋەردىم
ئۆزۈم بىلگەن پەدىگە.
ئەمدى قانداق چىدايمەن
بىۋاپاننىڭ دەردىگە؟

ئاق تاۋارنىڭ گۈلىمەن،
كۆك تاۋارنىڭ گۈلىمەن.
ماڭا مۇنداق ئالايمىڭ،
ئاچىڭىزنىڭ قولىمەن.

چەينىكىمگە چاي سالدىم
بىر كالىك ناۋات بىلەن.
بۇ كۈنلەر ئۆتۈپ كەتتى،
ئوينىماي ئوماق بىلەن.

ئۆستەڭ بويىدا تېرەك،
خە بولامدۇ - بولمامدۇ؟
باغرى قاتتىق ئاي يۈزلەر،
يار بولامدۇ - بولمامدۇ؟

ئۇ دۆڭدىمۇ چاكاندا،
بۇ دۆڭدىمۇ چاكاندا.
قارنى يامان ھېپىزەك
ئاش ئىچىدۇ كاساڭدا.

ئارقاڭدىن قاراپ قالدىم،
قايرىلىمىدىڭ كەينىڭگە.

مەقسىتىڭ ئايان بولدى،
قويۇپ بېرەي مەيلىڭگە.

بېغىمدىكى شاپتۇلنىڭ
شېخىنى سەن ئەگدىڭمۇ؟
مەندىن يامانلاپ بېرىپ،
كېپەكچىگە تەگدىڭمۇ؟

چىراغلار ئۆچەي دەپتۇ،
پەرلەپ قويسا ياندىۇ.
چاك - چاك بولغان بۇ يۈرەك،
سۆيۈپ قويسا قاندىۇ.

ئۆگزىدىن ئېگىز چەللە،
كەمچەتتىن ئېگىز سەللە.
قىزىنى ئالاي دېسەم،
بەرمىدى قېرى دەللە.

شامال كېزىپ ئوينايدۇ،
يۈزۈمگە يامغۇر چېچىپ.
يارنىڭ كۆڭلى ئاغرىپتۇ،
يۈرىدۇ مەندىن قېچىپ.

قوغلاپ يۈرۈپ يارنى مەن
ئاتلاپ ئۆتتۈم ئېرىقتىن.
كۆڭلۈم بەكمۇ رەنجىدى
يايرىم قىلغان قىلىقتىن.

چۆلدە ئۆسكەن يۇلغۇننىڭ
سايىسى چۆلگە چۈشەر.
ئالا كۆڭۈل يارىمنىڭ
چالمىسى سۇغا چۈشەر.

ئاق تەلپەك، قىزىل دوپپا،
مەن كىيسەم ياراشماسمۇ؟

كۆز بېقىشىپ يۈرسەك بىز،
خەقلەر ماراپ قاراشماسمۇ؟
قوناقللىقتا، سەيلىكتە
چاغلاپ، پەملەپ ماڭغۇلۇق.
يارنىڭ كۆڭلى ئالا بولسا،
قاراپ بېقىپ يانغۇلۇق.
چالما ئاتسام ئۆگزىگە،
كەپتەرلەر پالاقلايدۇ.
قىزنى سۆيۈپ قويسام،
ئانىسى ۋالاقلايدۇ.
يۇلغۇنلۇقتا قوي ياقار
بۆز تەلپەكلىك قويچىلار.
يانچۇقى قۇرۇق تۇرۇپ،
قىز خىللايدۇ پوچىلار.
ئۆز خېنىمنىڭ ئۈزلۈقى،
قۇرۇپ قاپتۇ تۈزلۈقى.
شۇنچە قىلسام ھەي پەلەك،
ئېرىمەپتۇ مۈزلۈقى.
ئاق ئالمنىڭ شېخىدەك،
ئىگىلەمسەن ئۆز جۇۋان؟
كۆيگىنىمنى - دەردىمنى
سەن بىلەمسەن ئۆز جۇۋان؟
خاماننى يانچىپ قويدۇق،
سورىغىلى شامال يوق.
ساڭا كۆيگەن كۆڭۈلنى
ياندۇرغىلى ئامال يوق.
غېرىبىنىپ ئولتۇرسام،
يار كەلمىدى قېشىمغا.
كېمە سېلىپ ئۆتۈڭلار
كۆزدىن ئاققان يېشىمغا.

چوڭ دەرۋازىلىق يامۇلدا
كىمخاب تونلۇق قازى بار؟
بىزگە كۆيگەن خېنىمنىڭ
ئەجەب تاتلىق نازى بار.
ئۆچكىلەرنىڭ جەننىتى
دالدىكى يانتاقلىق.
يامان چاغدا كەل دەيسىز،
بىزلەرگىمۇ جان تاتلىق.
ئېگىز - ئېگىز تاغلارنىڭ
باغرى تېرىم ئەمەسمۇ؟
سىز يارىمدىن ئايرىلىپ،
كۆڭلۈم يېرىم ئەمەسمۇ؟
خەستە جېنىم كۆيىدۇ،
مەندە تاقت قالمىدى.
چېقىمچىنىڭ دەستىدىن
ماڭا ئامەت قالمىدى.
قۇرۇق قاقشال بوپقالدىم،
ئوتۇنچى ئاپىرىپ ساتسۇن.
ئۆلۈپ كەتسەم، گۈل يايىم
ھازا ئېچىپ قوشاق قاتسۇن.
كېچە - كۈندۈز يىغلايمەن،
يارنى مىننەت ئۈنتۈماي.
قېشىغا باراي دەيسەم،
ئىش چىقىدۇ توختىماي.
قوغۇننى پىنچىپ قويسام،
يېمەي تۇرۇپ پۇرامسەن؟
مەن ساڭا ئەجەب كۆيىدۈم،
كۈلمەي تۇرۇپ ئۇرامسەن؟
بۆلبۈل سايراپ كەتتىمۇ؟
كاككۇك سايراپ كەتتىمۇ؟

مەندىن ئايرىلىپ جېنىم،
بېشىڭ كۆككە يەتتىمۇ؟
يارىشىپتۇ ئەجەبمۇ
تاۋار - دۈردۈن ئۇچاڭغا.
قاچانغىچە قارايمەن
سۇ سەپمىگەن كوچاڭغا.
بېغىمدىكى ئالمامنى
ئۈزۈپ بېرەي يەپ باققىن.
تىرناقنى كولاپ تۇرۇپ،
راست گېپىڭنى دەپ باققىن.
يارىمنىڭ ئويى يىراق،
باراي دەيسەم ئۇلاغ يوق.
مەن يېتىمنىڭ دەردىنى
ئاڭلىغىلى قۇلاق يوق.
گەپلىرىڭ ئەجەب تاتلىق،
ئالتۇن يېرىپ ئالايمۇ؟
مېنى شۇنچە كۆيدۈردۈڭ،
گۈلخان بولۇپ پانايمۇ؟
يار دەيسەن، ئېگىلىمەيسەن،
قوينۇڭدا تۆمۈر بارمۇ؟
بۈگۈن كېچە كەلمىسەڭ،
ئەتىگە ئۆمۈر بارمۇ؟
كەپتىرىڭگە دان بەرمەي،
ئاچتىن ئۆلسۇن دېدىڭمۇ؟
مەندىن ئۆزگە يارى يوق،
دەردكە ئۆلسۇن دېدىڭمۇ؟
شوخلاپ ئاققان تاغ سۈيى
تەنگە داۋا ئەمەسمۇ؟
بىر ئۆمۈر بىللە ئۆتۈش
بىزگە راۋال ئەمەسمۇ؟

قۇلاقتىمۇ ئالتۇن بار،
 بويۇندىمۇ ئالتۇن بار،
 سىز يارىمنىڭ ئىشىقىدا
 يۈرەكتە ئوت - يالقۇن بار.
 تاۋار كىيىدىم بەسلەشمەي،
 دۈردۈن كەيدىم بەسلەيمەن.
 تازا كۈلۈپ شوخ كەلسە،
 ھاراق ئىچىپ پەسلەشمەي.
 قونداقتىكى خورازنى،
 چالما ئېتىپ چىلاتتىم.
 يىراقتىكى يارىمنى،
 خەت ئەۋەتىپ يىغلاتتىم.
 قىيان كەلدى دەرياغا،
 كۆۋرۈك بىلەن ئۆتەلا.
 مەن بارىمەن يېقىندا،
 راسا ئوبدان كۈتەلا.
 شاپتۇل شېخى پەسىمكەن،
 ئەگمەك شۇنچە تەسىمكەن؟
 يارىنىڭ كۆڭلى ئاق تىللا،
 بىزنىڭ كۆڭۈل خەسىمكەن؟
 باش ئېقىنىدىن كەلگەن سۇ
 ھەر توقايدا توختايدۇ.
 كۈلۈپ چىققان شۇ يارىم
 ئەتىرگۈلگە ئوخشايدۇ.
 يول ئۈستىگە ئۆي سالىدىم
 سامان لايدا سۇۋاتماي.
 چوڭ سۆزلەيدۇ بىر قىز چاق،
 باشقىلاردىن ئۇياتماي.
 پادا باقتىم جاڭگالدا،
 توپىلارغا مىلىنىپ.

بۇ كەمدىكى باللىنىڭ،
 گېپى يوغان، بېلى بوش.
 گۈل تېرىغان باغلاردا،
 كىيىك ئوينايدۇ تاغلاردا.
 سۆيۈپ - سۆيۈپ قانمايمىز
 بىللە يۈرگەن چاغلاردا،
 ھارۋىكەش ئۆتۈپ كەتتى -
 تاغ - داۋان يولى بىلەن.
 كۆڭلىڭىزنى مەن ئالاي
 قۇچاقلاپ سۆيۈش بىلەن.
 كۆيۈپ قالدىم مەن سىزگە،
 گۈزەل يارىم بىلىڭچۇ!
 كۆيۈك ئوتى يامانكەن،
 بىر ئىلاجى قىلىڭچۇ!
 ئېتىم بار ئېگەر بىلەن،
 زەر كۈمۈش يۈگەن بىلەن.
 دەردىم تولا ئىچىمدە،
 مەن كۈلۈپ يۈرگەن بىلەن.
 كوپتاك شۇنچە چىرايلىق،
 چاپىنىڭنى سالغىنا!
 يارىڭ مەنمۇ، ئەمەسمۇ،
 راست گېپىڭنى قىلغىنا!
 يار ئۈستىڭنىڭ سۈيىنى
 شاپتۇللۇققا باشلايمىز.
 ئالا كۆڭۈل يارلارنى
 قەتئىي چۆرۈپ تاشلايمىز.
 ئالما ئاتتىم دەرياغا،
 سەكرەپ كىرىپ سۈزەلا.
 بىزنى راستلا سۆيسە،
 ئۆزلىرىنى تۈزەلا.

ئاقىمدۇ بىلە كىڭىز؟
 كۆكىمدۇ بىلە كىڭىز؟
 بىر قارايمۇ قويمايسىز،
 تاشىمدۇ يۈرە كىڭىز؟
 ئاخشام چىقتىم تالاغا،
 ئىچىم تولدى ھاۋاغا.
 ئەجەبمۇ قىيىندىڭىز
 بىرنى سۆيگەن گۇناغا.
 ئوسماڭنىڭ ئۇرۇقىنى
 تەمگە تېرىپ ئۈندۈرەي.
 چاقچىقىڭغا ئۈن قېتىپ،
 راسا ئوبدان كۈلدۈرەي.
 قىزىل گۈلنىڭ غۇنچىسى
 سۇغا سالسا سۇلاشماس.
 بىزگە كۆيگەن قىز چاقلار
 باشقا ئەردە بولاشماس.
 ئەلچى قويسام ئاناڭغا،
 كىچىك دەپتۇ يېشىڭنى.
 كىچىك بولسا نېمىشقا
 قارا قىلغان قېشىڭنى؟
 مانتا سالىدىم قاسقانغا،
 بىللە يەيلى پىشقاندا.
 بىللە ئويناپ كۈلەيلى
 ئاشىقلىق ياراشقاندا.
 قاشىڭىزغا كۆيدۈمەن،
 لېۋىڭىزگە سۆيدۈمەن.
 دەرد ئۈستىگە دەرد تارتىپ،
 ئوتىڭىزدا كۆيدۈمەن.
 ئاق شايىنى كىيمەڭلا،
 گۈلى يوغان، تېگى بوش.

قايتىكەنمەن ئويلىماي
قارمىقىڭغا ئېلىنىپ.

ئېگىز دۆڭنىڭ كەينىدە
يانتاق بىلەن قومۇش بار.
سىزگە ئاتاپ ساقلىغان
قازان بىلەن چۆمۈچ بار.

ئۆرۈكنىڭمۇ گۈلى بار،
ئانارنىڭمۇ گۈلى بار.
يۈرىكىمگە زەن قويغىن،
كۆيگەن ئوتنىڭ كۈلى بار.

بېغىڭ ئەجەب گۈزەلگەن،
سەيلى قىلسام ئۇنامسەن؟
كۆيدۈم دەيدىڭ بۈگۈنغۇ،
تاڭلا كۆرسەڭ تونامسەن؟

يول سوزۇلۇپ ياتاركەن،
دەرەخلىرى قاتاركەن.
چىن ۋاپادار يار بولسا،
نەدە بولساڭ تاپاركەن.

كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ
يارنىڭ گۈزەل سېيماسى.
مېنى بۇنداق قىيىنماڭ،
باردۇر كېيىن قىساسى.

سەگىمدى بۇ يۈرەك
دوغاپ ئىچسەم ئون كوزا.
دوختۇرلاردا يوق ئىكەن
كۆيگەن يۈرەككە دورا.

يالپۇز ھىدى يېقىملىق،
ئورۇلاركەن دىماغقا.

چىدىمايمەن ئايرىلسام،
خۇمار كۆزلۈك ئوماققا.

كەپتەرلەرگە دان بەرسەم،
توخۇلىرىم يەپ كەتتى.
ساڭا يازغان خېتىمنى
يارەنلەر ئېلىپ كەتتى.

قىشمۇ كېتىپ ياز كەلدى،
ئىسسىق ياقىتىن غاز كەلدى.
كۆيدۈم - پىشتىم دەپ قويۇپ،
لاتا غىلاپ ماز كەلدى.

تۇبان تارقاپ ئاسماندا،
بولدى ئايدىڭ بەك سۈزۈك.
سېنى ساقلاپ يۈرگەندىن
باشقىنى سۆيگەن تۈزۈك.

سەن بارامسەن - بارامسەن
بىزنىڭ مەلە - ئاۋاتقا؟
سەن يارىمنىڭ لېۋىنى
ئوخشاتتىم مەن ناۋاتقا.

ئۆرۈكلەر چېچەك ئاچتى،
ئەمدى بولىدۇ غورا.
ئەگەر مېنى ياقتۇرساڭ،
ئۆمۈرلۈك بولاي جورا.

ئۆستەڭ بويى چىملىقتا
قارا چېكەتكە ئۈنلەيدۇ.
ئاسماندا تولۇن ئاينىڭ
چولپان ئىكەن زىناقى.
ئاشۇ ئۈز ئوماق يارنىڭ
كۆيدۈرەركەن پىراقى.

مېنى كۆيدۈرگەن چېچىڭ
پەللىكىڭدە سويلايدۇ.

كېچە - كۈندۈز تەلمۈرۈپ
سەۋدا چۈشتى بېشىمغا.
كېلەرسەنمۇ ئامرىقىم،
بۈگۈن مېنىڭ قېشىمغا.

قەپەسىدىكى ئاق قۇشقاچ
مېنىڭ بولدى مەن تۇتقاچ.
يۈرىكىم مەندە تۇرۇپ،
سېنىڭ بولدى سەن ئۇتقاچ.

چىقسا مەيىن شامالار،
تال چىۋىقلار ئېگىلەر.
مېنى سۆيگەن گۈل يارىم
قايسى ياقىتىن بىر كېلەر.

ئاق كەپتەرمۇ يامانكەن،
كۆك كەپتەرنى يولاتماس.
يارنىڭ ئوتى يامانكەن،
كېچە - كۈندۈز ئۇخلاتماق.

ھويلامدىكى باراڭدا
تۈمۈچۈقنىڭ ئوۋىسى.
كۆڭلى قارا، تېگى پەس،
ساختا ئۇنىڭ توۋىسى.

ئاسماندا تولۇن ئاينىڭ
چولپان ئىكەن زىناقى.
ئاشۇ ئۈز ئوماق يارنىڭ
كۆيدۈرەركەن پىراقى.

(توپلىغۇچى «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدە)

مىللەتنىڭ تەرەققىياتى رىغبەت ۋە يول كۆرسىتىشكە نېھىمۇ موھتاج

ئەنۋەر ھوشۇر

ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، زۆرۈرىيەت ئالىمىدىكى ئىنساننىڭ ئۆزىنى ۋە ئۆزىگىنى بىلىش، شۇنداقلا ئۆزىنى ۋە شارائىتىنى گۈزەللەشتۈرۈش يولىدىكى ئىزدىنىش تارىخىدۇر. تارىخقا نەزىرىمىزنى ئاغدۇرغىنىمىزدا شۇنى بايقايمىزكى، قايسى دەۋردە قايسى مىللىي ئېتنىك گەۋدىنى تەشكىل قىلغۇچى شەخسلەرنىڭ ئۆزلىرىنى، جۈملىدىن ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئېتنىك گەۋدىدىكى ئورنى، رولى ۋە بۇرچىنى تونۇشى چوڭقۇر، ئۆزلىرىنى ۋە شارائىتىنى گۈزەللەشتۈرۈش ئىرادىسى كۈچلۈك، ئەڭ مۇھىمى ئىرادىسى ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئايلىنىپ، ئەتراپىدىكىلەرنىڭ روھىنى غىدىقلاپ، ئومۇمىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشەلگەن، ئىچكى بىرلىك چىڭىپ، ئېغىزىدا شەھەر ئالدىغان ھە - ھۇچىلاردىن، قول سېلىپ ئىشلەيدىغانلارنىڭ سانى كۆپ بولغان، ھەربىر كىشى مىللىي تەرەققىياتنىڭ ۋىنتىسى ياكى چىشلىق چاقىغا ئايلىنىپ، ئورتاق نىشان ئۈچۈن بىر تۈز سىزىق ئۈستىگە كېلىگەن بولسا، شۇ ئېتنىك گەۋدە تەرەققىي قىلىپ، ئۆزىنىڭ پارلاق گۈللىنىش مەنزىرىسىنى كۈتۈۋالغان. بۇ ئەھۋال ئۆز نۆۋىتىدە يەنە شەخس ۋە بىر پۈتۈن ئېتنىك گەۋدىنىڭ مىللىي ئىپتىخارلىق ھېسسىياتىنى ئورغۇتۇپ، ئۆز - ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىنى ھەم ئۆز ئىشىنى ياخشى قىلىش ئىرادىسىنى چىڭىتىپ، خۇددى «ئالتۇن ئۈزۈككە ياقۇت كۆز قويغاندەك» ھالەتنى شەكىللەندۈرۈپ، ئۇزۇن مۇددەتلىك سىجىل تەرەققىياتنىڭ ئولتېشى بولۇپ قالغان. ئەكسىچە، مىللىي ئېتنىك گەۋدە ئىچىدە ئۆزۈمچىلىك، كۆرەڭلىك، باش - باشتاقلىق باش كۆتۈرۈپ، ھەسەت - خۇسۇمەت تۈگمىنىدە ئۈگۈت تارتىدىغانلار، ئېغىزىدا شەھەر ئالدىغانلار، «ئاق يەردە تۈگمەن تالىشىدىغانلار» كۆپىيىپ، قول سېلىپ ئىشلەيدىغانلار ئازايغاندا بولسا، ئۇ ھەرقانچە باشقىلارغا ئىش ئۆگىتىدىغان غالىب مىللەت بولغان تەقدىردىمۇ، ئاۋام روھى تېزلا بۇلغىنىپ، مىللىي بىرلىك بوشاپ، تەرەققىيات مەغلۇبىيەتكە ئورۇن بوشىتىپ، تونىنى باشقىلار پىچىدىغان، باشقىلارنىڭ ئېغىزىغا قارايدىغان، چاپىنى تىزىدىن ئاشمايدىغان مەھكۇم مىللەتكە ئايلىنىپ قالغان.

ئۇيغۇرلار «مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىرلەردىن باشلاپلا ئۇيغۇر دېگەن ئېتنىك نامى ھەم مەدەنىيىتى بىلەن جۇڭگو ۋە چەت ئەللىكلەرنىڭ زور دىققەت - نەزىرىنى قوزغاپ كەلگەن» (ئەنۋەر

بايتۇر)، «مەركىزىي ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمىي تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىرى» (پوتاپوف)، شۇنداقلا «ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ياراتقۇچى تۈۋرۈك مىللەتلەرنىڭ بىرى» (قۇربان ۋەلى) بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا «زامانىنىڭ ھەرخىل داۋالغۇشلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، تېخىمۇ كۈچىيىپ، تارىختا ئۆتكەن تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ بارلىق ئىجابىي ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىپ»، (بەزىدە كۈچىيىپ) «ئاسىيا قىتئەسىدە زور رول ئويناپ، دۇنيا تارىخىدىن تېگىشلىك ئورۇن ئالغان» (ئەنۋەر بايتۇر) بولسا، بەزىدە خارابىلىشىپ، «مىللىي ئاڭدىن، قارشىلىق تۇيغۇسىدىن، ھۆكۈم قىلىش كۈچىدىن، يىراقنى كۆرەرلىكتىن، مىللىي پايدا - زىياننى پەرق ئېتىش ئىقتىدارىدىن ۋە ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قىلىپ»، «باشقىلار تەرىپىدىن ئۈنۈملۈك، دۇنيا تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلگەن» (ئەسئەت سۇلايمەن)، «غالچا يىگىت»، «غالچا چوكان»لىق ئورنىغا چۈشۈپ قالغان، ھەتتا تەدرىجىي ئاڭقاۋلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇر دېگەن مىللىي ئېتىنى نامىنىمۇ ئۈنۈملۈك كەتكەن چاغلىرىمۇ بولغان. ئەپسۇسلىنىشقا ھەم قەدىرلەشكە تېگىشلىكى شۇكى، مىللىتىمىز ھەر قېتىملىق بۈيۈك گۈللىنىشنىڭ مېغىزىنى چىقىۋاتقان ئاسايىشلىق كۈنلىرىدە يايلاق مىللەتلىرىگە خاس بولغان ھېسسىياتچانلىق پىسخىكىسى باش كۆتۈرۈپ، ھە دېگەندە غەلبىدىن خۇددىنى يوقىتىپ، ئىچكى نىزالار پاتقىقىغا باشچىلاپ كىرىشىپ، تەستە قولغا كەلتۈرگەن بەختىنى ئۈزۈمچىلىك تۈگمىنىگە يەم قىلىۋەتسە؛ ھەر قېتىملىق خارابىلىقنىڭ، مەھكۇملۇقنىڭ جانغا ئىكەك سالىدىغان خىيالىدەك ئۇزۇن، تاشتەك قاتتىق ئار - نومۇسلىق كۈنلىرىدە بىردىنلا ئېكىنزار مىللەتلىرىگە خاس بولغان سوغۇق قانلىق، جاھىللىق پىسخىكىسى باش كۆتۈرۈپ، «بالدۇر ئويغانغان» بىرنەچچە يولباشچىنىڭ ئېتىكىگە مەھكەم يېپىشىپ، بۈيۈك ئويلانىشلارغا ئاكتىپ جور بولۇشۇپ، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ سەلتەنەتلىك تارىخىدىن ئۆز ئىزلىرىنى ئاڭتۇرۇشقا باشلايدۇ. «مەڭگۈ تاشلار»نىڭ ئورنىتىلىشى، «قۇتادغۇ بىلىك»، «ئەتەبتۈل - ھەقايىق»، «جەھاننامە»، «مەھىۋىۋۇل - قۇلۇب»، «خەمسە»، «مەسنەۋى خەراباتى»، «نەسەۋىي ئامما» قاتارلىق «تارىختىن ساۋاق ئېلىپ، كەلگۈسىگە يۈزلىنىش»نى ئاساسىي مەزمۇن ۋە تىندىتسىيە قىلغان بۈيۈك ئەسەرلەرنىڭ ئالاھىدە تارىخىي دەۋرلەردە ئارقا - ئارقىدىن ۋۇجۇدقا كېلىپ، ئۆز خەلقىنى ئويغىتىپ ۋە ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، مەۋجۇد رېئاللىقنى ئۆزگەرتىشتىكى پىشاڭلىق رولىنى جارى قىلدۇرۇشى، شۇنداقلا بۇنداق ئەنئەنىنىڭ ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋاملىشىپ، ئابدۇقادىر داموللا، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، مەمتىلى ئەپەندى زامانىسىغا كەلگەندە يەنە بىر قېتىم ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ، بۈگۈنكى بەختىيار كۈنلەرنىڭ ئاساسىنى تۇرغۇزۇشتا ئولتاشلىق رولىنى ئوينىغانلىقىدەك يىمىرىلمەس پاكىت بۇ قارىشىمىزنى دەلىللەيدۇ.

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 - ، 90 - يىللىرى مىللىتىمىز تەرەققىياتىدىكى يەنە بىر قېتىملىق ئۈنۈملۈك سىز يىللار بولدى. بۇ يىللاردا مەملىكىتىمىز مىقياسىدا ئۇزۇن مۇددەت ھۆكۈم سۈرگەن سولچىل لۇشىەننىڭ خاتالىقلىرى تۈزىتىلىپ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش سىياسىتى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلۇپ، ھەرقايسى ساھەلەردە كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر بارلىققا كەلدى. ئۇيغۇرلارمۇ دۆلىتىمىزنىڭ زېمىنى كەڭ، نوپۇسى بىرقەدەر كۆپ بىر ئەزاسى بولۇش سۈپىتى بىلەن «ئېتى ئورۇق» ھالدا ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ ئۇلۇغ سەپىرىگە ئاتلاندى - جاھان كۆردى، كۆزى كېچىلدى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۆزى بىلەن ئۆزگىنى سېلىشتۇرۇپ، ئارتۇقچىلىقى بىلەن يېتەرسىزلىكلىرىنى بايقاش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى... بۇنىڭغا ئۇلىنىپلا بازار ئىگىلىكى سىياسىتى يولغا قويۇلدى. مەلۇمكى، بازار رەھىمسىز، بۇ قاينامدا تاللىنىش ياكى شاللىنىش تەدبىرىگە باغلىق. رەھىمسىز بازار خىرىسى

يىگىرمە نەچچە يىللىق پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ ئاسارىتىدە ھەممىدە يۇقىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى ۋە بىر تەرەپ قىلىشىغا ئۆگىنىپ كەتكەن، ھەتتا ئەر - خوتۇن ئەپ ئۆتەلمىسىمۇ تەشكىلنى ئىزدەشنى ئادەت قىلغان خەلقىمىزنىڭ ئالدىغا يېڭى سوئاللارنى قويدى. گەپنىڭ پوسكاللىسىنى ئېيتقاندا، بۇ مەزگىلدە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلپى بىلەن خەلقىمىزنىڭ ئالڭ ۋە مەدەنىيەت ساپاسى ئوتتۇرىسىدا زور پەرقلەر كۆرۈلگەن، بۇنى ئاز دەپ نۇرغۇن بولمىغۇر ئىللەتلەر خۇددى بوغما يىلاندىك خەلقىمىزنىڭ ۋۇجۇدىنى مەھكەم چىرمىۋالغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن بوشانماي تۇرۇپ، ماس قەدەملىك تەرەققىياتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئومۇمەن، خەلقىمىز بىر قېتىملىق رەھىمسىز تاللاشنىڭ ئېغىزىغا توغرا كېلىپ قالغان بولۇپ، ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ بىردىنبىر ئۇسۇلى بىر قېتىملىق ئىدىيە ئىنقىلابىنى ياخشى تەشكىللەپ ۋە ئېلىپ بېرىپ، ئارتۇق يۈكلەردىن خالىي بولۇپ، ساغلام، كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن يېڭى دەۋرگە يۈزلىنىش ئىدى. مۇشۇنداق ھەل قىلغۇچ مەزگىلدە مىللىتىمىز ئىچىدىن بىر بۆلۈك مەسئۇلىيەتچان زىيالىيلرىمىز ئوتتۇرىغا چىقىپ، چوڭقۇر ئويلىنىشلار ئارقىلىق «مىللەتنى تۈزەشنىڭ ئاچقۇچى ئىللەتنى تۈزەشتە» دېگەن يەكۈننى چىقىرىپ، مىللىتىمىز ۋۇجۇدىدىكى مەنئى ئاجىزلىقلارنى دادىل پاش قىلىدىغان ئۆتكۈر پىكىرلىك ماقالىلەرنى ئارقا - ئارقىدىن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ، بىر قېتىملىق ئىدىيە ئىنقىلابىنىڭ پىلتىسىگە ئوت ياقىتى. پىلتە قۇرۇق، ھاۋا قۇرغاق ئىدى. شۇڭا، بۇ ئوت يېقىلىشى بىلەن تېزلا ئۇلغىيىپ، سەمەرىلىك مېۋىلىرى بىلەن نۇرغۇن كىشىلەرنى مەنپەئەتلەندۈرۈپ، ھەممەيلەن ئورتاق كۆڭۈل بۆلىدىغان، قىزغىن پىكىر قاتناشتۇرىدىغان قىزىق نۇقتىغا ئايلاندى. بۇ ماقالىدە ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدىن باشلىنىپ بۈگۈنگىچە داۋاملىشىۋاتقان مىللىتىمىز ۋۇجۇدىدىكى مەنئى ئاجىزلىقلارنى پاش قىلىش مەزمۇنىدىكى ئىدىيە ئىنقىلابىنىڭ ئۆتمۈشى ئەسلەپ ئۆتۈلۈپ، نەتىجىسى ۋە يېتەرسىزلىكلىرى يەكۈنلىنىدۇ، شۇنداقلا نۆۋەتتىكى رېئاللىقىمىزدا ئىدىيە ئىنقىلابىنىڭ مەۋقە ۋە مەزمۇن يۈزلىنىشىنى قىسمەن بۇرۇش ۋە بېيىتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى ھەققىدىكى پايدىلىق ئىزدىنىشلەر ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ مۇلاھىزىسىگە سۈنۈلىدۇ.

1

«تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1988 - يىللىق 11 - ساندا مىڭچىڭجى بىلەن لو لۇلارنىڭ «ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش» ناملىق ئەدەبىي ئاخباراتى ئېلان قىلىندى. ئەسەر ئاپتورلىرى ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى مەسئۇلىياتچانلىق پوزىتسىيىسى بىلەن خېلى ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغان ۋە ئۇ ھەقتە خېلى چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىكى ئورنى ھەم رولىغا ئوبيېكتىپ، ئادىل باھا بېرىش بىلەن بىرگە نۆۋەتتىكى يېتەرسىزلىكلىرى، بولۇمسىزلىقلىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇر روھى ھەققىدىكى ئەمەلىي يەكۈنلىرىنى پاكىتلىق ئوتتۇرىغا قويۇپ، كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ باھاسىغا سۇنغانىدى. ئۇلار بۇ خاتىرىسىدە ئۇيغۇر روھىنى «قەيىداش روھى»، ئۇيغۇر پىسخىكىسىنى «يۆلىنىۋېلىش پىسخىكىسى» دەپ يەكۈنلىگەنىدى. خاتىرە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، جەمئىيەتتە كۈچلۈك غۇلغۇلا قوزغىدى. دەرۋەقە بۇ ئەسەرنى قوبۇل قىلمىغانلارمۇ كۆرۈلدى، لېكىن مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئوقۇرمەنلەر خاتىرىدىكى پاكىتلىك مەسىلىلەرنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە بۇنىڭدىنمۇ چوڭ كۆلەملىك، مۇمكىن بولسا ئۆز

دوختۇرلىرى دىئاگنوز قويۇپ، ئۇنى روھىي ئوپپراتسىيە قىلىشنىڭ مۇمكىنچىلىكىدىن بېشارەت بەردى. بۇ خىل ئىچكى ئېھتىياجنى ئەڭ بۇرۇن ئەقلىي بايقاپ، ئۇنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇشنىڭ ئەينى دەۋر ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئەھمىيىتىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن ئېنىسكىلوپېدىك ئالىمىمىز ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن پەيلاسوپلارغا خاس ئالدىن كۆرەلىك، شائىرلارغا خاس سەزگۈرلۈك بىلەن دادىل ئوتتۇرىغا چىقىپ، «روھنى ساغلاملاشتۇرۇش — مىللەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى»، «ھەسەتخورلۇق ھەققىدە ھەسرەتلىك خىياللار»، «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت»، «يىپەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت» قاتارلىق چاتما ماقالىلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتى، جۈملىدىن خەلقىمىزنىڭ ئەينى دەۋردىكى روھىي ھالىتى، پىسخىكىسى، ئارتۇقچىلىقى، ئاساسلىقى مەنئى ئىللەتلىرى ھەققىدە چوڭ كۆلەملىك روھىي ئوپپراتسىيەنى باشلىۋەتتى. پېشقەدەم تارىخچى نىزامىدىن ھۈسەيىن بۇ خىل يۈزلىنىشكە ئاكتىپ ئاۋاز قوشۇپ، «جاھالەت پىرلىرى شىنجاڭدا»، «كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئوچىرلىرى»، «تارىختىكى بەزىبىر مىجەز - نۇقسانلىرىمىز» ناملىق چوڭ ھەجىملىك تارىخىي ئوچىرلىك، تارىخىي ئوبزور ۋە ماقالىلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن جامائەتچىلىككە سۈنۈپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ قەلبىدە كۈچلۈك زىلزىلە پەيدا قىلدى. نىزامىدىن ھۈسەيىننىڭ بۇ ئوچىرلىك ۋە ئوبزورلىرىنىڭ ماتېرىياللىق قىممىتى يۇقىرى، ئۇسلۇبى يەڭگىل بولۇپ، ئۇلار كۈچلۈك تارىخىي پاكىتلار ئارقىلىق خەلقىمىزنىڭ مەنئىيىتىنى چىرمىۋالغان تۈرلۈك ئىللەتلەرنىڭ تارىخىي يىلتىزىنى پاكىتلىق كۆرسىتىپ، «بۇ ئىللەتلەر بىزگە نەدىن يۇققان؟» دېگەن سوئالغا قايىل قىلارلىق جاۋاب بەردى.

يول ماڭغانسېرى كېڭىيىدۇ، كۆپ تۈكۈرسە كۆل يولىدۇ. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن، نىزامىدىن ھۈسەيىن قاتارلىق يولباشچى زىيالىيلارنىڭ ئارقا - ئارقىدىن جامائەتكە سۈنغان ئۆتكۈر پىكىرلىك مۇلاھىزىلىرى مىللەتنىڭ تەقدىرىگە يېقىندىن كۆڭۈل بۆلۈپ كېلىۋاتقان بىر تۈركۈم ئوت يۈرەك زىيالىيلارنىڭ تەپەككۈرىنى غىدىقلاپ، ئۇلارنى مۇشۇ ساھەگە باشلاپ كىرىپ، ئىزدەنگۈچىلەر قوشۇنىنى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە زورايتتى: ئەختەم ئۆمەر، ئابدۇرەئۇپ پولات تەكلىماكانى، ئابدۇكېرىم راخمان، ئەسئەت سۇلايمان، ئابدۇقادىر جالالىدىن، يالقۇن روزى، ئابلەت ئابدۇرېشىت بەرقىي، ئابدۇرېھىم دۆلەت، جۈرئەت دۆلەت، ئادىل ئابدۇقادىر، ئىبراھىم ئەمەت، نۇرمۇھەممەت ئۆمۈر ئۇچقۇن، ئابدۇرېھىم ئابلەت، ئابدۇراخمان ئەزىز، ئابدۇلباسىت ئابدۇراخمان، سۇلايمان قەييۇم، تۇرسۇنباغ ئىبراھىم، دىئارا قۇربان، ئابلەت ئابدۇللا، ئابلەت مۇھەممەت، ئەسقەر داۋۇت، غالىپ مۇھەممەد قارلۇق، ئەنۋەر مەتسەيدى، قاۋۇل ساۋۇر، ئۆمەر مۇھەممەتئىمىن كروران، ئابلەت قەييۇم، نۇسرەت تۇردى، ئۆمەر جان ھەسەن، يۈسۈپجان ساۋۇت شورلۇق، ئاسىيە ئىمىن، ئەخەت كەلپىن ئىنسانىي، ماخمۇتجان يانتاق، پاتىگۈل قاسىم تۆرىبەگ، تۇرسۇن قاسىم، يۈسۈپجان سەمەت، مۇكەررەم مۇسا قاتارلىقلار بۇ قوشۇننىڭ غوللۇق ئەزالىرى ئىدى. بۇ زور قوشۇن بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭدىن قول چىقىرىپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىغا يېقىندىن ئەزىزىنى ئاغدۇرۇپ، خەلقىمىزنىڭ يېڭى دەۋردىكى ساغلام، سىجىل تەرەققىياتىغا پۈتلىكاشاڭ بولۇۋاتقان ھەرخىل ئاچار ئىللەتلەر، يامان تەبىئەتلىك يۈزلىنىشلەر، جۈملىدىن يۇرتتۇزلىق، ھەسەتخورلۇق، ئۆزئارا سىغىشماسلىق، چىقىمچىلىق، كۆيۈمسىزلىك، قىتئەغۇرلۇق، ئىسراپچىلىق، ھاراقكەشلىك، چېكىملىككە بېرىلىش، ئەيدىز، خۇراپاتلىق، بىلىمسىزلىك ۋە بىلىمگە ئىنتىلمەسلىك، خوتۇنپەرەزلىك، ۋاپاسىزلىق، مۇھەببەتتىكى يەڭگىلەنكەنلىك، ئەرلەردىكى غۇرۇرسىزلىق، ئوغۇللاردىكى مەسئۇلىيەتسىزلىك، نان قېپىلىق،

تەييار تاپلىق، قىزلاردىكى يەڭگىلەكلىك، مائارىپتىكى كونسېرۋاتىپلىق، باشقۇرۇشتىكى قاتمىلىق، جەمئىيەت ئېھتىياجىغا ماسلىشالماسلىق، قىسمەن ئەمەلدارلاردىكى چىرىكلىك، پارىخورلۇق، ياشلاردىكى غايىسىزلىك، ئىرادىسىزلىك، خىيالىپەرەسلىك، چوڭلاردىكى چېكىدىن ئاشقان شەخسىيەتچىلىك، مەنەنچىلىك، ماھىيەتتىن چەتلەش قاتارلىقلارنى تارىخىي ۋە رېئالىي نۇقتىدىن پەردازسىز كۆرسىتىپ ۋە شەپقەتسىز تەنقىدلەپ، «ئەينەكلىك»، «سوپۇنلۇق» رول ئوينىدى. نۇرغۇن كىشىلەر بۇ «ئەينەك» تىن ئۆز ئەكسىنى ۋە ئۇنىڭغا يوشۇرۇنغان بىچارە روھىي دۇنياسىنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتتى ھەمدە مەنئىيىتىنى تازىلاپ، يوقىتىپ قويغان ئۆزلۈكىنى ئىزدەشنىڭ جاپالىق سەپىرىگە ئاتلىنىپ، روھىي پاكلىققا ئېرىشتى.

ئومۇمەن، مىللەتنىڭ ۋۇجۇدىدىكى مەنئىي ئاجىزلىقلارنى كۆرسىتىپ، ساغلام روھ بىلەن قوراللانغان ئىدىيە بىرلىكىگە ئېرىشىشنى مەقسەت قىلغان بۇ قېتىملىق ئىدىيە ئىنقىلابى ئومۇمىيلىقنى كۆزدە تۇتقان ھالدا ساغلام راۋاجلىنىپ، كۆزلىگەن مەقسەتكە ئاساسىي جەھەتتىن يەتتى. ئۇ بىر قاتار ئەمەلىي نەتىجىلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئىدىيە تارىخىدىن ھۆرمەتلىك ئورۇن ئېلىشقا مۇناسىپ!

بۇ قېتىملىق ئىدىيە يېڭىلاش ھەرىكىتىنىڭ ئۇيغۇر ئىدىيە تارىخىدىكى ئورنى، رولى ۋە مۇۋەپپەقىيىتى ھەققىدە سۆز ئاچقىنىمىزدا، بۇ بىر قېتىملىق ئەھمىيەتلىك ھەرىكەتنىڭ رويپاچقا چىقىشى ئۈچۈن ئاكتىپ كۈچ چىقارغان قەلەم ساھىبلىرىغا رەھمەت ئېيتىش بىلەن بىرگە، ئۇنى قوللىغان، يېشىل چىراغ يېقىپ بەرگەن، نىشاندىن قېيىپ كەتكەندە توغرا يولغا يېتەكلىگەن پارتىيىمىزنىڭ ھەر دەرىجىلىك تەشۋىقات ئاپپاراتلىرىغا، ئاخبارات - نەشرىيات ئورۇنلىرىغا، بولۇپمۇ مۇشۇ خىل مەقسەتتىكى ئىزدىنىشلەرگە باغرىدىن كەڭ زېمىن ھازىرلاپ، ئۇلارنىڭ ساغلام تەرەققىياتى ئۈچۈن ئەجىر سىڭدۈرگەن «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، «جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرناللىرىغا ۋە ئۇلاردىكى مىننەتسىز تەھرىرلەرگە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىش زۆرۈر. چۈنكى، ئۇلارنىڭ قوللىشى، يېتەكلىشى بولمىغان بولسا، يىگىرمە يىلغا سوزۇلغان بۇ ئەھمىيەتلىك ھەرىكەتنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇر ئېلىپ بېرىلىشى، ئەڭ مۇھىمى كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتەلشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

بۇ قېتىملىق ئىدىيە ئىنقىلابى، مىللەتنىڭ ۋۇجۇدىدىكى مەنئىي ئاجىزلىقلارنى كۆرسىتىپ، ساغلام روھ بىلەن قوراللانغان ئىدىيە بىرلىكىگە ئېرىشىشنى مەقسەت قىلغان بۇ بىر قېتىملىق ئىدىيە ئىنقىلابىنىڭ سىجىل ئېلىپ بېرىلغىنىغا ئاز كەم يىگىرمە يىل بولدى. بۇ جەرياندا نۇرغۇن ئەقلىي ۋە ماددىي كۈچ سەرپ قىلىندى، قىممەتلىك ئىدىيە ۋە پىكىر ئېقىملار ۋۇجۇدقا كەلدى، مۇھىمى زىيالىيلرىمىزنىڭ پىكىر قىلىش ئۈسۈلى يېڭىلىنىپ، ئۆزگىچە پىكىر قىلىدىغان بىر بۆلۈك ئەقىلدارلار بارلىققا كەلدى... نۆۋەتتە ئوقۇرمەنلەر شۇنى چوڭقۇر ھېس قىلدىكى، ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا بۇ خىلدىكى ماقالىلەرنىڭ سانى كۆرۈنەرلىك ئازىيىپ، مەلۇم بىر پەننىي تېما ئۈستىدە نەزەرىيىۋىي يۈكسەكلىكتە تۇرۇپ پىكىر قىلىدىغان يۇقىرى سەۋىيىلىك ماقالىلەر پەيدا بولۇشقا باشلىدى. دېمەك، بۇ ھەرىكەتتىن باسقۇچلۇق خۇلاسە چىقىرىپ،

يېڭى زۆرۈرىيەتلەر، يېڭى يۈزلىنىشلەر ھەققىدە پىكىر قىلىدىغان پەيت ئاللىبۇرۇن يېتىپ كەلدى، مېنىڭچە، بۇ قېتىملىق ھەرىكەتنىڭ ئالاھىدىلىكى، جۈملىدىن مۇۋەپپەقىيەتتى ۋە يېتەرسىزلىكلىرىنى تۆۋەندىكىچە يەكۈنلەش مۇمكىن:

1. مەقسەت - نىشانى ئېنىق، مۇقامى كۆتۈرەڭگۈ بولۇپ، قاراتمىلىقى، دەلىللىكى گەۋدىلەندۈرۈلۈپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن ھىمايىسىگە ئېرىشتى. بۇ ھەرىكەت باشلىنىشىدىلا خەلقىمىزنىڭ تەرەققىياتىغا پۈتكۈشكە بولۇۋاتقان ناچار ئىللەتلەرنى پاش قىلىپ، ساغلام روھ بىلەن قوراللانغان تىل ۋە دىل بىرلىكىگە ئېرىشىشنى مەقسەت - نىشان قىلغان بولۇپ، باشلامچىلىرىدىن تارتىپ ئەگەشكۈچىلىرىگىچە بولغان كۆپ سانلىق قەلەم ساھابىلىرى نىيەتتى دۇرۇس ۋە خالىس، بىلىمى چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق، ئۆز كەسپى دائىرىسىدە مۇئەييەن نوپۇزى ۋە ئىناۋىتى بار كىشىلەر بولغاچقا، ئۇنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى ساغلام، مۇقامى كۆتۈرەڭگۈ بولدى. بۇ ھەقتىكى ئەسەرلەرنىڭ دىققەت - نەزىرى مىللەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىياتىغا مۇناسىۋەتلىك جىددىي ۋە ئەمەلىي مەسىلىلەرگە قارىتىلغان ھەمدە ئۇلاردا بۇ ھەقتە قاراتمىلىققا، مەقسەتچانلىققا ئىگە پايدىلىق پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولغاچقا، ئۇلار مۇتلەق كۆپ ساندىكى خەلق ئاممىسىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا، قوللىشىغا ۋە قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشتى.

2. تېما دائىرىسى كەڭ، ئۇسلۇبى يەڭگىل بولۇپ، ئاۋامنىڭ قوبۇل قىلىش ئادىتىگە ماسلاشتۇرۇلدى. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ھەرقانداق بىر ساھە، قاتلام ۋە ئۇلاردىكى كىشىلەر قەلەم ئىگىلىرىنىڭ نەزىرىنىڭ سىرتىدا قالمىدى. ئومۇمەن، ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكنىڭ قارشىسىدا تۇرىدىغان ھەرقانداق بىر ئىللەت رەھىمسىزلىك بىلەن نەپرەت قاچىسى ئاستىغا ئېلىندى، زىيىنى كۆرسىتىپ بېرىلدى. يېزىقچىلىق ئۇسلۇبى جەھەتتە ھەر بىر قەلەم ئىگىسى تاللىغان تېمىسىنى خەلققە ئەسلىي مۇددىئىا بويىچە كۆڭۈلدىكىدەك يورۇتۇپ بېرىش ۋە يەتكۈزۈشنىڭ ئۇسۇلى - تەدبىرلىرى ھەققىدە ئەتراپلىق ئويلىنىپ، ئۆز ماقالە - ئەسەرلىرىنىڭ ئاممىباب، تارتىملىق، ئەستە قالدۇرۇش ئاسان، ھېكايە قىلىپ سۆزلەپ بېرىشكە ئەپلىك بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇردى، شۇنداقلا مۇلاھىزىگە يېتەكلەش مەقسىتىنى گەۋدىلەندۈردى. مەلۇم بىر تېمىنى چۆرىدىگەن ھالدا ھېكايىدىن ھېكايە تۇغدۇرۇپ، تۇرمۇش پاكىتلىرى ئارقىلىق ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەپەككۈرىنى قوزغىتىش، ھېسسىياتىنى ئۇرغۇتۇش شەكلىدىكى يېزىقچىلىق ئۇسلۇبى كۆپرەك قوللىنىلدى ۋە بۇ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى.

3. قاتناشقۇچىلارنىڭ سانى كۆپ، ساپاسى يۇقىرى بولدى، نۇرغۇن ياشلار مۇشۇ ساھەدىكى سەمەرىلىك ئەمگەكلىرى ئارقىلىق جامائەتچىلىككە تونۇلدى ۋە كېيىنكى يۈكسىلىشىلىرىگە يول ئاچتى...

ئۇ يەنە ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئۈچۈن ھەم كونا، ھەم يېڭى ئىش بولۇش سۈپىتى بىلەن تۆۋەندىكىدەك بىر قاتار يېتەرسىزلىكلەرنى سادىر قىلىپ، كۆڭۈللەرنى غەش قىلدى: ئاساسلىقى، بەزى قەلەم ئىگىلىرىنىڭ ماقالىلىرىدە ھېسسىيات ئەقىلىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈۋېلىپ، مەۋجۇت ئىللەتلەر ھە دېگەندە ھەددىدىن زىيادە كۆپتۈرۈلۈپ، ھەتتا پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە ئورتاق ئىللەتلەرمۇ خاس ئىللەتلەر قاتارىدا خەلقىمىزگە مەجبۇرىي تېڭىلىپ، ھەممە قارىقويۇق ئىنكار قىلىندى، مىللەتنىڭ ھەممە نېمىسى بولمايدىغانغا چىقىرىۋېتىلدى. يەنە بىرى، ئايرىملىق ئومۇمىيلىق ئورنىغا دەسسىتىلىپ، پۈتكۈل مىللەت چىش - تىرنىقى، نەسلى - ۋەسلىدىن زەھەر تېمىپ تۇرىدىغان يىرتقۇچ چايانغا، پايانى يوق

نىيىتى دۈرۈس بولسىمۇ، لېكىن ئوتتۇرا يولدا قوشۇۋالغان بىر قىسىم پۇرسەتپەرەس كىشىلەرنىڭ «ئىللەتنى تىللاپ داڭق چىقىرىش» مەقسىتىدىكى ئەبجەق ماقالىلىرى ھە دېگەندە ئەقىدە شامىلىدا سورۇلۇپ، مېھنەت ئەلگىكىدە ئۈگۈتلەنگەن ساپ ئۈنچىلەر ئارىسىغا سىغىدىلىۋېلىپ، بۇ ئۇلۇغ قۇرۇلۇشنىڭ ھۆسنىگە يۇندا چاچتى، ھەتتا پايتىمىسى سورۇلۇپ تۇرىدىغان ئەڭ بىتەرەت كىشىلەرمۇ ئۇلۇغ نەسىھەتچىلەرگە ئايلىنىۋېلىپ، مۇشۇ يولدا ساپ نىيىتى بىلەن ئەجىر سىڭدۈرۈۋاتقان قەلەم ساھىبلىرىنىڭ ئەجرىنى كۆيدۈرۈپ، زىيالىيلارنىڭ ئوبرازىنى خۇنۇكلەشتۈرۈپ، ئىناۋىتىگە دەخلى يەتكۈزدى.

بۇ يولدىكى ئىزدىنىشلەرنىڭ ئەڭ چوڭ ئاجىزلىقى شۇ بولدىكى، ھەممىسىدە مەسئەلە ئوتتۇرىغا قويۇلدى، بىر - بىرلەپ ساناپ كۆرسىتىلدى، لېكىن كىشىلىرىمىز ۋۇجۇدىدىكى بولمىغۇر ئىللەتلەرنى تۈزەشنىڭ، ناچار ئىجتىمائىي خاھىشنى توغرا يولغا بۇراشنىڭ يولى كۆرسىتىلمىدى، زاماننىڭ تەتۈر قويۇنلىرىدا ئېزىپ كەتكەنلەرگە پايدىلىق مەسئەت، بېشى چۈشۈپ كەتكەنلەرگە مەدەت - ئىلھام بېرىلمىدى. تاپا - تەنە، دوق - لەنەتلەر، كۆزنى يۇمۇۋېلىپ بولۇشىغا قاقشاش - قارغاشلار بىرقەدەر كۆپ، مۇھەببەتلىك چاقىرىشلار، رىغبەتلەر كەمچىل بولدى...

3

شۇ نۇقتا ئېنىق بولۇشى كېرەككى، ئىللەتنى كۆرسىتىش مەقسەت ئەمەس، بەلكى جەريان، ۋاسىتە! بىز ئازراق كەم يىگىرمە يىل جەرياندا كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ نۇقتىلىق ھالدا «ئىللەتنى كۆرسىتىش» تىن ئىبارەت بىرلا مەزمۇندا پىكىر قىلدۇق، تالاي ماقالە - كىتاب نەشر قىلدۇق، سۆھبەتلەرنى قۇردۇق. ۋاقىت يىل، كۈن بىلەن ئەمەس، بەلكى مىنۇت، سېكونت بىلەن ھېسابلىنىۋاتقان، تەرەققىيات سۈرئىتى ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمىگۈدەك دەرىجىدە تېز بولۇۋاتقان مۇشۇنداق ئالاھىدە تارىخىي دەۋردە ئالتۇندەك يىگىرمە يىلنى ئاددىي بىر جەريان ئۈچۈن سەرپ قىلىۋەتتۇق ۋە بۇمۇ يەتمىگەندەك يەنە ۋاقىتىمىزنى شۇ ئىش ئۈچۈن داۋاملىق سەرپ قىلىش كويىدا بولۇۋاتىمىز.

نۆۋەتتە ئۇيغۇر جەمئىيىتى يېڭى بىلەن كۈننىڭ ئالمىشىشى تېزلىشىپ، ئەنئەنە بىلەن زامانىۋىلىق، شۇنداقلا دەۋر تەلپى بىلەن پۇقرالارنىڭ ئۈنۈپرسال ساپاسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈنسىيەن كەسكىنلىشىپ، دەۋر رىتىمىغا يېتىشمەيگەن كۆپ سانلىق كىشىلەردە قېيىداش، بىخەلىك ۋە تار مەنپەئەتچىلىك پىسخىكىسى قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ، رىزقىنى ئىجاد - مېھنەتتىن ئەمەس، بەلكى بىر - بىرىنىڭ كۆزىدىن، يانچۇقىدىن ئىزدەيدىغانلار كۆپىيىپ، ئەقلى ئىنتىلىشلىرى بىلەن دۇنياۋى يۈزلىنىشلەرگە جور بولالايدىغانلار دېگەندەك گەۋدىلىنىپ بولالمايۋاتقان ئالاھىدە بىر دەۋرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈۋاتىدۇ. بىر مەسىلىگە جاۋاب تېپىپ بولغۇچە، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ يېڭى مەسىلىلەر پەيدا بولۇۋاتىدۇ، شۇنىڭغا ماس ھالدا يەنە مەسىلىلەرنى بايقىغانلارمۇ كۆپىيىۋاتىدۇ. لېكىن، شۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش يولىدىكى ئاڭلىق ئىزدىنىشلەر، رىغبەت ۋە يول كۆرسىتىشلەر تولىمۇ ئاز بولۇۋاتىدۇ! مېنىڭچە، ئىللەتنى ئېچىش يولىدىكى ئىزدىنىشلىرىمىز ھەر ھالدا يېتەرلىك بولدى؛ ئۇلارنى تۈپ مەقسەتكە قاراپ بۇرايدىغان، مەۋقەنى مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا قارىتىۋالماي، مەسىلىنى ھەل قىلىش، ئىزىغا سېلىش قاتارلىق تەرەپلەردىمۇ نۇقتىلىق پىكىر يۈرگۈزىدىغان، ئىزدىنىدىغان پەيت يېتىپ كەلدى!

يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، بىز ئالتۇندەك يىگىرمە يىلنى «ئىللەتنى ئېچىش» تىن ئىبارەت بىرلا

باسقۇچقا قارىتىپ، مەۋجۇت مەسىلىلەرنى ۋاقتىدا ھەل قىلىشقا سەل قارىغانلىقىمىز ئۈچۈن، مەسىلىلەر تاغدەك دۆۋىلىنىپ كەتتى. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى مىللەتنىڭ ماس قەدەملىك تەرەققىياتىغا پۈتلىككاشاڭ بولۇۋاتقان، «تاپا - تەنە ۋە قاقشاشلاردا ھەل بولمىغان» ئەمەلىي مەسىلىلەر بولۇپ، ئۇلار بىزنىڭ مۇشۇ بۇرۇلۇش نۇقتىسىدىكى ئىزدىنىشلىرىمىزنىڭ ئاساسى ۋە مۇھىم نۇقتىسى بولالايدۇ. بۇ بىر قاتار مەسىلىلەردىن مۇھىمراقلىرى: دۆلەتنىڭ توققۇز يىللىق مەجبۇرىيەت مائارىپى بايلىقىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، بىلىم ۋە ئەقىل بىلەن قوراللانغان ئىشەنچلىك ئىزباسارلارنى كۆپلەپ يېتىشتۈرۈپ، مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىغا كاپالەتلىك قىلىش مەسىلىلىرى؛ «قوش تىل» ئوقۇتۇشى شارائىتىدىكى مىللىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ ئۈزۈن مۇددەت جانغا ئەسقاتىدىغان ئۈنۈملۈك ئەندىزىسىنى تېپىپ چىقىپ، زامانغا لايىق، ئۇيغۇرغا تالىق پەرزەنتلەرنى يېتىشتۈرۈش مەقسىتىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى ھەقىقىي كاپالەتلەندۈرۈش، شۇ ئارقىلىق ئۇلارنى كەلگۈسىدىكى رىقابەتلىك دۇنيادا مۇستەھكەم پۈت تىرەش نۇقتىسىغا ئېرىشتۈرۈش مەسىلىلىرى؛ كارخانىچىلاردىكى بىر - بىرىنىڭ ئىزىنى ئىزلاش، تەكرار قۇرۇلۇش قىلىش خاھىشلىرىنى تۈگىتىپ، ئىچكى ھەمكارلىق ئېڭىنى ئويغىتىپ، ئۇلارنى چەكلىك مەبلەغنىڭ رولىدىن تېخىمۇ ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشقا يېتەكلەش ۋە ياساش كەسپىنى پائال تەرەققىي قىلدۇرۇشقا جەلپ قىلىش مەسىلىلىرى؛ ئەخلاقىي بىلىش (چۈشەنچە) نى ئەخلاقىي ئىرادە، ئەڭ مۇھىمى ئەخلاقىي ھەرىكەتكە ئايلاندۇرۇپ، پۈتكۈل مىللەتنىڭ ئەخلاق ساپاسىنى ئومۇميۈزلۈك يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئەخلاقىنىڭ كىشىلەر قەلبىنى تۇتاشتۇرۇش ۋە ناتوغرا قىلمىشلارنى چەكلەشتىكى رولىنى ھەقىقىي جارى قىلدۇرۇش مەسىلىلىرى؛ قىز - ئوغۇللارنى جىنس ئالاھىدىلىكى بويىچە غۇرۇرلۇق، مەسئۇلىيەتچان، ئاتا - ئانا، قوۋم - قېرىنداشلىرىغا كۆيۈنىدىغان، كەلگۈسىنىڭ ئېغىر يۈكىنى زىممىسىگە ئالالايدىغان، ئىنسانىي خىسلەتكە باي قىلىپ تەربىيەلەش مەسىلىلىرى؛ كىتاب مەدەنىيىتىنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، زىيالىيىدىن تارتىپ دېھقانغىچە ھەممە ئادەم كىتاب ئوقۇيدىغان، بىلىمنى، بىلىملىكلەرنى ھۆرمەتلەيدىغان، ئەقىل بىلەن ياشاشنى ئىستەيدىغان كەيپىيات يارىتىش مەسىلىلىرى؛ پۇقرالارنىڭ پۇرسەت ئېڭى ۋە خەۋپ - خەتەر ئېڭىنى ئويغىتىپ، ئۇلارنى چېكىدىن ئاشقان شەخسىيەتچىلىك بىلەن خوشلىشىپ، مىللەتنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈنمۇ ئانچە - مۇنچە باش قاتۇرىدىغان ئومۇملۇق يولغا يېتەكلەش مەسىلىلىرى؛ ھەممىدە جەمئىيەتتىن ۋە باشقىلاردىن ئاغرىنىش، قۇرۇق گەپ سېتىش ئادىتى بىلەن خوشلىشىپ، ھەربىر ئادەم ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەتنىڭ بىر چىشلىق چاقى ياكى ۋىنتىسى بولۇشىنى ئىستەيدىغان، ئەڭ مۇھىمى قول سېلىپ ئىشلەيدىغان ئادەتنى يېتىلدۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش تىپىدىكى جەمئىيەت بەرپا قىلىش مەسىلىلىرى؛ ياشلاردا توغرا بولغان ئىشقا ئورۇنلىشىش قارىشىنى تۇرغۇزۇش ۋە ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك تىكلەش ئېڭىنى يېتىلدۈرۈش مەسىلىلىرى؛ توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ ئىشلىرىنىمۇ ئىسلاھ قىلىپ، ئەسلىي مەنىسىگە يېقىنلاشتۇرۇش مەسىلىلىرى؛ مىللىتىمىز ۋۇجۇدىدىكى ئېسىل ئەنئەنىلەرنى قېزىپ ۋە نۇرلاندۇرۇپ، رېئالنى كۈرەش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش مەسىلىلىرى؛ ئائىلىۋى گۈزەل ئەخلاقنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، ئەيدىز، خروئىن قاتارلىقلارنىڭ كېڭىيىشىنى توسۇش مەسىلىلىرى... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئەگەر زىيالىيلرىمىز مۇشۇ ساھەلەردىمۇ «ئىللەتنى ئېچىش» باسقۇچىدىكىدەك زور غەيرەت ۋە ئىستېدات بىلەن باش چۆكۈرۈپ ئىزدىنىدىغانلا بولسا، ئەمەلىي نەتىجىلىرى بىلەن مىللىتىمىزنىڭ ماس قەدەملىك تەرەققىياتىدا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە چوڭ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىراالايدۇ ھەمدە ئالدىنقى باسقۇچلۇق ئىزدىنىشلىرىمىز ھەقىقىي مەنىگە ئىگە قىلالايدۇ!

لاپتور خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومىدا)

ئايلىق ئىجارىسى ۋە تېلېفون قوبۇل قىلىشى ھەققىدە سەرىيارە تېلېفونلىشىشىمۇ ئۇزۇن

ئوب رت [2005] 40 - نۆمۇر

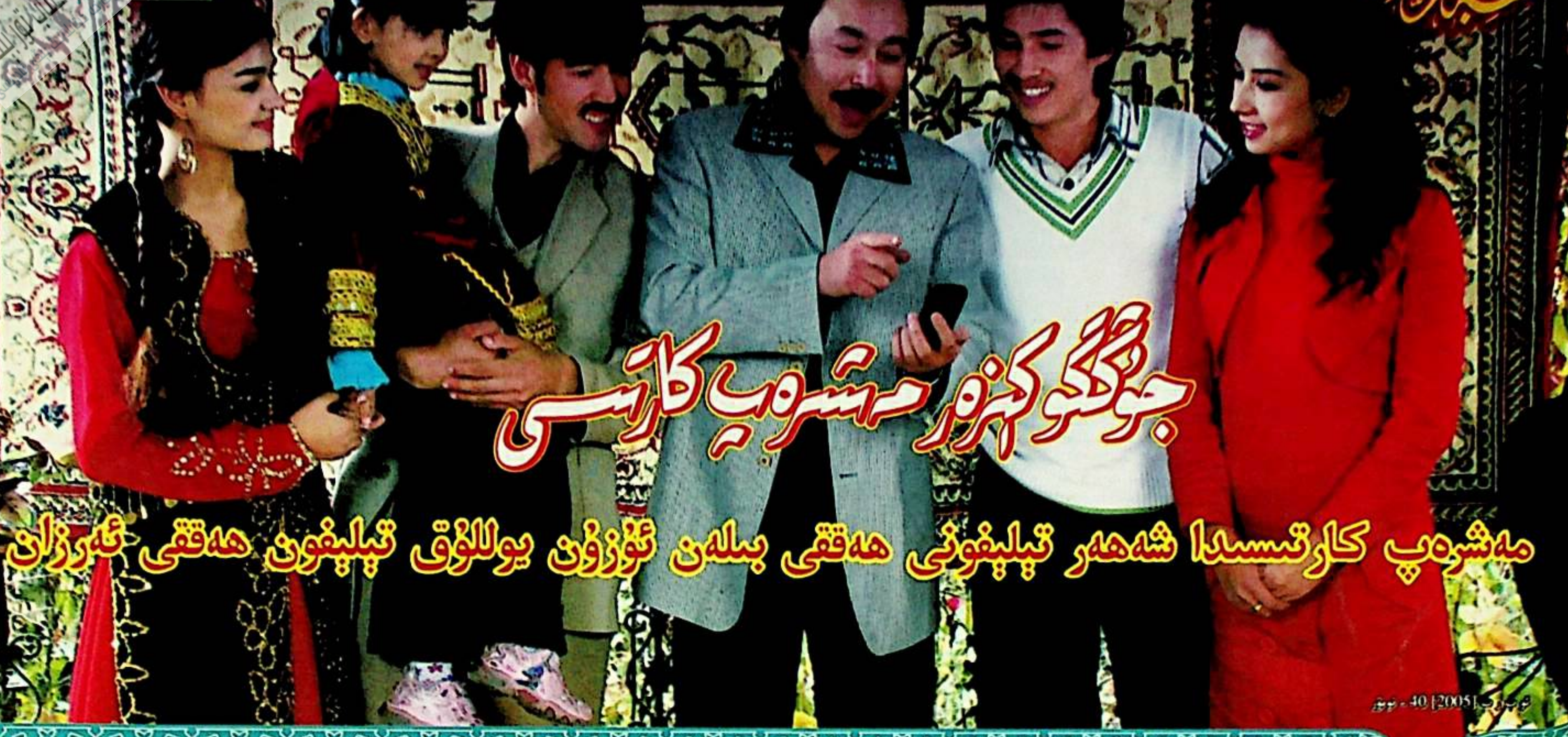
ئايلىق ئىجارىسى يوق ، تېلېفون قوبۇل قىلغاندا ھەق ئېلىنمايدۇ .
مەشرەپ كارتىسىنى ئىشلەتكەندە ، شەھەر تېلېفونى ۋە ئۇزۇن
يوللۇق تېلېفونلارنىڭ ھەممىسىدە ئېتىبار بېرىلىدۇ .

ھازىر جۇڭگو كېزەر مەشرەپ كارتىسىنى ئىشلەتكەندە ، ئايلىق ئىجارىسى يوق ، تېلېفون قوبۇل
قىلغاندا ھەق ئېلىنمايدۇ. شىنجاڭ ئىچىدە سەرىيارە تېلېفونلىشىش نۇقتىسى چالغاندا مۇنۇغا 0.6 يۈەن ؛
چالغاندا مۇنۇغا 0.4 يۈەن ئېلىنىدۇ؛ شەھەر تېلېفونى ۋە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفونلارنىڭ ھەممىسىدە
ئېتىبار بېرىلگەن !

بۇ ئىككى كىز مەشرەپ كارىسى

جۇڭگو كىز مەشرەپ كارىسى

مەشرەپ كارىسىدا شەھەر تېلېفونى ھەققى بىلەن ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ھەققى ئەرزان

2008-40

جۇڭگو كىز مەشرەپ كارىسى شادلىق مەنۇتلارنى تېخىمۇ ئۇزارتىدۇ

جۇڭگو كىز مەشرەپ كارىسىدا ئۆز جايىدا تۇرۇپ تېلېفون قوبۇل قىلغاندا ھەق ئېلىنمايدۇ ، ئايلىق ئەڭ تۆۋەن ئىستېمالى بار ، سىگنالى ياخشى ، مۇلازىمىتى ئەلا بولۇپ ، ئۇ پۇل تېجەپ بېرىدىغان ياخشى ياردەمچىمىز .
 ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئۇرۇش ھەققىمۇ ئەرزان ، ئۆز جايىدا تۇرۇپ 12593 ئارقىلىق دۆلەت ئىچىگە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئۇرغاندا ، ئايلىق ئىقتىدار ئىشلىتىش ھەققى ئېلىنمايدۇ ، ئۆز جايىدا تۇرۇپ بىۋاسىتە ئۇرغاندا ، بوش ۋاقىتلاردا (يەنى كەچ سائەت 9 دىن ئەتىسى ئەتىگەن سائەت 7 گىچە) مەنۇتغا ئاران 1 مو 9 پۇغلا ئېلىنىدۇ ؛ قالغان ۋاقىتلاردا ھەر مەنۇتقا 3 مو 9 پۇغ ئېلىنىدۇ . مەشرەپ كارىسى شادلىق مەنۇتلارنى تېخىمۇ ئۇزارتىدۇ .

شىنجاڭ كۆچمە خەۋەرلىشىشنىڭ تور نومۇرى : 135 136 137 138 139 159 158 150

مەشرەپ كارىسىنىڭ ئايلىق ئەڭ تۆۋەن ئىستېمالى بىلەن بىرگە ، ئۇ جاھىدىكى تىجارەت زالىدىن سوراڭ .

لەيپنىڭ مۇلازىمەت لىنىيىسى : 10086 www.xj.chinamobile.com
 بۇ ئىككى كىز مەشرەپ كارىسى شىنجاڭ چەكلىمە شىركىتى

源 泉 (布拉克)

بۇلاق

(维 吾 尔 文) 总119期 (قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 119 - سان

BULAK A BIMONTHLY JOURNAL IN UIGHUR LANGUAGE

新疆人民出版社编辑出版
 (乌鲁木齐市解放南路348号)
 新疆漠尔通(MORTOM)印刷有限责任公司印刷
 乌鲁木齐市邮局发行
 中国国际图书贸易总公司国外发行
 全国各地邮局订阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
 (ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر)
 شىنجاڭ مورتوم (MORTOM) مەتبەئەچىلىك چەكلىمە شىركىتىدە بېسىلدى
 ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارققاتتى
 جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
 جايلاردىكى پوچتىخانىلار مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一连续出版物号:CN65-1063/
 国际标准连续出版物号:ISSN 1005-0876
 国外发行号:Q1118 邮政编码:830001
 邮政代号:58-108 定价:6.50元
 广告经营许可证号:6500006000043

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژورنال نومۇرى:
 خەلقئارالىق ئۆلچەملىك ژورنال نومۇرى:
 چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: Q1118 پوچتا نومۇرى: 830001
 پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 58-108 باھاسى: 6.50 يۈەن
 ئېلان تىجارىتى ئىجازەت نامىسى نومۇرى : 6500006000043